

WERKDOCUMENTEN

W 121

PERSPECTIEF OP INTEGRATIE

**OVER DE SOCIAAL-CULTURELE EN STRUCTURELE
INTEGRATIE VAN ETNISCHE MINDERHEDEN IN NEDERLAND**

J. Dagevos

Den Haag, mei 2001

DE SERIE MULTICULTURELE SAMENLEVING

Gepubliceerd

- J.D.J. Waardenburg, *Institutionele vormgevingen van de islam in Nederland, gezien in Europees perspectief*, WRR Werkdocumenten nr. W118, Den Haag.
- Ingrid Esveldt en Jeroen Traudes, *Kijk op en contacten met buitenlanders. Immigratie, integratie en interactie*, WRR Werkdocumenten nr. W119, Den Haag.
- Mirjam van het Loo, Stephan de Spiegleire, Gustav Lindstrom, James P. Kahan en Georges Vernez, *A Comparison of American and Dutch Immigration and Integration Experiences. What Lessons can be Learned?*, WRR Werkdocumenten nr. W120, Den Haag.
- J. Dagevos, *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*, WRR Werkdocumenten nr. W121, Den Haag.

Nog te verschijnen

- Ruben Gowricharn, *In- en uitsluiting in Nederland. Een overzicht van empirische bevindingen*, WRR Werkdocumenten nr. W122, Den Haag.
- Helga A.G. de Valk, Ingrid Esveldt, Kène Henkens en Aart C. Liefbroer, *Allochtonen in Nederland. Een demografisch profiel*, WRR Werkdocumenten nr. W123, Den Haag.
- S. Verhallen et al., *Nieuwe kansen voor taalonderwijs aan anderstaligen*, WRR Werkdocumenten nr. W124, Den Haag.
- Dennis Broeders, *Immigratie- en integratieregimes in vier Europese landen*, WRR Werkdocumenten nr. W125, Den Haag

VOORWOORD

Als vervolg op zijn eerdere rapporten over het allochtonenbeleid (1979 en 1989) heeft de WRR een studie ondernomen op het gebied van de multiculturele samenleving. Deze studie zal zich vooral richten op de analyses en overwegingen rond het feit dat Nederland zich inmiddels heeft ontwikkeld tot een immigratieland.

In het kader van dit rapport heeft de WRR verschillende onderzoekers gevraagd de informatie te verzamelen die nodig is voor een goede empirische fundering. Een van de hierbij te bestuderen onderwerpen was de vraag wat het onderling verband is tussen sociaal-culturele integratie en de maatschappelijke deelname in onderwijs en arbeid van etnische minderheden. Met name is het een interessante vraag welke patronen hierbij kunnen ontstaan en of de ontwikkelingen van sociaal-culturele en structurele integratie ook los van elkaar kunnen staan. De onderzoeker dr. J.Dagevos van het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft op verzoek van de WRR verschillende grootschalige databestanden geanalyseerd om een antwoord op deze vraag te geven. Hierover rapporteert hij in de nu voorliggende studie.

prof.mr. M. Scheltema
voorzitter WRR

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
1 Inleiding en vraagstelling	7
1.1 Inleiding	7
1.2 Aard en opbouw van de studie	8
2 Sociaal-culturele integratie	11
2.1 Inleiding	11
2.2 Sociaal-culturele integratie: omschrijving en operationalisering	11
2.2.1 Sociale integratie	15
2.2.2 Culturele integratie	20
2.2.3 Taal	28
2.2.4 Etnische identificatie	31
2.2.5 Sociaal-culturele integratie: een tussenbalans	32
2.3 Samenhang tussen dimensies van sociaal-culturele integratie	33
2.4 Verklarende factoren voor verschillen in sociaal-culturele integratie	37
2.5 Besluit	41
3 De sociaal-culturele integratie van jongeren	45
3.1 Inleiding	45
3.2 Huwelijk, gewenst aantal kinderen en ideale leeftijd om het eerste kind te krijgen	46
3.3 Opvattingen over rollen van mannen en vrouwen	50
3.4 Etnische identificatie	58
3.5 Gebruik van de Nederlandse taal	60
3.6 Religie	61
3.7 Besluit	63
4 Ontwikkelingen in de tijd: sociaal-culturele integratie	67
4.1 Inleiding	67
4.2 Informele participatie: bezoek van en contacten met autochtonen	68
4.3 Beheersing en gebruik van de Nederlandse taal	75
4.4 Conclusie	80

5	Structurele integratie	85
5.1	Inleiding	85
5.2	Onderwijs	86
5.2.1	Gerealiseerd opleidingsniveau	86
5.2.2	Schoolgaanden: onderwijsprestaties, niveau en drop-out	94
5.3	Arbeid	104
5.3.1	Arbeidsmarktparticipatie	104
5.3.2	Werkloosheid	107
5.3.3	Bijstand-, ww- en WAO-uitkeringen	110
5.3.4	Werkenden	112
5.3.5	Ruimtelijke concentratie	124
5.4	Besluit: structurele integratie of structurele stagnatie?	133
6	Samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie	137
6.1	Inleiding	137
6.2	Eerste beschrijvende analyses	140
6.3	Multivariate analyse	145
6.3.1	Toelichting op de gevolgde werkwijze	145
6.3.2	Samenhang structurele en sociaal-culturele integratie: zonder controle achtergrondkenmerken	148
6.3.3	Samenhang structurele en sociaal-culturele integratie: gecontroleerd voor achtergrondkenmerken	148
6.4	Besluit	157
7	Patronen van integratie	161
7.1	Inleiding	161
7.2	Vier integratieprofielen?	164
7.3	Multivariate analyse: determinanten van assimilatie	167
7.4	Besluit	171
8	Besluit	175
8.1	Inleiding	175
8.2	Sociaal-culturele integratie	175
8.3	Structurele integratie	177
8.4	Sociaal-culturele en structurele integratie	179
	Bijlagen	185

1 INLEIDING EN VRAAGSTELLING

1.1 INLEIDING

De WRR heeft in 1979 en in 1989 adviezen aan de regering uitgebracht over respectievelijk het minderheden- en het allochtonenbeleid. De raad heeft thans een derde advies over deze materie in voorbereiding. Ten behoeve van dit advies is de WRR geïnteresseerd in de integratie van etnische minderheden in de Nederlandse samenleving en de ontwikkelingen die zich hierin voordoen. Onderhavige studie is tegen deze achtergrond uitgevoerd. Daarbij worden aan integratie twee dimensies onderscheiden, namelijk structurele en sociaal-culturele integratie. Structurele integratie verwijst naar de deelname van etnische minderheden aan kerninstituties als onderwijs en arbeid en de verschillen die op dit vlak bestaan tussen etnische minderheden en autochtonen. Sociaal-culturele integratie heeft betrekking op de mate waarin een groep qua contactenpatroon, normen en waarden en taal zich van de omringende samenleving blijft onderscheiden of juist nadert. Heeft structurele integratie vooral betrekking op de economische afstand van etnische minderheden, sociaal-culturele integratie refereert meer aan de sociale en culturele afstand.

Heel in het algemeen gesteld, is het doel van de onderhavige voorstudie licht te werpen op beide vormen van integratie en de samenhang hiertussen. Zo geformuleerd is de doelstelling zeer breed. Zij omvat in beginsel elk vraagstuk dat betrekking heeft op de integratie van minderheden. Aan zowel structurele als aan sociaal-culturele integratie zijn tal van aspecten te onderscheiden, die elk op zich een aparte studie rechtvaardigen. Ook de wijze waarop structurele en sociaal-culturele integratie onderling verweven zijn, kan op tal van verschillende manieren worden uitgewerkt. Het is een vraagstuk dat al speelde bij het onderzoek dat aan het begin van de twintigste eeuw is uitgevoerd naar de wijze van integratie van migranten in de vs. Kortom, de ogenschijnlijk neutraal geformuleerde doelstelling impliceert een breed scala aan vragen rondom de integratie van minderheden. Een zekere afbakening is dan ook geboden. Deze afbakening is in de eerste plaats gevonden door deze studie vooral te richten op de sociaal-culturele integratie van minderheidsgroepen, de ontwikkelingen die zich hierin hebben voorgedaan en op de relatie tussen structurele en sociaal-culturele integratie. Deze keuze vloeit onder meer voort uit de stand van het onderzoek. Op het terrein van de structurele positie van minderheden – bijvoorbeeld het opleidingsniveau en de positie op de arbeidsmarkt – is in de afgelopen jaren reeds zeer veel onderzoek verricht. De structurele integratie van minderheden is dan ook goed gedocumenteerd. Beduidend minder inzicht bestaat er in de sociaal-culturele integratie van minderheden en de wijze waarop de sociaal-culturele integratie zich heeft ontwikkeld. Ook over de samenhang tussen beide vormen van integratie is het laatste woord nog niet gezegd. Het voorgaande betekent niet dat er aan de structurele integratie van etnische minderheden in het geheel geen aandacht wordt besteed. Het accent ligt hier evenwel niet.

De vragen waarop dit onderzoek richt zijn de volgende:

- 1 Welke sociaal-culturele positie nemen leden van etnische minderheden in, welke verschillen doen zich hierbij voor tussen en binnen groepen en op welke wijze ontwikkelt de sociaal-culturele integratie van etnische minderheden zich?
- 2 Welke structurele positie nemen leden van etnische minderheden in, welke verschillen doen zich hierbij voor tussen en binnen groepen en op welke wijze ontwikkelt de structurele integratie van etnische minderheden zich?
- 3 Wat is binnen etnische minderheidsgroepen de relatie tussen sociaal-culturele en structurele integratie?

1.2 AARD EN OPBOUW VAN DE STUDIE

De bovengenoemde vragen worden beantwoord aan de hand van gegevens die zijn ontleend aan grootschalige databestanden. De zogeheten survey *Sociale Positie en Voorzieningsgebruik Allochtonen* (SPVA), waarvan de gegevens in 1998 zijn verzameld, vormt hier de belangrijkste bron. In deze survey zijn Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en een autochtone referentiecategorie ondervraagd over uiteenlopende onderwerpen. De kern van deze survey bestaat uit vragen over de structurele positie (onderwijs, positie op de arbeidsmarkt, waaronder werkloosheid, de positie van werkenden en het inkomen). Daarnaast zijn vragen opgenomen die expliciet betrekking hebben op de sociaal-culturele positie. Het betreft hier onder meer gegevens over de sociale contacten die etnische minderheden hebben met autochtonen, over verschillen in sociaal-normatieve opvattingen en over het gebruik en beheersing van de Nederlandse taal.

Voorts is gebruikgemaakt van het *Nationaal Scholierenonderzoek 1999*. In dit onderzoek zijn scholieren in verschillende typen van het voortgezet onderwijs ondervraagd over opvattingen, gedrag en bestedingspatronen. Minderheden zijn in voldoende mate geïnterviewd om afzonderlijk over te kunnen rapporteren. Deze bron wordt met name benut om het inzicht te vergroten in de sociaal-culturele integratie van jongeren en de wijze waarop jongeren zich op dit punt onderscheiden van (jong)volwassen minderheden.

Een nadere toelichting op de SPVA-98 en het Scholierenonderzoek is te vinden in bijlage 1.

De opbouw van deze studie volgt de onderzoeksvragen. In de hoofdstukken 2, 3 en 4 wordt aandacht besteed aan (ontwikkelingen in) de sociaal-culturele integratie van etnische minderheden. Hoofdstuk 2 gaat allereerst in op de verschillende omschrijvingen van sociaal-culturele integratie. Op grond hiervan worden keuzes gemaakt ten behoeve van de operationalisering van sociaal-culturele integratie, worden uitkomsten gepresenteerd en wordt nagegaan in hoeverre verschillende elementen van sociaal-culturele integratie onderling met elkaar samenhangen. Hoofdstuk 3 en 4 staan in het licht van ontwikkelingen in de sociaal-culturele

integratie van minderheden. In hoofdstuk 3 wordt op basis van het *Scholierenonderzoek* nagegaan of jongeren een duidelijk andere sociaal-culturele positie innemen dan (jong)volwassenen uit de minderheden. In hoofdstuk 4 gaat het om een vergelijking-in-de-tijd. De achterliggende vraag is in hoeverre de sociale en culturele afstand van minderheden in de afgelopen 10 jaar is veranderd. Dat drie afzonderlijke hoofdstukken zijn gereserveerd voor (ontwikkelingen in de) sociaal-culturele integratie weerspiegelt de nadruk die in onderhavige studie op deze materie wordt gelegd.

Hoofdstuk 5 heeft betrekking op diverse elementen van de structurele integratie van minderheden. Het zal hierbij gaan om de onderwijspositie, de positie op de arbeidsmarkt en er wordt aandacht besteed aan het vestigingspatroon van etnische minderheden in wijken die worden gekenmerkt door verschillende aandelen allochtonen. In dit hoofdstuk worden ontwikkelingen zo goed als mogelijk in kaart gebracht door onderscheid te maken in leeftijdsklassen en minderheden met verschillende migratieachtergronden (m.n. eerste en tweede generatie). Omdat reeds veel bekend is over de structurele integratie van minderheden, wordt in dit hoofdstuk, waar nodig en relevant, verwezen naar ander recent uitgevoerd onderzoek dat antwoord geeft op vragen over de structurele integratie van minderheden die op deze plaats niet expliciet aan de orde komen.

In de hoofdstukken 6 en 7 wordt de relatie onderzocht tussen de structurele en de sociaal-culturele integratie. In hoofdstuk 6 ligt het accent op de vraag in hoeverre er een samenhang is tussen beide vormen van integratie. Is het zo dat minderheden die in sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd, ook in sterkere mate structureel zijn geïntegreerd of is van een dergelijke samenhang eigenlijk geen sprake? In hoofdstuk 7 staat de vraag centraal welke ‘integratieprofielen’ bij minderheden zijn te onderscheiden. Dergelijke integratieprofielen kenmerken zich door verschillende combinaties van structurele en sociaal-culturele integratie. Assimilatie en minderheidsvorming zijn het meest in het oog lopend: bij assimilatie is er sprake van zowel een sterke mate van structurele als van sociaal-culturele integratie. Minderheidsvorming kenmerkt zich juist door een geringe mate van integratie op beide dimensies. Theoretisch kunnen ook mengvormen worden onderscheiden. De gegevens moeten uitwijzen in hoeverre de verschillende theoretisch te onderscheiden integratieprofielen ook empirisch worden waargenomen.

Hoofdstuk 8 tot slot bevat een samenvatting van de belangrijkste bevindingen van deze studie.

2 SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE

2.1 INLEIDING

Wat opvalt aan het onderzoek naar sociaal-culturele integratie van etnische minderheden in Nederland, is dat de kennis hierover betrekkelijk fragmentarisch is (vgl. Dagevos et al. 1999). Zeker in vergelijking met het onderzoek naar structurele integratie is naar sociaal-culturele integratie betrekkelijk weinig onderzoek verricht. Voor zover er onderzoek is gedaan, kenmerkt het zich over het algemeen door het kleinschalige, kwalitatieve karakter. Mede als gevolg hiervan ontbreekt een duidelijk inzicht in hoe groepen er als geheel voor staan, welke verschillen binnen groepen bestaan en welke dynamiek zich heeft voorgedaan. Deels heeft dit te maken met de beschikbaarheid van bruikbare kwantitatieve gegevens, deels en in het verlengde hiervan, met de belangstelling voor deze thematiek van met name cultureel-anthropologen. Met het beschikbaar komen van gegevens uit de SPVA-1998 ontstaat thans de mogelijkheid om de mate van sociaal-culturele integratie van groepen te beschrijven en onderlinge vergelijkingen te maken, zowel binnen als tussen groepen. Dit is in onderhavig hoofdstuk en in de twee hierop volgende hoofdstukken aan de orde. Onderzocht wordt in welke mate etnische minderheidsgroepen in sociaal-cultureel opzicht zijn geïntegreerd en welke ontwikkelingen zich hebben voorgedaan. Inzicht in de ontwikkelingen wordt op twee manieren verkregen. In de eerste plaats wordt onderscheid gemaakt in leeftijdsklassen en migratieachtergrond (in het bijzonder de eerste en tweede generatie) op grond waarvan kan worden vastgesteld in hoeverre zich binnen groepen veranderingen hebben voorgedaan in de mate van sociaal-culturele integratie. In de tweede plaats biedt een vergelijking-in-de-tijd zicht op de wijze waarop de sociaal-culturele integratie van groepen zich heeft ontwikkeld. Hieraan wordt aandacht besteed in hoofdstuk 4. Dit hoofdstuk en hoofdstuk 3 beschrijven de ontwikkelingen in de sociaal-culturele integratie door middel van de vergelijking tussen leeftijdsklassen en generaties.

2.2 SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE: OMSCHRIJVING EN OPERATIONALISERING

Het empirisch vaststellen van sociaal-culturele integratie is geen eenvoudige opgave. Dit heeft eerst en vooral te maken met de wijze waarop sociaal-culturele integratie wordt omschreven. Zeker in vergelijking met structurele integratie, dat zonder veel omhaal van woorden kan worden gedefinieerd en door middel van eenduidige indicatoren meetbaar kan worden gemaakt, is bij sociaal-culturele integratie de stap van theoretisch begrip-zoals-bedoeld naar het begrip-zoals-bepaald complexer. De in omloop zijnde omschrijvingen van sociaal-culturele integratie zijn breed (men zou ook kunnen zeggen: vaag) en bieden op zijn hoogst in hoofdlijnen aanknopingspunten voor de keuze van indicatoren. In het onder-

staande wordt dit toegelicht door eerst kort enkele definities te bespreken. Mede met het oog op de beschikbaarheid van gegevens wordt vervolgens aangegeven op welke wijze sociaal-culturele integratie is geoperationaliseerd.

Veenman (1994, 1995) onderscheidt aan integratie een gedrags- en een houdingsaspect. Het gedragsaspect heeft betrekking op participatie, het houdingsaspect op oriëntatie. Participatie wordt nader onderscheiden in formele en informele participatie. Bij formele participatie moet gedacht worden aan deelname aan instituties als onderwijs, arbeid en huisvesting. Aan de formele participatie wordt de sociaal-economische positie afgemeten. In onze terminologie gaat het hier om structurele integratie.

De informele participatie en de oriëntatie kunnen worden aangeduid als de etnisch-culturele positie. Bij informele participatie gaat het om contacten met autochtonen, bij oriëntatie gaat het om 'oriëntatie op de Nederlandse omgeving'.¹ Het gaat hier om een analytisch onderscheid, waarbij de sociaal-economische positie en etnisch-culturele positie samenhangen, ze zijn interdependent.

Vermeulen en Penninx (1994) maken een vergelijkbaar onderscheid. Zij stellen dat integratie een multidimensioneel begrip is dat nader kan worden onderscheiden in structurele en sociaal-culturele integratie. Structurele integratie omschrijven zij als "volwaardige deelname aan maatschappelijke instituties", bij sociaal-culturele integratie gaat het om "de sociale contacten die leden en organisaties van minderheden onderhouden met de wijdere samenleving en de culturele aanpassing aan de samenleving." Net als Veenman benadrukken deze auteurs de samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie. Zij verdedigen nadrukkelijk de stelling dat culturele gerichtheid op de eigen groep een goede maatschappelijke positie niet in de weg hoeft te staan.

Ook Kloosterman (in druk) onderscheidt sociaal-structurele en sociaal-culturele integratie. Sociaal-structurele integratie staat voor de positie van minderheden in de stratificatie en de veranderingen die zich hierin hebben voorgedaan. Sociaal-culturele integratie verwijst naar veranderingen in de cultuur en identiteit van migrantengroepen. Onder een eigen identiteit wordt verstaan "een samenhangend stelsel van interpretaties, attitudes en praktijken die (deels) teruggrijpen op het land van herkomst en significant afwijken van de cultuur van het land van vestiging." Zowel de migrantengroep als de ontvangende samenleving beschouwen dit stelsel als afwijkend.

De hier opgevoerde omschrijvingen van sociaal-culturele integratie hebben een aantal zaken gemeen. Ze zijn in de eerste plaats in nogal algemene bewoordingen gesteld. Wel keren steeds twee elementen terug: de mate van informele sociale contacten met autochtonen en het onderscheidende karakter van de cultuur van allochtone groepen. Het onderscheid in oriëntaties en in (informele) contacten met autochtonen is in dat opzicht verhelderend. De termen culturele en sociale afstand zouden hier ten tonele kunnen worden gevoerd. Culturele afstand, of

neutraler geformuleerd: culturele oriëntatie, verwijst dan vooral naar opvattingen en oriëntaties van migrantengroepen, sociale afstand heeft meer betrekking op de mate waarin allochtonen met autochtonen contacten onderhouden en dergelijke contacten wenselijk vinden.

In hoofdlijnen worden in deze studie de hier genoemde noties gevolgd. Het onderscheid in sociale en culturele integratie wordt ook hier aangehouden. Wel wordt nog een nader onderscheid gemaakt in meer objectieve sociaal-culturele integratieprocessen en in de subjectieve perceptie onder minderheden van hun eigen positie. In objectieve zin gaat het om de mate waarin een groep zich qua gewoonten, normen en waarden en taal onderscheidt van de omringende samenleving en om het informele contactenpatroon. De subjectieve kant van sociaal-culturele integratie heeft betrekking op de identificatie met de eigen groep. Enigszins afwijkend van de besproken definities is dat in deze studie ook aandacht wordt gevraagd voor de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal. De mate waarin leden van een groep de taal van de ontvangende samenleving beheersen, wordt als een indicator beschouwd van de afstand die tussen deze groep en de ontvangende samenleving bestaat.

Aldus wordt sociaal-culturele integratie door de volgende elementen gerepresenteerd:

Objectief:

- mate van informele contacten met de autochtone bevolking dan wel met de eigen groep
- mate waarin een groep zich onderscheidt voor wat betreft taal, gewoonten, normen en waarden

Subjectief:

- identificatie met de eigen groep

Overwegingen met betrekking tot de operationalisering en opbouw hoofdstuk

Er zijn verschillende posities denkbaar op de objectieve en subjectieve dimensie van sociaal-culturele integratie. Een minderheidsgroep kan bijvoorbeeld voor wat betreft haar cultuur nauwelijks nog verschillen van de ontvangende samenleving, terwijl de identificatie met de eigen groep groot blijft. Ook behoeft de mate van ‘culturele’ integratie niet noodzakelijkerwijs samen te vallen met de mate van informele participatie (‘sociale’) integratie. Het zojuist genoemde attendeert erop dat er uiteenlopende verschijningsvormen van sociaal-culturele integratie denkbaar zijn. Voor de wijze van operationalisering heeft dit consequenties. Mede naar aanleiding van de mogelijkheid dat minderheden voor bepaalde dimensies van sociaal-culturele integratie van elkaar kunnen verschillen, is ernaar gestreefd deze dimensies in eerste instantie separaat te operationaliseren.

Wanneer de omschrijvingen van elementen van sociaal-culturele integratie tegen de beschikbare SPVA-gegevens worden gelegd, dan komt een groot aantal variabelen in aanmerking om als indicator te worden gebruikt. Ten behoeve van de operationalisering is zoveel als mogelijk gebruikgemaakt van schaalconstructies. Voor deze werkwijze zijn twee redenen aan te voeren, inhoudelijk en meer pragmatisch van aard. Aan de onderscheiden dimensies van sociaal-culturele integratie liggen complexe concepten ten grondslag die zich nauwelijks laten representeren door één (of een klein aantal) variabele uit een vragenlijst. Om zoveel mogelijk recht te doen aan deze complexiteit worden, voor zover beschikbaar, uiteenlopende variabelen in een schaalanalyse betrokken. Onderzocht wordt in hoeverre deze uiteenlopende variabelen zodanig met elkaar samenhangen dat op inhoudelijke en statistische gronden kan worden vastgesteld dat ze het gewenste begrip representeren. Het meer pragmatische argument is dat, gezien de veelheid aan variabelen, het welhaast ondoenlijk is deze informatie afzonderlijk te presenteren en dat dit ook weinig bijdraagt aan het inzicht ('bomen en bos').

In het onderstaande wordt de werkwijze met betrekking tot de operationalisering nader toegelicht. De nadruk hierbij ligt op de keuze van de indicatoren en de gekozen techniek aan de hand waarvan de samenhang tussen de gekozen indicatoren is onderzocht. Als leidraad is gekozen voor het onderscheid in objectieve acculturatieprocessen en etnische identificatie (subjectief). Achtereenvolgens gaat de aandacht uit naar sociale integratie (informele participatie), naar normen, waarden en houdingen (culturele integratie), naar taal en naar etnische identificatie. Zoals gezegd, worden deze dimensies van sociaal-culturele integratie separaat geoperationaliseerd. De toelichting op de wijze waarop de operationalisering ter hand is gekomen, is tamelijk uitvoerig en heeft hier en daar een wat technisch karakter. Helaas is hieraan weinig te doen. Om voor eenieder duidelijk te maken welke stappen zijn gezet, kan het soms niet anders dan een uitgebreide toelichting te presenteren. Ook omdat een aantal van deze variabelen in de rest van deze studie nog bij herhaling terugkomen, is gekozen voor een grondige (en daarmee uitvoerige) toelichting.

Nadat de dimensies van sociaal-culturele integratie zijn geoperationaliseerd en de uitkomsten per etnische groep zijn besproken, wordt vervolgens de onderlinge samenhang van deze dimensies onderzocht. De achterliggende vraag is in hoeverre deze dimensies het onderliggende concept 'sociaal-culturele integratie' representeren. Deze analyse mondt uit in een multivariate analyse waarin de betekenis van diverse effecten op sociaal-culturele integratie worden onderzocht.

De opbouw van de rest van dit hoofdstuk ziet er dan als volgt uit:

- sociale integratie (informele participatie): operationalisering en uitkomsten beschrijvende analyses (par. 2.2.1);
- culturele integratie (normen, waarden, houdingen): operationalisering en uitkomsten beschrijvende analyses (par. 2.2.2);

- beheersing en gebruik Nederlandse taal: operationalisering en uitkomsten beschrijvende analyses (par. 2.2.3);
- etnische identificatie: operationalisering en uitkomsten beschrijvende analyses (par. 2.2.4);
- analyse samenhang dimensies sociaal-culturele integratie (par. 2.3);
- multivariate analyse sociaal-culturele integratie (par. 2.4).

Een laatste opmerking vooraf betreft de SPVA. Met uitzondering van informatie over culturele integratie, is voor de onderscheiden dimensies van sociaal-culturele integratie de informatie steeds verzameld bij het hoofd van het huishouden. Zeker bij de Turken en Marokkanen gaat het hier overwegend om mannen. Wanneer in de SPVA Turkse en Marokkaanse vrouwen hoofd van het huishouden zijn, betreft het alleenstaande vrouwen. De informatie die in het onderstaande over Turkse en Marokkaanse vrouwen wordt gepresenteerd, is dan ook specifiek voor genoemde categorie en staat niet model voor de totale populatie vrouwen. Het bezwaar geldt ook, maar in mindere mate, voor de Surinaamse en Antilliaanse groep, waar aanzienlijk vaker vrouwen hoofd van het huishouden zijn. Dat uitsluitend informatie over sociaal-culturele integratie bij hoofden van huishoudens is verzameld, moet in het onderstaande dan ook steeds voor ogen worden gehouden. Voor zover niet anders vermeld, hebben de in het onderstaande gepresenteerde uitkomsten betrekking op hoofden van huishoudens.

2.2.1 SOCIALE INTEGRATIE

Operationalisering

Een definiërend kenmerk van sociale integratie is de mate waarin etnische minderheden in de vrije tijd contacten onderhouden met autochtonen. Dit is de gedragscomponent van sociale integratie. Hiernaast kan ook een houdingscomponent worden onderscheiden. Hierin komt tot uitdrukking in hoeverre etnische minderheden het wenselijk vinden contacten te onderhouden met autochtonen. Het is op deze plaats overigens goed nog een keer te benadrukken dat wat hier onder sociale integratie wordt verstaan, betrekking heeft op sociale contacten tussen etnische minderheden en autochtonen en de wenselijkheid hiervan. Er zijn ook omschrijvingen van sociale integratie in omloop die beduidend ruimer zijn.

De mate van contact tussen etnische minderheden en autochtonen kan worden ontleend aan vragen over het bezoek van Nederlandse vrienden of buren, de etnische signatuur van de vriendenkring (uitsluitend of vooral contact met leden van de eigen groep, gemengde vriendenkring en uitsluitend of vooral autochtone vrienden), de mate van contacten met autochtonen of leden van de eigen groep in de buurt en met de buren. De houding met betrekking tot de omgang met autochtonen is op indirecte wijze vastgesteld. De respondenten is gevraagd aan te geven wat ze ervan vinden wanneer één van de kinderen contact zou hebben met Nederlandse vrienden en vriendinnen en hoe ze er tegenaan kijken wanneer één van de

kinderen voor een autochtone partner zou kiezen. Hiernaast is bekend of leden van etnische minderheidsgroepen er de voorkeur aan geven om in een wijk te wonen waar veel personen uit de eigen groep woonachtig zijn. Ook deze vraag kan als een indicator worden beschouwd de wenselijkheid om met autochtonen contacten te onderhouden.

Merk op dat zowel gedrags- als houdingsvariabelen zijn opgenomen. Het gaat om feitelijke contacten met autochtonen als om de wenselijkheid van deze contacten. Deze indicatoren sluiten goed aan op de omschrijving van sociale integratie, zoals die hierboven is besproken.

Genoemde variabelen zijn geanalyseerd door middel van Homals. Gegeven het meetniveau van de te analyseren variabelen is dit een geschikte analysetechniek. Homals gaat na in hoeverre er samenhang is tussen categorieën van de in de analyse opgenomen variabelen van nominaal of ordinaal meetniveau. Indien bij respondenten bepaalde variabelencategorieën vaak in combinatie voorkomen, bijvoorbeeld veel contacten met autochtonen in de vrije tijd en geen bezwaar tegen autochtone vriendjes of partner, worden zij in de door Homals geproduceerde multidimensionele afbeelding dicht bij elkaar geplaatst. De respondenten die aan dit profiel voldoen, komen eveneens bij elkaar te liggen. Categorieën die in combinatie juist weinig voorkomen worden zoveel mogelijk uit elkaar geplaatst. Ditzelfde geldt weer voor de respondenten. De 'passendheid' van een Homals-analyse kan aan de hand van verschillende maatstaven worden beoordeeld. In de eerste plaats moet een Homals-oplossing inhoudelijk goed zijn te interpreteren. De variabelencategorieën dienen op een zodanige wijze in de afbeelding te worden geplaatst dat ze het begrip-zoals-bedoeld weerspiegelen. Is dit niet het geval, dan zijn mogelijk de verkeerde indicatoren met elkaar in verband gebracht. Hiernaast zijn er statistische maten die aangeven in hoeverre de verwachte samenhang tussen de variabelen ook daadwerkelijk in de gegevens is terug te vinden. Voor de variabelen als totaal is dit de eigenwaarde; voor afzonderlijke variabelen is dit de discriminatiewaarde (te vergelijken met factorladingen uit de factoranalyse).

Er zijn diverse Homals-analyses uitgevoerd. Wat blijkt, is dat de voorkeur om in een wijk met veel landgenoten te wonen en de mate van contact met een autochtone buur dan wel met een buur van de eigen groep onvoldoende samenhangen met de andere variabelen. De eigenwaarde van de totale oplossing en discriminatiewaarden van deze variabelen zijn (te) laag. Bij nadere beschouwing is de mate van contact met autochtone burens geen geschikte variabele voor de schaalanalyse. Allochtonen (en autochtonen) hebben eenvoudigweg weinig contacten met hun burens, waardoor een groot aantal respondenten in een en dezelfde klasse te vinden is. Dat de variabele 'voorkeur om in een buurt te wonen met veel andere leden van de eigen groep' niet samenhangt met de overige in de analyse opgenomen variabelen, lijdt in zekere zin aan het zelfde euvel van geringe spreiding over de categorieën. Hier geldt ook een meer inhoudelijke interpretatie: kennelijk maakt de oriëntatie op een bepaalde wijk weinig uit voor de mate waarin met autochtonen wordt omgegaan of de wenselijkheid van dit contact. Of anders gezegd: ook etni-

sche minderheden die weinig met autochtonen (willen) omgaan, hebben een voorkeur voor een wijk waar minder allochtonen woonachtig zijn.

De genoemde variabelen zijn uit de analyse verwijderd. Er resteert een Homals-analyse die inhoudelijk goed is te interpreteren en aan de statistische criteria voldoet (eigenwaarde op de eerste dimensie: .56). Er is duidelijk sprake van een schaal die aan de ene kant personen herbergt die nauwelijks informeel contact hebben met autochtonen en dit ook niet wenselijk vinden (afgemeten aan de wenselijkheid dat kinderen omgaan met autochtone vriendjes en voor een autochtone partner kiezen). Aan de andere kant van de schaal liggen personen die hiervan het spiegelbeeld vormen. In het midden van de Homals-oplossing liggen de categorieën die uitdrukken dat er soms contacten zijn met autochtonen en die tamelijk indifferent staan tegenover het feit dat hun kinderen autochtone vriendjes hebben of voor een autochtone partner wordt gekozen.

Het is van belang vast te stellen dat opvattingen over de wenselijkheid van contact zeer sterk samen blijken te hangen met het hebben van feitelijke contacten met autochtonen: wie het niet wenselijk vindt dat kinderen met autochtonen contact hebben (als vriendje, vriendinnetje of als partner), gaat ook zelf in geringe mate met autochtonen om. De uiteindelijke schaal is derhalve opgebouwd uit de volgende variabelen:

- mate van bezoek van autochtone vrienden of burens,
- mate van contacten met autochtonen/leden van de eigen groep in de vrije tijd,
- mate van contacten met autochtonen/leden eigen groep in de buurt,
- opvattingen over contact van eigen kinderen met Nederlandse vrienden en vriendinnen, en
- opvattingen over de keuze van hun kinderen voor een autochtone partner.

De objectscores (op de eerste dimensie) van de respondenten zijn gebruikt om de mate van sociale integratie uit te drukken. De schaal heeft een minimumwaarde van 1 (hoge mate van sociale afstand t.o.v. autochtonen) en een maximumwaarde van 5,3 (geringe mate van sociale afstand t.o.v. autochtonen).

Uitkomsten

De geconstrueerde schaal maakt een goede vergelijking mogelijk tussen groepen voor de mate waarin zij sociaal zijn geïntegreerd. Voorts is het materiaal geschikt om na te gaan in hoeverre categorieën van groepen op dit punt van elkaar verschillen. Zeker wanneer het gaat om de vergelijking naar leeftijd en naar migratietypen, ontstaat inzicht in de veranderingen die zich binnen groepen hebben voltrokken. De variabele migratietype verdient nog enige toelichting, ook omdat zij in de rest van deze studie veelvuldig wordt gebruikt. Vanwege de grote differentiatie die zich binnen de eerste generatie voordoet, hebben Tesser et al. (1999) een typologie geconstrueerd waarin verschillende subcategorieën worden onderscheiden, te weten:

- personen behorend tot de eerste generatie die voor of in 1980 naar Nederland zijn gekomen;

- personen behorend tot de eerste generatie die na 1980 naar Nederland zijn gekomen;
- personen behorend tot de eerste generatie die in het kader van gezinsvormende migratie naar Nederland zijn gekomen ('gezinsvormers');
- tussengeneratie die bestaat uit personen die tussen hun 6e en 18e jaar naar Nederland zijn gekomen;
- tweede generatie die bestaat uit personen die in Nederland zijn geboren of voor hun zesde levensjaar naar Nederland zijn gekomen.

In tabel 2.1 wordt eerst per etnische groep de mate van sociale integratie gepresenteerd. Er blijkt sprake te zijn van een duidelijke tweedeling. Marokkanen en Turken gaan in hun vrije tijd het minst om met autochtonen en koesteren ten aanzien van contacten met autochtonen in de privé-sfeer een zekere terughoudendheid. De sociale afstand tussen deze groepen en autochtonen is het grootst. Aan de andere kant staan de Surinamers en Antillianen, van wie met name laatstgenoemde groep veelvuldig contact heeft met autochtonen en hiertegen weinig bezwaar heeft. Op een schaal die 5,3 als hoogste waarde heeft, is een gemiddelde van 4 bij de Antillianen in dit verband veelzeggend. Om de spreiding te laten zien, is in tabel 2.1 de sociale integratie-variabele in vijf klassen onderscheiden. De verschillen laten zich duidelijk als volgt illustreren: de helft van de Turken en Marokkanen heeft zeer weinig of weinig contact met autochtonen, terwijl ruim de helft van de Surinamers en Antillianen juist veel of zeer veel contact heeft met autochtonen.

Tabel 2.1 Mate van sociale integratie naar etnische groepering (1998)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Gemiddelde score	2,7	2,5	3,6	4,0
%				
1 zeer geringe mate	20	30	4	6
2	30	26	12	9
3	35	30	31	22
4	11	11	33	32
5 zeer sterke mate	4	3	20	32

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Het onderscheid naar diverse achtergrondkenmerken laat interessante verschillen zien (tabel 2.2). Opvallend is dat Marokkaanse vrouwen vaker dan de mannen contacten met autochtonen onderhouden. Hier is overigens een waarschuwing op zijn plaats. Zoals eerder in dit hoofdstuk toegelicht, hebben de gegevens betrekking op hoofden van huishoudens; bij de Marokkaanse vrouwen is dit een specifieke categorie waar studenten en alleenstaande vrouwen een belangrijk deel van uitmaken. Dat er geen verschil is in de gemiddelde scores tussen Turkse mannen en vrouwen heeft dezelfde achtergrond. Surinaamse en Antilliaanse mannen zijn gemiddeld gesproken sterker op autochtone contacten georiënteerd dan de vrouwen uit die groepen. Een belangrijk deel van de vrouwelijke Surinaamse en Antilliaanse hoofden van huishoudens staat aan het hoofd van een zogeheten eenoudergezin.

Tabel 2.2 Mate van sociale integratie naar etnische groepering, geslacht, leeftijd en migratie type (gem. scores, 1998)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Mannen	2,7	2,5	3,6	4,0
Vrouwen	2,7	2,7	3,5	3,6
15-24 jaar	2,8	3,1	3,7	3,8
25-34 jaar	2,7	2,7	3,6	3,8
35-54 jaar	2,7	2,5	3,5	3,8
55 jaar en ouder	2,4	2,2	3,5	3,8
1 ^e gen., voor 1981	2,6	2,3	3,6	3,9
1 ^e gen., na 1981	2,6	2,6	3,2	3,4
Gezinsvormers	2,6	2,5	3,5	4,2
Tussengeneratie	2,8	2,8	3,7	4,1
2e generatie	3,1	3,2	4,0	4,4

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Jongeren onderhouden vaker contacten met autochtonen dan ouderen. De verschillen zijn met name groot bij Marokkanen. Marokkaanse jongeren gaan in hun vrije tijd beduidend vaker met autochtonen om dan oudere Marokkanen. Hier is de interne dynamiek derhalve tamelijk groot. Deze forse sprong van jongeren wordt mede in de hand gewerkt, doordat oudere Marokkanen zeer weinig met autochtonen omgaan. Het verschil in gemiddelde score tussen de oudste en jongste leeftijdscategorie is bij Marokkanen verreweg het grootst.

Marokkaanse jongeren hebben bovendien vaker contacten met autochtonen dan Turkse leeftijdgenoten: Turkse jongeren tot 25 jaar gaan in vergelijking met leeftijdgenoten het minst van alle groepen om met autochtonen. De geringe verschuivingen binnen de Turkse groep wijzen op een sterke groepscohesie, die in geringe mate aan erosie onderhevig is. Zoals in het vervolg van dit hoofdstuk nog wordt geïllustreerd, geldt de betrekkelijk geringe dynamiek bij de Turken ook voor andere elementen van sociaal-culturele integratie.

Bij de Surinamers en de Antillianen zijn de verschillen in de mate waarin jongeren en ouderen met autochtonen contacten onderhouden, gering of zelfs afwezig.

Bij alle groepen gaat de tweede generatie het vaakst om met autochtonen. Turkse leden van de tweede generatie zijn evenwel het minst op autochtonen georiënteerd. Dit onderstreept de geringe veranderingen binnen deze groep. Surinaamse en Antilliaanse leden van de tweede generatie gaan zeer vaak om met autochtonen. Groepen verschillen sterk van elkaar voor wat betreft de mate waarin de eerste generatie contacten onderhoudt met autochtonen. Deze verschillen weerspiegelen de migratiegeschiedenis van de groepen. Antilliaanse migranten die voor 1981 naar Nederland zijn gekomen, gaan naar verhouding vaak om met autochtonen. Veel van hen zijn relatief hoog opgeleid en hebben een gunstige arbeidspositie verworven (Van Hulst 1994; Dagevos 1998). Ook in sociaal opzicht zijn ze 'goed' geïntegreerd. De Antillianen die later naar Nederland zijn gekomen, en dit geldt in het bijzonder voor leden van de eerste generatie die na 1981 naar Nederland zijn

gekomen, gaan veel minder vaak om met autochtonen. Dit is in verschillende opzichten een andere categorie. Onder hen bevinden zich veel lager opgeleiden die het Nederlands niet goed beheersen en, zo blijkt, in betrekkelijk geringe mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd. Bij Turken en Marokkanen valt vooral de positie van de eerste generatie arbeidsmigranten (voor 1981 gekomen) op: zij gaan weinig met autochtonen om.

2.2.2 CULTURELE INTEGRATIE

Operationalisering

De eerder gepresenteerde omschrijvingen bieden weinig houvast om tot een adequate operationalisering van culturele integratie te komen. Culturele integratie zou afgemeten moeten worden aan de mate waarin de cultuur van een allochtone groep 'afwijkt' van die van de ontvangende samenleving, dan wel aan de mate van 'culturele aanpassing' van een allochtone groep aan de cultuur van de ontvangende samenleving. Culturele integratie zou dan tot uiting komen in de mate waarin normen, waarden en houdingen die kenmerkend zijn voor de autochtone bevolking, worden overgenomen door minderheden. Welke indicatoren hiervoor nu maatgevend zijn, wordt evenwel niet zonder meer helder.² De moeilijkheid bij het vergelijken van waarden, normen en houdingen van etnische minderheden en autochtonen is gelegen in de culturele heterogeniteit van zowel de autochtone en allochtone bevolking. Normen, waarden en houdingen zijn geen vaste gegevens, maar vertonen, ook binnen de autochtone bevolking, een grote variatie. Wat bijvoorbeeld door hoger opgeleiden als volstrekt acceptabel en nastrevenswaardig wordt beschouwd, geldt voor anderen als verwerpelijk en te vermijden. Wanneer deze redenering wordt doorgetrokken, is de onvermijdelijke conclusie dat er niet zoiets bestaat als een Nederlandse norm of een Nederlandse cultuur waaraan de 'culturele aanpassing' van minderheden kan worden afgemeten. Een dergelijke conclusie wordt hier evenwel niet getrokken. Met oog voor de variatie die ook binnen de autochtone bevolking bestaat, kan voor wat betreft de operationalisering van 'cultuur' aansluiting worden gevonden bij het proces van *modernisering*.

Met modernisering wordt bedoeld op het proces dat typisch is voor West-Europa en dat de overgang beschrijft van een agrarische naar een (post-)industriële samenleving. De ontwikkeling van een specifiek patroon van waarden, normen en houdingen is nauw verbonden aan deze transitie. Als wordt gesproken over modernisering, wordt doorgaans bedoeld op de veranderingen in de richting van een moderne, rationeel-bureaucratische, geurbaniseerde, geseculariseerde en geïndividualiseerde democratische natiestaat. Het wordt niet zelden gezien als een van de meest fundamentele ontwikkelingen in de Westerse samenlevingen (Ester, Halman en De Moor 1993). De modernisering heeft een diepgaande invloed gehad op uiteenlopende aspecten van het menselijk bestaan en op opvattingen over hetgeen als waardevol en passend wordt beschouwd. Typerende normen, waarden en

houdingen die met het proces van modernisering gepaard zijn gegaan, laten zich niet moeilijk raden. Opvattingen over het gewenste gedrag van mensen wordt steeds minder bepaald door godsdienstige voorschriften, groepsbanden en sekse. Ook hebben vanzelfsprekende gezagsverhoudingen plaats gemaakt voor posities die bekleed worden op basis van functionaliteit. Secularisering, individualisering, democratisering van de gezagsverhoudingen en emancipatie vormen sleutelementen van het proces van modernisering en daarmee van de huidige westerse cultuur.

Tegen deze achtergrond wordt de mate van culturele integratie van minderheden beschouwd. Nog meer dan bij sociale integratie roept het vaststellen – bijna onafhankelijk van de wijze waarop – van culturele integratie weerstanden op. Behalve dat wordt gewezen op de verschillen binnen de autochtone bevolking, luidt de kritiek al snel dat degene die op een bepaalde wijze tegen culturele integratie aankijkt, ook van mening is dat ‘anderen’ op vergelijkbare wijze zouden moeten integreren. Het risico van ethocentrisme te worden beschuldigd is groot. Met het bovenstaande is evenwel getracht toe te lichten dat het hebben van opvattingen die verbonden zijn aan het proces van modernisering, vooral dienen als ijkpunt waartegen de opvattingen van minderheden en van autochtonen worden afgezet. Het proces van modernisering wordt hier als ideaaltype – in de sociologische zin van het woord – beschouwd. Daarbij gaat het niet om een beoordeling in termen van goed of slecht. De redenering is dat bepaalde waarden, normen en houdingen die verbonden zijn aan de modernisering van Westerse samenlevingen, centrale elementen vormen van de cultuur van deze samenlevingen. Deze constatering vormt het uitgangspunt voor de vergelijking van opvattingen tussen en binnen groepen.³

Met het proces van modernisering als leidraad wordt de mate van culturele integratie afgemeten aan

- a de mate waarin voor het proces van modernisering typerende opvattingen worden onderschreven, en
- b de mate van religiositeit en religieus gedrag.

Deze worden hieronder toegelicht.

Moderne opvattingen

In de SPVA is een serie van uitspraken opgenomen die betrekking heeft op opvattingen over geslachtsrollen, individualisering, secularisering en democratisering van de gezagsverhoudingen. Hiernaast is nog een aantal meer op zichzelf staande items opgenomen, die onder meer betrekking hebben op seksualiteit, euthanasie en de aanvaardbaarheid van de doodstraf.

Net zoals bij sociale integratie is het weinig inzichtelijk om de informatie van alle items afzonderlijk te presenteren. Ook hier is het wenselijk om op zoek te gaan naar schaalconstructie. Daartoe wordt gebruikgemaakt van een door Martens (2000) uitgevoerde factoranalyse,⁴ een voor de analyse van de desbetreffende set items passende techniek. Een in twee stappen uitgevoerde factoranalyse leidt tot

een maat die verschillen in modernisering van opvattingen uitdrukt. Uit de eerste stap van de factoranalyse blijkt dat zich vier dimensies laten onderscheiden. Deze hebben achtereenvolgens betrekking op man-/vrouwrollen, individualisering, secularisering en 'overige moderne opvattingen'. Laatstgenoemde dimensie heeft betrekking op uiteenlopende items als seksualiteit, respect voor ouders en euthanasie en laat zich inhoudelijk niet gemakkelijk onder een noemer brengen. De items die bedoeld waren om democratisering van gezagsverhoudingen te meten, komen in de factoranalyse niet goed uit de verf. De redenen hiervoor lopen uiteen. Eén item blijkt bijvoorbeeld vooral samen te hangen met 'overige moderne opvattingen', een ander item vertoont geen spreiding van antwoorden en weer een ander item hangt nergens mee samen. Kennelijk behoren de in de vragenlijst opgenomen items over democratisering van gezagsverhoudingen niet tot het dezelfde domein en/of zijn ze onduidelijk geformuleerd. In de tweede stap zijn de vier gevonden dimensies wederom in een factoranalyse aangeboden, met als doel na te gaan of er een overkoepelende maat kon worden vastgesteld. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. Aldus resulteert een maat voor moderne opvattingen die loopt van 1 tot 7.

De uiteindelijke schaal bestaat uit de volgende set van items, onderscheiden naar de verschillende elementen van modernisering.

Man/vrouwrollen:

- wie moet geld verdienen: vooral vader-vooral moeder-beiden;
- wie moet voor kinderen zorgen: vooral vader-vooral moeder-beiden;
- wie moet eten koken: vooral vader-vooral moeder-beiden;
- wie moet geldzaken regelen: vooral vader-vooral moeder-beiden;
- beslissingen over grote aankopen ligt bij de man: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- verantwoordelijkheid voor huishouden ligt bij vrouw: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- verantwoordelijkheid voor het geld ligt bij man: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- opleiding voor jongens belangrijker dan voor meisjes: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat ze later hun eigen inkomen kunnen verdienen: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- vrouw moet stoppen met werken wanneer ze kind krijgt: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- wie blijft thuis wanneer het kind ziek thuis is, ouders hebben beiden een baan: altijd de moeder-beiden- altijd de vader.

Individualisering

- kind van 17 jaar mag zelf beslissen om met opleiding te stoppen: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- kind van 17 jaar mag zelf beslissen over geld dat hij/zij verdient: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- dochter van 17 jaar mag zelfstandig gaan wonen: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;

- zoon van 17 jaar mag zelfstandig gaan wonen: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens.

Secularisering

- vervelend wanneer dochter wil trouwen met iemand met andere religie: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- vervelend wanneer zoon wil trouwen met iemand met andere religie: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- kinderen moeten naar school die aansluit bij de religie van de ouders: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens.

Overige moderne opvattingen

- altijd respecteren van ouders, ook al verdienen ze dit niet door hun gedrag of houding: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- in Nederland gaan mannen en vrouwen te vrij met elkaar om: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- in Nederland is men te open over zaken die met seksualiteit te maken hebben: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- men mag zelf beslissen over beëindiging van zijn/haar leven: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens;
- jammer dat in Nederland in het dagelijkse leven religie steeds minder belangrijk wordt: van helemaal mee eens tot helemaal mee oneens.

Religie en religieus gedrag

Een onderdeel van het proces van modernisering is dat de betekenis van religie afneemt. In de SPVA is hier door middel van verschillende vragen aandacht aan besteed. Behalve vragen over de betekenis van religie die in de moderniseringsschaal zijn opgenomen, betreft het een vraag of men zich tot een bepaalde godsdienst rekent. Aan degenen die aangeven dat zij zich tot een bepaalde godsdienst rekenen, is gevraagd hoe vaak zij een bezoek brengen aan een godsdienstige bijeenkomst (kerkdienst, moskee, gebedsdienst, enz.). Vanzelfsprekend is nagegaan of deze informatie niet ondergebracht had kunnen worden in de moderniseringsschaal. Dit bleek niet mogelijk te zijn. Zoals zo dadelijk zal blijken, is het aandeel Turken en Marokkanen dat zich tot een bepaalde religie rekent, zeer groot, waardoor geen statistische samenhang met andere items wordt gevonden. Om die reden worden de uitkomsten separaat gepresenteerd.

Modernisering: uitkomsten

De gemiddelde scores op de moderniseringsschaal geven, net als bij de uitkomsten over sociale integratie, een tweedeling te zien tussen de etnische minderheden. Turken en Marokkanen hebben gemiddeld een lagere score dan Surinamers en Antillianen. Turken en Marokkanen hebben gemiddeld gesproken het vaakst 'behoudende' opvattingen wanneer het gaat om onderwerpen als man-vrouw-rollen, individualisering en religie. Ook bij autochtonen is informatie over modernisering verzameld. Het verschil met etnische minderheden en met Turken en Marokkanen in het bijzonder, is groot. Veel autochtonen hebben (zeer) moderne opvattingen.

Tabel 2.3 Culturele integratie naar etnische groepering (hoofden, partners en overige leden huishouden; 1998)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Gemiddelde score	3,4	3,3	4,2	4,3	4,8
%					
1 niet modern	4	6	0	0	0
2	29	29	6	5	2
3	46	45	32	31	16
4	18	18	48	43	37
5	3	3	13	19	39
6 zeer modern	0	0	1	2	7

Turkse en Marokkaanse vrouwen denken 'liberaler' dan mannen uit deze groeperingen (tabel 2.4). Deze uitkomst wordt niet beïnvloed, zoals bij de uitkomsten met betrekking tot sociale integratie, doordat uitsluitend bij hoofden van huishoudens informatie is verzameld over opvattingen met betrekking tot modernisering.⁵ Surinaamse en Antilliaanse vrouwen daarentegen hangen wat vaker 'traditionele' opvattingen aan.

Net als bij sociale integratie zijn er substantiële verschillen naar leeftijd. Voor alle groepen geldt: hoe jonger, des te vaker heeft men moderne opvattingen. De verschillen tussen leeftijdsgroepen zijn evenwel opmerkelijk. Van de jongeren tot 25 jaar zijn de Turken het meest behoudend, op de voet gevolgd door de Marokkaanse jongeren. Autochtone jongeren zijn het progressiefst terwijl Surinaamse en Antilliaanse jongeren een tussenpositie innemen.

Het verschil tussen jongeren en ouderen is bij Marokkanen het grootst. Dit wijst op een vergelijkbare ontwikkeling zoals die ook is vastgesteld bij sociale integratie. Dit benadrukt de interne dynamiek bij de Marokkaanse groep op het vlak van sociale en culturele integratie.

De verschillen naar migratieachtergrond weerspiegelen voor een deel de verschillen naar leeftijdsgroep. De tweede generatie heeft het vaakst moderne opvattingen. Met name de positie van de tweede generatie Antillianen springt hier in het oog.

Tabel 2.4 Culturele integratie naar etnische groepering, geslacht, leeftijd en migratietype (hoofden, partners en overige leden huishouden; 1998)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Mannen	3,3	3,3	4,3	4,4	4,8
Vrouwen	3,5	3,5	4,2	4,2	4,8
15-24 jaar	3,6	3,7	4,5	4,5	5,1
25-34 jaar	3,4	3,4	4,3	4,4	5,2
35-54 jaar	3,3	3,2	4,1	4,2	4,9
55 jaar en ouder	2,8	2,9	3,9	3,9	4,4
1 ^e gen., voor 1981	3,0	3,0	4,0	4,2	--
1e gen., na 1981	3,4	3,4	4,0	4,0	--
Gezinsvormers	3,4	3,3	4,2	4,5	--
Tussengeneratie	3,4	3,5	4,3	4,5	--
2e generatie	3,7	3,8	4,6	5,0	--

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Al met al wijzen de bevindingen op forse verschuivingen binnen etnische minderheidsgroepen. Opvattingen over onder meer de taakverdeling tussen mannen en vrouwen en de beslissingsbevoegdheid van adolescenten zijn sterk aan verandering onderhevig, waarbij jongeren en leden van de tweede generatie zich scherp onderscheiden van ouderen en leden van de eerste generatie. Binnen de Marokkaanse groep zijn, als gezegd, de veranderingen het grootst.

Deze veranderingen doen de verschillen *tussen* groepen evenwel niet verdwijnen. Gemiddeld gesproken zijn jongere Turken en Marokkanen in hun opvattingen traditioneler dan Surinaamse en Antilliaanse jongeren die zich op hun beurt weer onderscheiden van autochtone leeftijdgenoten. De ontwikkeling in de richting van progressievere opvattingen bij jongeren doet zich ook voor bij autochtonen.

Religie en religieus gedrag: uitkomsten

In de SPVA is respondenten gevraagd of ze zich tot een bepaalde religie rekenen. Aan degenen die deze vraag bevestigend beantwoorden, is vervolgens gevraagd hoe vaak ze een religieuze bijeenkomst bezoeken. Het behoeft weinig betoog dat deze indicatoren nogal eendimensionaal zijn. Dat iemand zich rekent tot een bepaalde religie en religieuze bijeenkomsten frequenteert, zegt bijvoorbeeld nog weinig over de betekenis van religie voor allerhande gedragskeuzes. Niettemin wordt de beschikbare informatie over dit onderwerp gepresenteerd. Er zijn nauwelijks Turken en Marokkanen die zich niet tot een bepaalde godsdienst rekenen, in hun geval de Islam. Ongeveer driekwart van de Surinamers en Antillianen rekent zich tot een bepaalde godsdienst. In vergelijking met allochtone groepen rekenen autochtonen zich beduidend minder vaak tot een bepaalde godsdienst. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat vanwege het urbane karakter van de SPVA-steekproef, de gegevens van autochtonen niet als representatief voor deze groep mogen worden beschouwd.

Turken en Marokkanen bezoeken bovendien het vaakst een religieuze bijeenkomst, Turken nog iets vaker dan de Marokkanen. Het bezoek aan een religieuze bijeenkomst beperkt zich bij veel Surinamers tot enkele keren per jaar. In vergelijking met de Surinaamse groep ligt de frequentie waarmee Antillianen een religieuze bijeenkomst bezoeken, wat hoger. Van de personen die zich tot een bepaalde religie rekenen bezoeken autochtonen het minst een religieuze bijeenkomst.

Tabel 2.5 Personen die zich tot een bepaalde godsdienst rekenen en bezoek aan godsdienstige bijeenkomst, naar etnische groepering (1998; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
% dat zich tot bepaalde religie rekent	96	98	77	71	34
Mate van bezoek godsdienstige bijeenkomst:					
- nooit	11	25	27	24	31
- enkele keren p.j.	27	16	46	35	34
- enkele keren p.m.	18	16	13	15	16
- 1 keer p.w. of vaker	44	43	15	26	19

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Bij de Turken en Marokkanen zijn er nauwelijks verschillen tussen mannen en vrouwen, leeftijdsklassen en migratietypen in het aandeel dat zich tot een bepaalde religie rekent (tabel 2.6). Voor elk van genoemde categorieën rekent steeds een zeer klein aandeel zich niet tot een bepaalde religie. In vergelijking met de bevindingen over sociale en culturele integratie is dit een opmerkelijke uitkomst. Hier werden immers wel forse verschuivingen tussen ouderen en jongeren en tussen de eerste en de tweede generatie geconstateerd. Ondanks dat – gezien het onderwerp – de indicatoren minder fijnmazig zijn dan gewenst, is dit een opmerkelijke uitkomst. De mate waarin Turken en Marokkanen zich tot de Islam rekenen, blijft onverminderd groot, zowel bij ouderen als bij jongeren (vgl. Phalet et al. 2000, die voor Turkse en Marokkaanse jongeren hetzelfde constateert. Zie ook het volgende hfdst.).

Anders is dit bij de Surinamers en Antillianen waar jongeren en leden van de tweede en tussengeneratie vaker dan ouderen en leden van de eerste generatie aangeven niet religieus te zijn. Voor autochtonen geldt *in extremis* dat jongeren zich niet tot een bepaalde religie rekenen, waarbij – het zij herhaald – de uitkomsten voor autochtonen worden beïnvloed doordat in de SPVA-steekproef de grote steden sterk zijn vertegenwoordigd

Tabel 2.6 Personen die zich tot bepaalde religie rekenen naar etnische groepering, geslacht, leeftijd en migratietype (1998; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Mannen	97	98	72	61	32
Vrouwen	96	98	80	77	35
15-24 jaar	96	97	61	67	25
25-34 jaar	97	98	74	65	26
35-54 jaar	96	99	81	74	29
55 jaar en ouder	99	98	88	87	46
1 ^e gen., voor 1981	98	98	87	81	--
1 ^e gen., na 1981	94	98	84	84	--
Gezinsvormers	96	100	82	82	--
Tussengeneratie	97	98	73	57	--
2e generatie	96	95	58	41	--

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Is de mate waarin Turken en Marokkanen aangeven dat ze zich tot een bepaalde religie opvallend stabiel voor de verschillende leeftijdscategorieën, dit geldt in mindere mate wanneer het gaat om het bezoek aan een religieuze bijeenkomst. Bij met name de Marokkanen is het aandeel jongeren en leden van de tussen- en tweede generatie dat nooit een religieuze bijeenkomst bezoekt, tamelijk groot. Bij de Turken zijn de verschillen op dit punt geringer. Ook het aandeel Marokkaanse vrouwen dat nooit een religieuze bijeenkomst bezoekt, is substantieel. Bij de Surinamers en Antillianen onderscheiden de jongeren zich duidelijk van de ouderen: jongeren bezoeken minder vaak een religieuze bijeenkomst.

Tabel 2.7 Personen die zich tot bepaalde religie rekenen en nooit een religieuze bijeenkomst bezoeken, naar etnische groepering, geslacht, leeftijd en migratietype (1998; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Mannen	10	15	27	32	26
Vrouwen	12	47	27	21	35
15-24 jaar	12	44	34	38	15
25-34 jaar	14	29	31	25	37
35-54 jaar	10	19	25	21	32
55 jaar en ouder	6	5	20	11	31
1 ^e gen., voor 1981	8	9	23	21	--
1 ^e gen., na 1981	14	28	25	23	--
Gezinsvormers	9	12	41	33	--
Tussengeneratie	11	32	30	27	--
2e generatie	14	47	34	36	--

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De informatie over religie is een interessante aanvulling op de informatie over sociale en culturele integratie. Het blijkt dat zich op het terrein van sociale en

culturele integratie binnen groepen tal van verschillen voordoen. In grote lijnen kan worden vastgesteld dat jongeren en leden van de tweede generatie sterker zijn gericht op autochtone contacten en modernere opvattingen hebben dan ouderen en leden van de eerste generatie. Deze ontwikkelingen doen zich bij met name Turken en Marokkanen veel minder voor wanneer het gaat om religie. Jongere en tweedegeneratie Turken en Marokkanen verschillen op dit punt nauwelijks van ouderen en de eerste generatie.

2.2.3 TAAL

Eerder in dit hoofdstuk is toegelicht dat sociaal-culturele integratie kan worden afgemeten aan min of meer objectief vaststelbare verschillen tussen groepen in de normen en waarden die ze aanhangen en de contacten die ze onderhouden. Ook de beheersing van de Nederlandse taal kan in dit licht worden begrepen. Gordon (1964) noemt het beheersen van de taal van de ontvangende samenleving een van de belangrijkste elementen van culturele assimilatie.

In de SPVA zijn vier vragen opgenomen die inzicht geven in de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal door etnische minderheden.⁶ De vragen zijn uitsluitend gesteld aan hoofden van huishoudens.

28

Vragen die betrekking hebben op de *beheersing* van het Nederlands, zijn:

Heeft u, als u een gesprek in het Nederlands voert, wel eens moeite met de Nederlandse taal? (Antwoordcategorieën: ja, vaak moeite/spreek geen Nederland; ja, soms; nee, nooit.)

Aan degenen die aangeven (soms) moeite te hebben met het spreken van de Nederlandse taal, is de vraag voorgelegd:

Heeft u bij het lezen van kranten, brieven of folders wel eens moeite om de Nederlandse taal te begrijpen? (Antwoordcategorieën: ja, vaak moeite; ja, soms; nee, nooit.)

Het *gebruik* van de Nederlandse taal is door middel van de volgende vragen onderzocht:

Spreekt u met uw partner Nederlands? (Antwoordcategorieën: ja, vaak/altijd; ja, soms; nee, nooit.)

Spreekt u met uw kinderen Nederlands? (Antwoordcategorieën: ja, vaak/altijd; ja, soms; nee, nooit.)

De twee laatstgenoemde vragen zijn (uiteraard) uitsluitend gesteld aan personen met respectievelijk een partner en kinderen.

Doel is na te gaan of de genoemde vragen zodanig met elkaar samenhangen dat de scores op deze vragen op een verantwoorde manier zijn onder te brengen in een samenvattende schaal die de mate aangeeft waarin de Nederlandse taal wordt beheerst en (in de privé-sfeer) wordt gebruikt. Teneinde de samenhang te onder-

zoeken zijn genoemde vragen opgenomen in een Homals-analyse. Gegeven het meetniveau van de variabelen is Homals een geschikte techniek. Een andere reden om Homals te gebruiken, is de wijze waarop wordt omgegaan met ontbrekende waarden (*missings*). In het geval van non-respons worden respondenten niet uit de analyse verwijderd, maar berekent Homals een waarde op grond van de scores op de andere in de analyse opgenomen vragen. Deze eigenschap komt voor deze analyse goed van pas. De vragen over het gebruik van het Nederlands zijn immers uitsluitend gesteld aan personen die een partner hebben en aan personen met kinderen. Voor degenen die geen partner en/of geen kinderen hebben, is op grond van hun antwoorden op de vragen over problemen met spreken en lezen van de Nederlandse taal een objectscore berekend.

Tussen de variabelencategorieën blijkt de verwachte samenhang inderdaad aanwezig. De eigenwaarde, die uitdrukt hoe goed respondenten bij hun categorieën van variabelen worden geplaatst, ligt met .76 op een zeer aanvaardbaar niveau. Voorts is de Homals-oplossing inhoudelijk goed te interpreteren. De variabelencategorieën liggen in de voor Homals typerende hoefijzervorm, waarbij aan de ene kant in de oplossing de categorieën geclusterd liggen die een slechte beheersing van het Nederlands uitdrukken (vaak problemen met het spreken van Nederlands, vaak problemen met lezen van Nederlands, nooit spreken van Nederlands met kinderen en nooit Nederlands spreken met partner) en aan de andere kant de categorieën die juist een goede beheersing van de Nederlandse taal uitdrukken. In het midden zijn de categorieën te vinden die daar ook waren verwacht. Het betreft hier de categorieën: 'soms moeite met spreken van Nederlands', 'soms moeite met het lezen van Nederlands', 'soms wordt met partner Nederlands gesproken' en 'soms wordt met kinderen Nederlands gesproken'.

De in de analyse opgenomen variabelen mogen derhalve als een schaal worden beschouwd. De door Homals gegenereerde objectscores worden hier als maat gebruikt. Ze lopen van 1 tot 4.3, waarbij een hoge waarde een goede beheersing van het Nederlands en het frequent gebruik van deze taal in de privé-situatie uitdrukt.

Uitkomsten

Niet onverwacht blijken Surinamers en Antillianen het Nederlands het best te beheersen en het vaakst in de privé-situatie te gebruiken. Het zijn met name Surinamers die een zeer hoge score hebben (bedenk dat het maximum van deze schaalscore 4.3 bedraagt). Antillianen blijven hier enigszins bij achter. Een belangrijke reden is dat Antillianen minder vaak dan Surinamers met partner en kinderen Nederlands spreken.

Het verschil tussen Turken en Marokkanen aan de ene kant en Surinamers en Antillianen aan de andere kant is ook bij deze indicator weer groot. Turken hebben de laagste score. Het verschil tussen Turken en Marokkanen wordt vooral veroor-

zaakt doordat Turken vaker dan Marokkanen rapporteren dat ze problemen hebben met het spreken en lezen van het Nederlands.

De verschillen tussen groepen komen ook nadrukkelijk naar voren wanneer de taalscores worden gecategoriseerd in vijf klassen. Bijna driekwart van de Turken en circa 60 procent van de Marokkanen komt in de laagste twee klassen terecht, hetgeen betekent dat ze vaak problemen hebben met het spreken en lezen van Nederlands en met de kinderen en partner overwegend in de eigen taal communiceren. Zeker bij de Surinamers vinden we nauwelijks personen in deze twee onderste klassen.

Tabel 2.8 Beheersing en gebruik van de Nederlandse taal van hoofden van huishoudens naar etnische groepering (1998; gem. scores en %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Gemiddelde score	2,2	2,4	3,8	3,6
%				
1 zeer laag	41	33	2	2
2	30	28	7	15
3	18	19	15	25
4	8	16	46	41
5 zeer hoog	3	4	31	17

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

30

Tabel 2.9 Beheersing en gebruik van de Nederlandse taal van hoofden van huishoudens naar etnische groepering, geslacht, leeftijd, migratietype (1998; gem. scores)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Mannen	2,2	2,4	3,8	3,7
Vrouwen	2,2	2,7	3,8	3,4
15-24 jaar	2,9	3,6	4,0	3,6
25-34 jaar	2,3	2,8	3,9	3,6
35-54 jaar	2,0	2,2	3,8	3,5
55 jaar en ouder	1,7	1,7	3,5	3,4
1 ^e gen., voor 1981	1,8	2,0	3,7	3,7
1 ^e gen., na 1981	1,9	2,4	3,7	3,2
Gezinsvormers	1,9	2,3	3,8	3,8
Tussengeneratie	2,7	3,3	3,9	3,9
2e generatie	3,5	3,7	4,0	4,1

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Uit de tabel 2.9 blijkt duidelijk dat de beheersing van het Nederlands verbetert en het gebruik ervan toeneemt bij jongeren en, in het bijzonder, bij de tweede generatie. De verschillen in het gebruik en de beheersing van de Nederlandse taal zijn bij de tweedegeneratieminderheden fors kleiner dan de verschillen die bij de andere migratietypen worden waargenomen. Voor wat betreft de beheersing en het

gebruik van het Nederlands komen tweede-generatie Marokkanen en – zij het in mindere mate – Turken steeds meer overeen met tweede-generatie Surinamers en Antillianen.

2.2.4 ETNISCHE IDENTIFICATIE

In de SPVA is de vraag gesteld: “Rekent u zich tot de [Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse] groepering?” Deze vraag zou men kunnen beschouwen als een indicatie voor de mate van etnische identificatie. Het is echter een tamelijk grove maat. Vanwege de vraagstelling en aangeboden antwoordcategorieën (ja/nee) wordt geen recht gedaan aan de variatie die op dit vlak mogelijk is. Er zijn verschillende varianten denkbaar, zoals bijvoorbeeld personen die zich zowel tot de Nederlandse als tot de eigen groepering rekenen. Aan dergelijke nuances gaat de gekozen vraagstelling voorbij.

Ondanks de genoemde bedenkingen bij de vraagstelling worden de gegevens gepresenteerd. Het blijkt dat Turken en Marokkanen zich in overgrote meerderheid tot de eigen groep rekenen. Tussen leeftijdsklassen en migratietypen zijn bovendien de verschillen gering. Uitsluitend de leden van de tweede generatie rekenen zich wat minder vaak tot de eigen groep dan andere migratietypen: het gevoel Turk dan wel Marokkaan te zijn is bij deze groepen bij zeer velen aanwezig. Anders is de situatie bij Surinamers en Antillianen, die zich minder vaak tot de desbetreffende groep rekenen. Bovendien zijn er bij deze groepen forse verschillen tussen leeftijdsklassen en migratietypen: met name tweede generatie Antillianen rekenen zich naar verhouding in geringe mate tot de eigen groep.

Tabel 2.10 Hoofden van huishoudens die zich rekenen tot de eigen groep, naar etnische groepering, geslacht, leeftijd, migratietype (1998; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Totaal	98	97	87	76
Mannen	98	97	86	70
Vrouwen	99	94	88	80
15-24 jaar	99	95	78	68
25-34 jaar	97	96	87	73
35-54 jaar	98	96	89	80
55 jaar en ouder	100	98	86	78
1 ^e gen., voor 1981	98	98	91	88
1 ^e gen., na 1981	99	96	94	90
Gezinsvormers	99	98	89	70
Tussengeneratie	98	98	87	62
2e generatie	93	89	69	31

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

2.2.5 SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE: EEN TUSSENBALANS

Aan de hand van diverse indicatoren is in het bovenstaande aandacht besteed aan de mate waarin etnische minderheden sociaal-cultureel zijn geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Deze exercitie levert een aantal opmerkelijke bevindingen op, die wijzen op een grote mate van diversiteit, zowel tussen als binnen groepen. Wat eerst en vooral opvalt, is het verschil tussen Turken en Marokkanen enerzijds en Surinamers en Antillianen anderzijds. De afstand ten opzichte van de autochtone samenleving is bij de Turkse en Marokkaanse groep fors groter dan bij de Caribische groepen. Deze uitkomst is niet onverwacht. Alleen al vanwege de koloniale banden met Suriname en de Antillen mocht worden verwacht dat de sociale en culturele afstand van Surinamers en Antillianen ten opzichte van autochtonen geringer zou zijn dan bij de Turken en Marokkanen. Het onderwijs in Suriname en op de Antillen bijvoorbeeld kenmerkte zich lange tijd door een sterke oriëntatie op Nederland. Het lesmateriaal en niet zelden de docenten waren afkomstig uit Nederland. Surinamers en Antillianen in Nederland geven vaak aan dat ze bij aankomst in Nederland meer van de Nederlandse geschiedenis wisten dan van die van het herkomstland.⁷ In het onderwijs in het herkomstland was (en is) Nederlands bovendien vaak de voertaal en zeker in de Surinaamse en Antilliaanse middenklasse verlangden ouders van hun kinderen dat er in het gezin Nederlands werd gesproken. Deze voorbeelden illustreren dat de vergelijking voor wat betreft de mate van sociaal-culturele integratie van Surinamers en Antillianen enerzijds en Turken en Marokkanen anderzijds eigenlijk mank gaat, omdat de uitgangspositie van migranten uit deze groepen volstrekt uiteenloopt.

32

In plaats van tussen groepen te vergelijken is het misschien wel relevanter om binnen groepen de vergelijking te maken. Dan blijkt dat er binnen de Turkse en Marokkaanse groep sprake is van een forse dynamiek. Jongeren, en deels hiermee samenvallend, leden van de tweede generatie maken in vergelijking met oudere Turken en Marokkanen een forse stap voorwaarts. Het opgroeien in de Nederlandse samenleving gaat gepaard met toegenomen contacten met autochtonen in de vrije tijd, met het vaker aanhangen van progressievere waarden en een betere beheersing van het Nederlands. Het is met name de tweede generatie Marokkanen die zich hier onderscheidt. Zij nemen op verschillende indicatoren van sociaal-culturele integratie een duidelijk andere positie in dan ouderen. Ook onderscheiden zij zich van Turkse generatie- en leeftijdgenoten. Hoewel ook bij de Turken zich tussen generaties ontwikkelingen voordoen in de richting van een toegenomen oriëntatie op de Nederlandse samenleving, wijzen de bevindingen eveneens op een blijvende betekenis van banden met de eigen groep en het vasthouden aan de eigen cultuur. Positief geformuleerd zou men kunnen spreken over een sterke groepscohesie, negatiever is de beoordeling in termen van afsluiting van de autochtone omgeving.

Waar de gegevens een vergelijking tussen mannen en vrouwen toelaten, valt op het punt van culturele integratie op dat Turkse en Marokkaanse vrouwen progres-

siever zijn dan de mannen. Het is een bevinding die terugkomt in het volgende hoofdstuk, waar met name Marokkaanse meisjes opmerkelijk vaak blijken te geven van vooruitstrevende opvattingen over onder meer de taakverdeling tussen mannen en vrouwen en de eigen participatie op de arbeidsmarkt.

De bij Turken en Marokkanen geconstateerde dynamiek doet zich eveneens voor binnen de Surinaamse en Antilliaanse groep. De veranderingen zijn wellicht wat minder spectaculair, omdat ook ouderen en bepaalde categorieën van de eerste generatie betrekkelijk sterk sociaal-cultureel geïntegreerd zijn. Specifiek voor de Antilliaanse groep is de grote diversiteit tussen de onderscheiden migratietypen. De tweede generatie Antillianen staat met twee benen in de Nederlandse samenleving. Zij gaat veelvuldig om met autochtonen, onderscheidt zich nauwelijks van autochtonen wanneer het gaat om moderne opvattingen en beheerst de Nederlandse taal goed, die ook overwegend in de privé-situatie wordt gebruikt. Daartegenover staat de eerste generatie die vanaf 1981 naar Nederland is gekomen en zich kenmerkt door een grotere sociale en culturele afstand, hoewel zij nog altijd duidelijk in sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd dan Turken en Marokkanen.

Wat ook is gebleken, is dat veranderingen binnen groepen niet gelden voor alle dimensies van de sociaal-culturele integratie. De betekenis van religie en de identificatie met de eigen groep is bij de Turken en Marokkanen opvallend stabiel. Ook de tweede generatie rekent zich in overgrote mate tot de Islam en voelt zich verbonden met de eigen groep. Hieruit kan worden opgemaakt dat bij Turkse en Marokkaanse jongeren vaak sprake is van een dubbele oriëntatie, waarbij het vizier is gericht op zowel de autochtone samenleving als op de eigen groep en religie. Het gevoel te behoren tot de eigen groep en religiositeit lijken domeinen te zijn die nauwelijks door het opgroeien in Nederland worden beïnvloed, zij het dat bij deze conclusie enige voorzichtigheid is geboden, omdat de beschikbare indicatoren slechts een tamelijk oppervlakkig beeld over deze onderwerpen geven.

2.3 SAMENHANG TUSSEN DIMENSIES VAN SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE

In het bovenstaande is een aantal elementen van sociaal-culturele integratie separaat geoperationaliseerd. Aan deze keuze ligt de overweging ten grondslag dat sociaal-culturele integratie kan worden uiteengelegd in verschillende dimensies, die elk relevant zijn om afzonderlijk te onderzoeken. Hiermee werd de mogelijkheid opgehouden om vast te stellen of voor de diverse dimensies van sociaal-culturele integratie groepen onderling van elkaar verschillen en in welke richting de ontwikkelingen verlopen.

In deze paragraaf wordt nagegaan in hoeverre er tussen de diverse elementen van sociaal-culturele integratie samenhang bestaat. Doel is derhalve vast te stellen of bijvoorbeeld het in geringe mate onderhouden van sociale contacten met autochtonen vaak vergezeld gaat met het aanhangen van meer traditionele waarden en het slecht beheersen van het Nederlands. Wanneer een dergelijke samenhang kan worden vastgesteld, betekent dit ook dat er grond is voor de constatering dat de diverse dimensies niet onafhankelijk van elkaar zijn, en elkaar wederzijds beïnvloeden.

Voor twee indicatoren kan vooraf al worden vastgesteld dat een sterke samenhang zal ontbreken. Zoals eerder is vastgesteld, rekenen met name Turken en Marokkanen zich bijna zonder uitzondering tot een bepaalde religie en tot de eigen groep. Inhoudelijk een belangrijk resultaat, maar voor een analyse gericht op de vaststelling van samenhang is de geringe spreiding van antwoorden funest. Hierdoor blijven er drie indicatoren over, waartussen de samenhang is onderzocht:

- 1 de mate van sociale contacten,
- 2 de mate waarin moderne opvattingen worden aangehangen, en
- 3 de mate waarin de Nederlandse taal wordt beheerst en in de privésituatie wordt gebruikt.

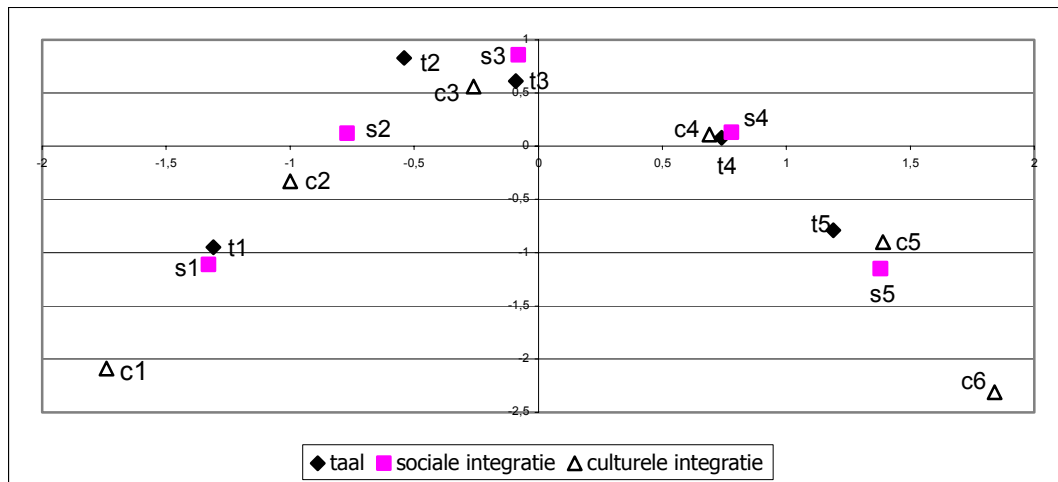
Deze variabelen zijn geanalyseerd door middel van Homals.⁸ Er blijkt tussen de onderscheiden dimensies van sociaal-culturele integratie een sterke samenhang te bestaan en wel zodanig dat personen die in geringe mate sociaal zijn geïntegreerd, eveneens in geringe mate cultureel zijn geïntegreerd, de Nederlandse taal niet of nauwelijks beheersen en in de privésituatie de eigen taal spreken. Het omgekeerde geldt evenzeer. Degenen die vaak sociale contacten met autochtonen onderhouden, hangen ook progressieve waarden aan, spreken de Nederlandse taal goed en spreken Nederlands met partner en kinderen. Degenen die tussen de geschetste extremen in zitten, hebben ook op alle drie de dimensies van sociaal-culturele integratie 'gemiddelde' waarden: ze hebben zo nu en dan contact met autochtonen, hebben in enige mate problemen met de Nederlandse taal en spreken soms Nederlands met partner en kinderen en hangen enigszins moderne opvattingen aan.

In de figuur 2.1 is de door Homals geproduceerde plot van variabelencategorieën weergegeven. In de plot zijn de categorieën van de desbetreffende variabelen aangegeven met een 'c' (culturele integratie), een 't' (taalbeheersing en gebruik) en een 's' (sociale integratie). De numerieke waarden corresponderen met de waarde van een categorie. C1 bijvoorbeeld staat voor een zeer geringe mate van culturele integratie en c6 voor een zeer sterke mate van culturele integratie (zoals gemeten door de moderniseringsschaal). Dezelfde systematiek geldt voor de variabelen beheersing en gebruik van de Nederlandse taal (loopt van t1 tot t5) en voor sociale integratie (loopt van s1 tot s5).

De hierboven gegeven toelichting wordt door middel van figuur 2.1 geïllustreerd. Goed te zien is dat de variabelencategorieën die duiden op een geringe mate van

sociaal-culturele integratie, links in de afbeelding zijn gesitueerd en in meer of mindere mate clusteren. Rechts in de figuur liggen juist de variabelencategorieën die wijzen op een sterke mate van sociaal-culturele integratie. Zij liggen dicht bij elkaar – en veraf van de categorieën die wijzen op een geringe mate van sociaal-culturele integratie –, hetgeen betekent dat deze kenmerken vaak in onderlinge samenhang voorkomen. In het midden van de afbeelding liggen categorieën die wijzen op een ‘gemiddelde’ sociaal-culturele integratie.

Figuur 2.1 Plot van categoriekwantificaties (Homals-analyse)

Naast de hier getoonde plot van categoriekwantificaties produceert Homals ook een plot van scores van individuen (objectscores). Ook rangschikt deze plot personen keurig in de vorm van een hoefijzer. Er zijn klaarblijkelijk weinig personen die bijvoorbeeld een geringe mate van sociale integratie combineren met een hoge mate van culturele integratie.

De uitkomsten impliceren dat de beheersing van de Nederlandse taal en de mate van sociale en culturele integratie onderdeel zijn van een en hetzelfde concept, namelijk sociaal-culturele integratie. De uitkomsten betekenen ook dat de waarden op de x-as als schaal mogen worden beschouwd, waarbij een lage waarde een geringe mate van sociaal-culturele integratie uitdrukt.

Deze schaalscores zijn in tabel 2.11 samengevat. Niet onverwacht levert deze tabel vergelijkbare uitkomsten zoals eerder gepresenteerd voor de afzonderlijke dimensies van sociaal-culturele integratie, zodat met een korte bespreking kan worden volstaan. Ook deze indicator wijst op forse verschillen in sociaal-culturele integratie tussen Turken en Marokkanen enerzijds en Surinamers en Antillianen anderzijds. Omdat het hier gegevens betreft van hoofden van huishoudens staan de uitkomsten van vrouwen niet model voor de gehele populatie vrouwen. Dit geldt in

het bijzonder voor de Turkse en Marokkaanse groep. Wederom komen de veranderingen binnen de Marokkaanse groep prominent naar voren, waar jongeren en leden van de tweede generatie sterk verschillen van ouderen en leden van de eerste generatie. Ook de tweede generatie Antillianen onderscheidt zich door de gemiddeld hoge mate van sociaal-culturele integratie.

Tabel 2.11 Mate van sociaal-culturele integratie van hoofden van huishoudens naar etnische groepering, geslacht, leeftijd en migratietype (1998; gem. scores)

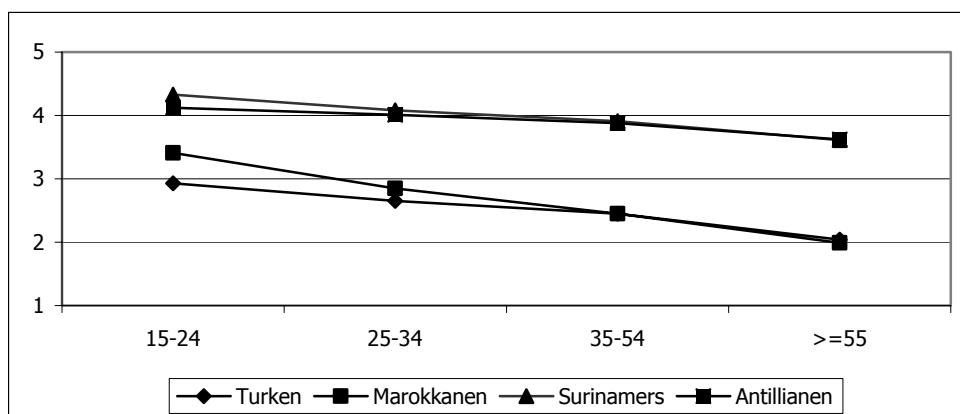
	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Totaal	2,5	2,6	4,0	3,9
Mannen	2,5	2,5	4,0	4,2
Vrouwen	2,7	3,0	3,9	3,7
15-24 jaar	2,9	3,4	4,3	4,1
25-34 jaar	2,7	2,9	4,1	4,0
35-54 jaar	2,5	2,5	3,9	3,9
55 jaar en ouder	2,0	2,0	3,6	3,6
1 ^e gen., voor 1981	2,2	2,2	3,8	4,0
1 ^e gen., na 1981	2,5	2,7	3,7	3,5
Gezinsvormers	2,4	2,4	4,0	4,4
Tussengeneratie	2,8	3,1	4,1	4,4
2e generatie	3,3	3,5	4,5	4,8

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

36

De ontwikkeling binnen groepen alsmede de verschillen die per leeftijdscategorie tussen groepen bestaan komen duidelijk naar voren wanneer voor vier leeftijdscategorieën de gemiddelde scores van sociaal-culturele integratie grafisch worden weergegeven (figuur 2.2).

Figuur 2.2 Sociaal-culturele integratie naar leeftijd en etnische groep (1998; gemiddeld scores)

Bij alle groepen is een dalende lijn te zien, die aangeeft dat de sociaal-culturele integratie geringer is naarmate de leeftijd stijgt. De figuur toont eveneens aan dat Turken en Marokkanen naar de Surinamers en Antillianen toegroeien. Het verschil tussen Turken en Marokkanen en de Caribische groepen in sociaal-culturele integratie is gemiddeld genomen bij ouderen groter dan bij jongeren. Marokkaanse jongeren onderscheiden zich van Turkse leeftijdgenoten door hun gemiddeld sterkere mate van sociaal-culturele integratie, een ontwikkeling die zich inzet bij de leeftijdsklasse van 25 en 34 jaar en doorzet bij de jongsten. En zo rijst het beeld van een toegenomen diversiteit binnen groepen die zodanig is dat tussen groepen sprake is van enige mate van convergentie. Daarmee zijn de groepsverschillen evenwel niet verdwenen. Ondanks de dynamiek laat de figuur evenzeer zien dat de mate van sociaal-culturele integratie van Marokkaanse jongeren nog steeds op een lager niveau ligt dan van Surinaamse en Antilliaanse ouderen.

2.4 VERKLARENDE FACTOREN VOOR VERSCHILLEN IN SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE

Tot slot van dit hoofdstuk wordt nagegaan welke factoren de mate van sociaal-culturele integratie verklaren. Met deze analyse wordt een aantal doelen gediend. In de eerste plaats schept de analyse duidelijkheid in het onderlinge gewicht van de onafhankelijke variabelen in de verklaring van verschillen in sociaal-culturele integratie. De uitkomsten zijn in het bijzonder van belang voor de zogeheten assimilatiehypothese. Deze hypothese is ontleend aan de meer klassieke assimilatietheorieën (bijv. Park 1928; Gordon 1964). Kenmerkend hiervoor is het fasekarakter: eerste generatie migranten onderscheiden zich door hun naar verhouding sterke gerichtheid op de eigen groep en cultuur en door hun geringe beheersing van de taal van de ontvangende samenleving. De nakomelingen van de eerste generatie migranten daarentegen hebben steeds meer contact met de ontvangende samenleving en beheersen, mede als gevolg van het doorlopen van hun schoolloopbaan, de taal van de ontvangende samenleving steeds beter. Uiteindelijk, zo stellen deze theorieën, zijn migrantengroepen naarmate hun verblijf voortschrijdt niet of nauwelijks nog herkenbaar als aparte etnische groep.⁹ Uit de beschrijvende analyses eerder in dit hoofdstuk, kan worden opgemaakt dat nakomelingen van de eerste generatie minderheden inderdaad in sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd. De multivariate analyse moet uitwijzen in hoeverre dit effect blijft bestaan wanneer ook andere factoren zijn opgenomen.

Een andere doelstelling van de analyse is vast te stellen in hoeverre het behoren tot een bepaalde groep van betekenis is voor de verklaring van verschillen in sociaal-culturele integratie en in hoeverre groepen significant van elkaar verschillen, nu na controle voor de effecten van andere in het model opgenomen variabelen.

Ook zijn het opleidingsniveau en de arbeidspositie als verklarende variabelen opgenomen. Hiermee wordt al enigszins gepreludeerd op de hoofdstukken die

komen. Ze kunnen evenwel in een meer verklarende analyse van sociaal-culturele integratie niet worden gemist. Uit diverse studies is de betekenis van het opleidingsniveau met name gebleken voor de progressiviteit van opvattingen (bijv. Gabennesch 1972; SCP 2000). In zijn algemeenheid geldt, hoe hoger het opleidingsniveau, des te progressiever de opvattingen. In de hier geconstrueerde variabele 'sociaal-culturele integratie' vormen waardenoriëntaties die onder de noemer van mate van progressiviteit gerangschikt kunnen worden, een belangrijk element. Het is dan ook te verwachten dat in de onderhavige analyse een dergelijke samenhang wordt vastgesteld. Een vergelijkbare argumentatie geldt voor de opname van de variabele arbeidspositie. Kohn (1977) bijvoorbeeld verbindt het al dan niet huldigen van 'autoritaire' opvattingen nadrukkelijk aan iemands klassepositie. Hoewel de inhoud van deze opvattingen redelijk ver afstaat van de hier gehanteerde operationalisering, en Houtman (2000) vrij overtuigende bewijzen aanvoert dat het opleidingsniveau vooral verantwoordelijk is voor de door Kohn gevonden verschillen, wordt in deze analyse de samenhang onderzocht tussen arbeidspositie en sociaal-culturele integratie. Ook is er samenhang te verwachten tussen iemands arbeidspositie en de etnische signatuur van het contactenpatroon van etnische minderheden (sociale integratie). Uit onderzoek is bekend dat etnische minderheden met een grote afstand tot de arbeidsmarkt de neiging vertonen zich op de eigen groep te richten. De mate van informele contacten met autochtonen zijn gering en nemen af naarmate zij langer buiten het arbeidsproces staan (bijv. Van Eekert en Gelderloos 1990). Behalve deze min of meer theoretisch geïnspireerde argumenten wordt het opleidingsniveau en de arbeidspositie opgenomen om adequaat de verschillen naar groep en naar generatie vast te stellen; zij dienen als controlevariabelen.

Een laatste opmerking is dat bij de variabelen opleidingsniveau en arbeidspositie causaliteit nadrukkelijk moet worden onderscheiden van samenhang. De relatie tussen structurele integratie (afgemeten aan de arbeidspositie en het opleidingsniveau) en sociaal-culturele integratie is – hoogstwaarschijnlijk – wederkerig waarbij de mate van sociaal-culturele integratie van invloed is op de mate van structurele integratie, en omgekeerd. Het beheersen van de Nederlandse taal, het huldigen van bepaalde opvattingen en het hebben van contacten met autochtonen kan een positief effect hebben op bijvoorbeeld de baanvindkansen. Tegelijkertijd is het zeer wel denkbaar dat vanwege het hebben van een baan bepaalde opvattingen worden bijgesteld, de beheersing van het Nederlands verbetert en in de vrije tijd de sociale contacten met autochtonen toenemen. Op basis van de beschikbare gegevens is niet aan te geven hoe deze wisselwerking precies verloopt en waar het zwaartepunt ligt. Dit betekent dat wel samenhang kan worden vastgesteld, maar dat daaraan geen causale uitspraken kunnen worden ontleend.

Tabel 2.12 Effecten van opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie, migratietype, geslacht, leeftijd en herkomst op sociaal-culturele integratie, hoofden van huishoudens (1998; ongestandaardiseerde en gestandaardiseerde coëfficiënten)

	Ongestandaardiseerde coëfficiënten	bèta
Opleidingsniveau		
- lbo/mavo	.23	.09
- mbo/havo/vwo	.30	.11
- hbo/wo	.50	.14
Mannen (t.o.v. vrouwen)	.02	.01
Migratietype (t.o.v. 2e generatie)		
- tussengeneratie	-.21	-.08
- gezinsvormers	-.52	-.13
- 1 ^e generatie na 1981	-.60	-.26
- 1 ^e generatie voor 1980	-.43	-.19
Arbeidsmarktpositie (t.o.v. niet-participerenden)		
- langer dan 2 jaar werkloos	.04	.01
- korter dan 2 jaar werkloos	.28	.05
- elementair beroepsniveau	.05	.02
- laag beroepsniveau	.12	.05
- middelbaar beroepsniveau	.25	.08
- hoog/wetenschappelijk beroepsniveau	.36	.09
Etnische groep (t.o.v. Turken)		
- Marokkanen	.11	.05
- Surinamers	1.21	.54
- Antillianen	1.26	.46
Leeftijd (in jaren)	-.08	-.10
Constante	2.92	

R² = 54%; gecursiveerde effecten zijn niet-significant (p>0.01)
Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Ter toelichting op de interpretatie van de coëfficiënten nog het volgende. In het model zijn, met uitzondering van leeftijd, dummyvariabelen opgenomen. Bij dergelijke variabelen geven de ongestandaardiseerde coëfficiënten de toe- of afname aan in sociaal-culturele integratie ten opzichte van de gekozen referentiecategorie. De score van Surinamers bijvoorbeeld is gemiddeld 1,21 punten hoger dan bij de Turken, waarbij hier dus is gecontroleerd voor verschillen in kenmerken die in het model zijn opgenomen. De bèta's geven de sterkte van het effect aan en laten zich, doordat ze zijn gestandaardiseerd, onderling vergelijken.

De uitkomsten met betrekking tot generaties volgen de voorspellingen van de klassieke assimilatietheorieën. In vergelijking met andere migratietypen zijn leden van de tweede generatie in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd. Het verschil is het kleinst met de tussengeneratie die op jonge leeftijd naar Nederland is gekomen. Beduidend groter is het verschil met leden van de eerste generatie die als

volwassenen naar Nederland zijn gekomen. Deze uitkomst komt ook tot uiting in het effect van leeftijd. De analyse wijst uit dat met het stijgen van de leeftijd de mate van sociaal-culturele integratie afneemt. Deze uitkomsten bevestigt de eerder geschetste dynamiek binnen groepen.

Personen met een gunstige maatschappelijke positie – afgemeten aan het opleidingsniveau en aan de arbeidsmarktpositie – zijn in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan personen met een zwakkere maatschappelijke positie. Uit het model is af te leiden dat personen die niet op de arbeidsmarkt participeren, langdurig werkloos zijn of aan de onderkant van de beroepenstructuur werkzaam zijn, een geringe mate van sociaal-culturele integratie laten zien. Genoemde categorieën verschillen bovendien op dit punt niet significant van elkaar. Personen die kort werkloos zijn onderscheiden zich hier. Zij zijn in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd en nemen een positie in die vergelijkbaar is met die van personen die werkzaam zijn op een middelbaar beroepsniveau. Een relevante, maar met dit materiaal niet te beantwoorden vraag is of met het voortduren van de werkloosheid de huidige kortdurig werklozen zich sterker op de eigen groep en cultuur zullen gaan richten, hetgeen zich in het bijzonder heeft voorgedaan bij langdurig werkloze Turken en Marokkanen van de eerste generatie.

De regressie-analyse toont duidelijk aan dat de onderzochte groepen verschillen in de mate van sociaal-culturele integratie. Turken zijn het minst sociaal-cultureel geïntegreerd, gevolgd door Marokkanen. Het verschil tussen Turken en Marokkanen is niet groot, maar wel significant. Marokkanen zijn derhalve in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan Turken.

De grootte van de coëfficiënten laat evenwel ook zien dat er sprake is van een tweedeling in de mate van sociaal-culturele integratie. Surinamers en Antillianen wijken voor wat betreft de mate van sociaal-culturele integratie af van de Turkse en Marokkaanse groep. Ook onder controle van opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie en migratieachtergrond zijn ze in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan Turken en Marokkanen. Het is een uitkomst die gegeven de eerder gepresenteerde beschrijvende analyses niet onverwacht is. Uit het model komt naar voren dat de groepseffecten zeer sterk zijn (vergelijk de bèta's). Ook de bijdrage van deze variabele aan de proportie verklaarde variantie (niet getoond) is groot. Dit houdt in dat het lidmaatschap van een bepaalde etnische groep in hoge mate de verschillen in sociaal-culturele integratie verklaart.¹⁰ De regressieanalyse bevestigt de bevindingen die eerder naar voren kwamen uit de beschrijvende analyses. Ze laat duidelijk zien dat het behoren tot een bepaalde groep in belangrijke mate de verschillen bepaalt. Over het geheel genomen is het dus zo dat onafhankelijk van de sociaal-economische positie en migratiegeschiedenis Surinamers en Antillianen in sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd dan Turken en Marokkanen.

Het is niet eenvoudig de tussen groepen gevonden verschillen in sociaal-culturele integratie te waarderen. De uitkomsten laten zien dat over het geheel genomen leden van de vier hier onderzochte groepen die overeenkomen in hun maatschappelijke positie en migratieachtergrond, verschillen in de mate waarin ze sociaal-cultureel zijn geïntegreerd. Om het concreter te maken: Surinamers en Antillianen die een lage maatschappelijke positie innemen (bijv. langdurig werkloos, elementair beroepsniveau) zijn gemiddeld in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan Turken en Marokkanen met eenzelfde positie. Of omgekeerd: Turken en Marokkanen met een gunstige maatschappelijke positie (bijv. hoger en wetenschappelijk beroepsniveau) zijn doorgaans in mindere mate dan Surinamers en Antillianen in een dergelijke positie sociaal-cultureel geïntegreerd.

Op grond van deze bevindingen zou men kunnen aanvoeren dat Turken en Marokkanen qua sociaal-culturele integratie over het geheel genomen – ook de tweede generatie en ook degenen die maatschappelijk een gunstige positie hebben – achterblijven bij de Surinamers en Antillianen. Een dergelijke conclusie zou evenwel voorbijgaan aan de verschillen tussen deze groepen in ‘startwaarde’ wanneer het gaat om sociaal-culturele integratie. Eerder in dit hoofdstuk is er al op gewezen dat, onder andere vanwege de koloniale banden, de afstand van Surinamers en Antillianen ten opzichte van de autochtone samenleving geringer is dan die van Turken en Marokkanen, die afkomstig zijn uit herkomstlanden met een sterk afwijkende cultuur en taal. Indien dan ook het accent wordt gelegd op de veranderingen bij de Turkse en Marokkaanse groep zijn opgetreden, dan wijzen de bevindingen op een opmerkelijke dynamiek, bij de Marokkanen meer nog dan bij de Turken.

2.5 BESLUIT

De bevindingen uit dit hoofdstuk wijzen op forse verschillen tussen en binnen groepen in de mate waarin ze contacten onderhouden met autochtonen, de Nederlandse taal spreken en ‘moderne’ opvattingen hebben. De afstand die Turkse en Marokkaanse leden van de eerste generatie hebben ten opzichte van de autochtone omgeving is over het algemeen genomen groot. Zij oriënteren zich in hoofdzaak op de eigen groep, zowel in sociaal als cultureel opzicht en spreken nauwelijks Nederlands. Dit geldt in het bijzonder voor diegenen die een lage sociaal-economische positie innemen. De interne verscheidenheid en de dynamiek binnen groepen is evenwel groot. Minderheden die in Nederland zijn geboren of op jonge leeftijd naar Nederland zijn gekomen, zijn in veel sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan degenen die als (jong)volwassene naar Nederland zijn gekomen. Het doorlopen van een schoolloopbaan in Nederland en het vinden van een redelijke baan draagt bij aan de sociaal-culturele integratie (net zoals waarschijnlijk de omgekeerde relatie geldigheid heeft). De contacten met autochtonen nemen toe, de Nederlandse taal vormt steeds minder een probleem en extreem traditionele opvattingen komen steeds minder voor. Men kan twisten over het tempo waarin

deze veranderingen zich voltrekken, maar de nakomelingen van de eerste generatie Turken en Marokkanen zijn beduidend meer op de Nederlandse samenleving georiënteerd dan hun ouders. Dergelijke ontwikkelingen voltrekken zich overigens niet binnen alle domeinen. Turkse en Marokkaanse jongeren rekenen zich in dezelfde mate tot de eigen groep als ouderen en ook het aandeel jongeren dat zich rekent tot de Islam is nauwelijks lager dan bij ouderen.

De bij Turken en Marokkanen geconstateerde ontwikkelingen nemen niet weg dat Surinamers en Antillianen over het geheel genomen in sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd. Ook bij deze groepen is bovendien een ontwikkeling gaande die erop wijst dat de tweede generatie Surinamers en – in het bijzonder – Antillianen wat betreft taal, opvattingen en sociale contacten zich steeds minder als een aparte groep onderscheiden. Dit wil niet zeggen dat zij zich geen Surinamer of Antilliaan meer voelen. Velen van hen rekenen zich tot de ‘eigen’ groepering, al is dit aandeel bij jongeren en leden van de tweede generatie lager dan bij ouderen en leden van de eerste generatie.

Het beeld van minderheden die niet of nauwelijks op de Nederlandse samenleving en taal zijn gericht, is derhalve niet adequaat. De verschillen zijn groot, verschillen die samenhangen met de migratieachtergrond, de sociaal-economische positie en etnische groep.

NOTEN

- 1 Dit is de omschrijving in Veenman (1995), in Veenman (1994) is de omschrijving van informele participatie toegespitst op contacten in de vrije tijd en oriëntaties voor zover ze van belang zijn voor de participatie in de ontvangende samenleving, dus meer in functie van de sociaal-economische integratie.
- 2 Het is een probleem waarmee overigens veel studies te kampen hebben (bijv. Oomens en Driessen, 1999).
- 3 Niet alleen onderzoek naar culturele opvattingen van allochtonen doet de emoties soms hoog oplaaieren. Houtman (2000) verwijst in dit verband naar Felling en Peters die 'conservatisme' en 'progressiviteit' aanduiden als 'begrippen waar de kruitdamp vanaf slaat'.
- 4 Edwin Martens was ten tijde dat hij de factoranalyse uitvoerde werkzaam bij het ISEO, dat eveneens beschikt over de SPVA-1998. Hij was zo vriendelijk de factorscores ter beschikking te stellen aan het SCP. Deze zijn vervolgens gekoppeld aan het SPVA-bestand dat op het SCP aanwezig is.
- 5 De vragenlijst is zodanig ontworpen dat de uitspraken met betrekking tot modernisering voor circa de helft zijn voorgelegd aan hoofden en voor circa de andere helft aan partners.
- 6 Tesser et al. (1999) wijzen er terecht op dat het meten van taalvaardigheid door middel van beoordeling van respondenten zelf zo zijn nadelen kent. Een uitgebreide toets zoals bijvoorbeeld in het onderwijs wordt gebruikt, is te prefereren, maar is in het bestek van het onderhavige enquête-onderzoek niet mogelijk. Toch mag worden verondersteld dat de wijze waarop in de SPVA de Nederlandse taalvaardigheid is vastgesteld in zeker mate valide is. In het recent uitgevoerde onderzoek onder 'nieuwe' etnische groepen in Nederland (Van den Tillaart et al. 2000) is de taalvaardigheid van respondenten eveneens vastgesteld door de beoordeling van respondenten zelf, daarbij aangevuld door een beoordeling van de taalvaardigheid door de interviewer. De zelfbeoordeling en de beoordeling door de interviewer blijken in dit onderzoek vrij nauwkeurig met elkaar overeen te komen. Er zijn geen redenen om te veronderstellen dat op dit punt de in de SPVA onderzochte groepen sterk van de 'nieuwe' etnische groepen verschillen. Hoewel deze bevindingen de bezwaren van Tesser et al. niet wegnemen, versterken ze wel het vertrouwen in de validiteit van de in de SPVA opgenomen taalvragen.
- 7 Zie bijvoorbeeld Dagevos en Veenman (1992).
- 8 Omdat het hier om variabelen op interval-niveau gaat, zou in beginsel gebruik gemaakt kunnen worden van factoranalyse. Dat desondanks voor Homals is gekozen, heeft te maken met de behandeling van missing values door deze analysetechniek. De schalen 'beheersing en gebruik van de Nederlandse taal' en 'sociale integratie' zijn gebaseerd op vragen gesteld aan hoofden van huishoudens. De vragen met betrekking tot moderne opvattingen zijn wisselend gesteld aan het hoofd en aan de partner. Voor laatstgenoemde schaal ontbreken derhalve voor hoofden van huishoudens nogal wat waarnemingen. Omdat Homals deze ontbrekende waarnemingen bijschat op grond van de uitkomsten van andere in de analyse opgenomen variabelen is voor deze techniek gekozen. De eigenwaarde bedraagt .69. De discriminatiewaarden zijn voor sociale integratie .77, culturele integratie .54 en voor beheersing en gebruik Nederlandse taal .76.

- 9 Een ander element van assimilatietheorieën blijft buiten beschouwing. Centraal staat ook de stelling dat culturele assimilatie voorafgaat aan structurele integratie. Om hierover uitsluitel te geven zijn, niet beschikbare panelgegevens noodzakelijk.
- 10 Het is overigens niet zo dat wanneer de variabele etnische groep uit het model wordt gelaten, de verklaarde variantie volledig in elkaar zakt; de verklaarde variantie is dan 31% (tegen 54% met de variabele etnische groep). Of anders gezegd: ook de andere in het model opgenomen kenmerken zijn van betekenis.

3 DE SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE VAN JONGEREN

3.1 INLEIDING

Een belangrijk onderdeel van de vraagstelling van deze studie is het in kaart brengen van ontwikkelingen in de sociaal-culturele integratie van etnische minderheden. Dit gebeurt door de sociaal-culturele integratie van groepen in de tijd te vergelijken (hfdst. 4) en door onderscheid te maken naar leeftijdsgroepen en generaties. In het vorige hoofdstuk is hier reeds mee aangevangen door voor verschillende elementen van sociaal-culturele integratie na te gaan in hoeverre genoemde categorieën verschillen qua informele participatie, opvattingen en beheersing en gebruik van de Nederlandse taal. Op grond van de in het vorige hoofdstuk gebruikte bron (SPVA-98) kan echter weinig worden gezegd over de sociaal-culturele integratie van jongeren. Veel van de vragen die betrekking hebben op (elementen van) sociaal-culturele integratie zijn uitsluitend aan hoofden van huishoudens gesteld.¹ Dit maakt de SPVA ongeschikt om inzicht te krijgen in de sociaal-culturele integratie van (jongere) kinderen. Om die reden worden in dit hoofdstuk gegevens van het zogeheten *Nationaal Scholierenonderzoek*² gepresenteerd.

Het Scholierenonderzoek wordt gehouden onder scholieren in het voortgezet onderwijs. Het is een generieke survey, waardoor autochtone scholieren sterk zijn vertegenwoordigd in de respons van dit onderzoek. Niettemin zijn in dit onderzoek de aantallen etnische minderheden groot genoeg om ook over hen te rapporteren. In dit hoofdstuk worden gegevens gepresenteerd die betrekking hebben op de vier grootste minderheidsgroepen, te weten Surinamers (N=433), Antillianen (N=111), Turken (N=390) en Marokkanen (N=346). De gegevens van de etnische minderheden worden vergeleken met autochtone scholieren (N=11270).

Het overgrote deel van de scholieren uit de etnische minderheden behoort tot de tweede generatie. Bij de Surinaamse scholieren behoort 91 procent tot de tweede generatie, bij de Antillianen gaat het om 86 procent van de respondenten, bij de Turken 88 procent en bij de Marokkanen 93 procent. Zoals gezegd zitten de respondenten in het voortgezet onderwijs en zijn, op enkele uitzonderingen na, tussen de 12 en 19 jaar oud.

In het Scholierenonderzoek komt een groot aantal onderwerpen aan de orde. Relevant voor inzicht in de sociaal-culturele integratie van jongeren uit de minderheden zijn vragen over de etnische identiteit, over het gebruik van de Nederlandse taal, over de mate van religiositeit en over opvattingen over man-/vrouwrollen. Met name over dit laatste onderwerp zijn nogal wat vragen gesteld. Helaas zijn in het Scholierenonderzoek geen vragen gesteld over de mate waarin etnische minderheden sociale contacten onderhouden met autochtonen.

Deze gegevens vormen een goede aanvulling op de in hoofdstuk 2 gepresenteerde bevindingen. Op basis van het Scholierenonderzoek kan worden vastgesteld in hoeverre de in hoofdstuk 2 gesignaleerde veranderingen zich doorzetten bij jonge-

ren en op welke elementen van sociaal-culturele integratie deze veranderingen (of het uitblijven daarvan) vooral betrekking hebben. Om het inzicht in de dynamiek binnen groepen te verdiepen, is gepoogd direct aansluiting te zoeken bij de uitkomsten van de SPVA. Sommige van de vragen in het Scholierenonderzoek zijn namelijk ook gesteld in de SPVA. Idealiter zou door een combinatie van gegevens uit het Scholierenonderzoek en uit de SPVA verschillen tussen jongeren en oudere leeftijdscohorten aan het licht kunnen worden gebracht. De vergelijking is echter niet altijd zonder problemen. Welke knelpunten zich zoal voordoen, wordt in de tekst nog nader toegelicht.

3.2 HUWELIJK, GEWENST AANTAL KINDEREN EN IDEALE LEEFTIJD OM HET EERSTE KIND TE KRIJGEN

In de afgelopen decennia is in Nederland het huwelijk als vanzelfsprekende relatievorm steeds meer op de achtergrond geraakt. Bij velen gaat in elk geval een periode van samenwonen aan het huwelijk vooraf, als het ervan komt. Het is een ontwikkeling die deel uitmaakt van andere processen die eerder onder de noemer van modernisering zijn besproken (zie hfdst. 2). Als gevolg van onder meer de toegenomen secularisatie staat het partners meer dan in het verleden vrij om een duurzame relatie aan te gaan zonder dat er wordt getrouwd. Aan de hand van gegevens in het scholierenonderzoek kan worden vastgesteld in hoeverre etnische minderheden en autochtonen hierover verschillende opvattingen hebben.

Datzelfde geldt voor het gewenste aantal kinderen en de leeftijd waarop men het eerste kind wil krijgen. In veel Westerse landen is de omvang van het gezin gemiddeld genomen gedaald. Een vergelijkbare trend is waarneembaar in de herkomstlanden van etnische minderheden. Het is dan ook interessant om te bezien hoe jongeren uit deze groepen, van wie een groot aantal personen in Nederland is opgegroeid over deze thema's oordelen.

Voorkeur voor het huwelijk

Aan scholieren is gevraagd of ze later willen samenwonen en/of willen gaan trouwen. Scholieren konden aangeven dat ze later niet willen samenwonen of trouwen, dat ze wel willen gaan samenwonen, maar niet willen trouwen, dat ze eerst willen samenwonen en later trouwen of dat ze direct willen gaan trouwen, zonder dat ze daarvoor eerst hebben samengewoond. In de tabel 3.1 wordt aangegeven welk aandeel van de scholieren de voorkeur geeft aan het huwelijk, zonder dat daaraan een periode van samenwonen voorafgaat.

Tabel 3.1 Scholieren die voorkeur hebben voor het huwelijk, zonder voorafgaande periode van samenwonen, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Totaal	45	39	20	11	9
Jongens vbo/vmbo/mavo	38	28	16	13	8
Jongens mbo/havo/vwo	42	21	16	16	10
Meisjes vbo/vmbo/mavo	53	52	23	10	10
Meisjes mbo/havo/vwo	65	43	29	#	12

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

Turken en Marokkanen, en de meisjes in het bijzonder, zijn het sterkst georiënteerd op het huwelijk. Bij deze groepen is voor velen niet trouwen of voorafgaand aan het huwelijk samenwonen geen aantrekkelijk alternatief. Het onderscheid naar opleidingsniveau wijst niet steeds in dezelfde richting. Bij Turkse meisjes zijn het met name de hoger opgeleiden die vaak voor het huwelijk kiezen, bij Marokkaanse meisjes juist de lager opgeleiden. De verschillen zijn met name groot tussen mediterrane aan de ene kant en Antillianen en autochtonen aan de andere kant. Laatstgenoemden wijzen het huwelijk als samenlevingsvorm vaker af of willen het uitstellen.

Aantal kinderen

Het aantal kinderen binnen Turkse en Marokkaanse huishoudens is naar verhouding hoog, maar vertoont een dalende tendens (Tesser et al. 1999). De vraag is in hoeverre deze tendens weerspiegeld wordt in de opvattingen van jongeren over het aantal kinderen dat men later zou willen krijgen. Uit het Scholierenonderzoek blijkt dat vooral Turkse en Marokkaanse jongens hechten aan een groot aantal kinderen. Hetzelfde geldt voor lager opgeleide Surinaamse jongens en voor lager opgeleide Marokkaanse meisjes. Opmerkelijk is dat er tussen hoger opgeleide meisjes uit de verschillende groepen – autochtonen en etnische minderheden – nauwelijks verschillen bestaan in het gewenste kindertal.

47

Tabel 3.2 Aantal kinderen dat men zou willen krijgen, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999; gem.)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Totaal	2,5	2,7	2,4	2,2	2,4
Jongens vbo/vmbo/mavo	2,8	3,0	2,8	2,5	2,4
Jongens mbo/havo/vwo	3,0	2,9	2,3	#	2,3
Meisjes vbo/vmbo/mavo	2,3	2,7	2,4	2,1	2,4
Meisjes mbo/havo/vwo	2,5	2,5	2,4	#	2,5

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

In de SPVA is eveneens een vraag gesteld over het ideale aantal kinderen. In de SPVA gaat het om de vraag wat voor een gezin het beste aantal kinderen is, in het Scholierenonderzoek is de vraag gesteld hoeveel kinderen men later zou willen krijgen. Wanneer de gegevens uit beide bronnen naast elkaar worden gezet (tabel 3.3), blijkt over het algemeen dat jongeren vaker dan ouderen de voorkeur geven aan kleinere gezinnen. Uitzondering op dit patroon vormen de gegevens van Turkse jongens uit het Scholierenonderzoek, die niet goed 'passen' bij de gegevens van jongere Turken zoals die in de SPVA zijn verzameld. Jonge Marokkanen hebben nog het vaakst een voorkeur voor grote gezinnen, maar bij deze groep moet (wederom) worden vastgesteld dat de veranderingen, afgemeten aan de verschillen in opvattingen van ouderen en jongeren, groot zijn.

Tabel 3.3 Mening over het ideale aantal kinderen, naar etnische groep, leeftijd en geslacht (1999, 1998; gem.)

	12-19 jaar (NSO)	12-19 jaar (SPVA)	20-29 jaar	30-39 jaar	40-54 jaar	>55 jaar
Turkse mannen	2,8	2,5	2,5	2,7	2,7	2,8
Turkse vrouwen	2,3	2,3	2,5	2,5	2,6	2,9
Marokkaanse mannen	2,8	2,8	2,9	3,2	3,7	3,9
Marokkaanse vrouwen	2,7	2,8	2,9	3,0	3,2	4,3
Surinaamse mannen	2,5	2,4	2,4	2,6	2,8	2,8
Surinaamse vrouwen	2,4	2,4	2,5	2,6	2,7	2,9
Antilliaanse mannen	2,4	2,2	2,5	2,6	2,6	2,6
Antilliaanse vrouwen	2,2	2,6	2,5	2,5	2,4	2,9
Autochtone mannen	2,3	2,1	2,1	2,3	2,3	2,4
Autochtonen vrouwen	2,5	2,3	2,3	2,3	2,3	2,5

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

Leeftijd om eerste kind te krijgen

Van Turken is bekend dat ze veelal op jonge leeftijd trouwen en op jonge leeftijd kinderen krijgen (bijv. Nijsten 1998; Crul 2000). Uit het scholierenonderzoek komt naar voren dat deze oriëntatie met name nog voor de Turkse jongens geldt, en dan voor de lager opgeleiden in het bijzonder. In vergelijking met autochtone jongens in dezelfde opleidingen, willen Turkse jongens op betrekkelijk jonge leeftijd een gezin stichten. De verschillen tussen autochtone en Turkse meisjes met een vergelijkbaar opleidingsniveau zijn minder groot, maar ook hier geldt dat Turkse meisjes gemiddeld gesproken eerder aan kinderen willen beginnen dan autochtone meisjes.

Tussen autochtonen en de overige groepen zijn de verschillen kleiner. De gemiddelde leeftijd waarop meisjes uit deze groepen hun eerste kind willen krijgen, komt opmerkelijk nauwkeurig met elkaar overeen. Marokkaanse, Surinaamse en au-

tochtone meisjes verschillen op dit punt nauwelijks van elkaar. Ditzelfde geldt voor Marokkaanse en autochtone jongens, wanneer het gaat om de leeftijd waarop ze het eerste kind willen krijgen. (In de bespreking wordt voorbijgegaan aan de uitkomsten van Antillianen, van wie het groepsbeeld in belangrijke mate wordt bepaald door de bij lager opgeleide meisjes gevonden resultaten.)

Tabel 3.4 Leeftijd waarop men zelf het eerste kind zou willen krijgen, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999; gem.)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Totaal	23,4	24,6	24,4	23,1	24,9
Jongens vbo/vmbo/mavo	22,7	24,7	24,2	#	24,6
Jongens mbo/havo/vwo	24,4	25,9	24,7	#	26,2
Meisjes vbo/vmbo/mavo	23,2	23,6	23,3	23,0	23,7
Meisjes mbo/havo/vwo	24,3	25,6	25,5	#	25,8

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

In de SPVA is de vraag gesteld wat voor vrouwen een goede leeftijd is om het eerste kind te krijgen. Dit is een enigszins andere vraagstelling dan zoals die in het Scholierenonderzoek is gehanteerd. Hier is de respondent gevraagd wanneer hij/zij een eerste kind zou willen krijgen. Mogelijk mede als gevolg van de verschillen in vraagstelling, leidt de vergelijking van gegevens uit beide bronnen tot lastig te interpreteren uitkomsten.³ Om die reden worden uitsluitend de SPVA-gegevens gepresenteerd, waarbij onderscheid is gemaakt naar leeftijdsklassen.

Tabel 3.5 Ideale leeftijd voor een vrouw om het eerste kind te krijgen, naar etnische groep, leeftijd en geslacht (1999, 1998; gem.)

	12-19 jaar (SPVA)	20-29 jaar	30-39 jaar	40-54 jaar	>55 jaar
Turkse mannen	24,7	24,8	24,5	24,6	24,0
Turkse vrouwen	25,4	25,1	24,9	24,0	23,3
Marokkaanse mannen	24,5	24,1	23,7	23,3	22,4
Marokkaanse vrouwen	25,1	24,8	24,7	23,4	22,8
Surinaamse mannen	25,8	25,8	25,6	25,0	24,1
Surinaamse vrouwen	25,7	25,9	25,9	25,4	24,0
Antilliaanse mannen	25,7	26,8	26,4	26,5	25,6
Antilliaanse vrouwen	24,6	26,0	25,5	25,7	24,4
Autochtone mannen	26,9	28,1	27,7	26,8	25,8
Autochtonen vrouwen	26,7	28,1	28,2	27,8	26,4

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Jongere Turkse en Marokkaanse vrouwen vinden dat vrouwen op latere leeftijd kinderen moeten krijgen dan oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen. Bij de

vrouwen uit deze groepen zijn de verschillen tussen de leeftijdsklassen groot. Grote veranderingen doen zich eveneens voor bij Marokkaanse mannen, bij wie jongeren vaker van mening zijn dat vrouwen op een latere leeftijd kinderen moeten nemen dan ouderen. Opmerkelijk zijn de opvattingen van Turkse mannen. De door hen genoemde gemiddelde leeftijd waarop een vrouw het beste haar eerste kind krijgt, is betrekkelijk hoog, wanneer in ogenschouw wordt genomen dat ook jongere Turken vaak op jonge leeftijd kinderen hebben.

Ook bij de Surinaamse en Antilliaanse groep is de trend waarneembaar dat jongeren vinden dat vrouwen op latere leeftijd kinderen moeten nemen. Het verschil tussen ouderen en jongeren is evenwel minder groot dan bij Turkse en Marokkaanse vrouwen, waaruit kan worden afgeleid dat binnen de Turkse en Marokkaanse groep de ontwikkelingen het snelst gaan. Uit de gegevens blijkt dat in alle leeftijdsklassen autochtonen de hoogste gemiddelde leeftijd noemen waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Etnische minderheden noemen vaker een lagere leeftijd, al wordt over het geheel genomen het verschil met autochtonen kleiner naarmate men jonger is.

Modernisering is een term die op tal van ontwikkelingen betrekking heeft. Opvattingen over de gewenste relatievorm (huwelijk, samenwonen), over het gewenste aantal kinderen en de leeftijd waarop men kinderen wil krijgen, kunnen in dit kader worden begrepen. Uit de hierboven gepresenteerde bevindingen kan worden opgemaakt dat jonge etnische minderheden steeds vaker een voorkeur hebben voor kleinere gezinnen en dat zij het krijgen van kinderen uitstellen. Het zijn met name de meisjes uit de minderheden die qua opvattingen over het aantal kinderen en het moment waarop ze kinderen willen krijgen, steeds meer op autochtone meisjes gaan lijken. Vooral de verschillen tussen hoger opgeleide meisjes zijn gering. Uitzondering zijn hier de Turkse meisjes, die naar verhouding vaker traditionelere opvattingen hebben. Turkse en Marokkaanse meisjes onderscheiden zich met name wanneer het gaat om de betekenis van het huwelijk. Veel vaker dan meisjes uit de andere groepen, wijzen ze samenwonen af, ook wanneer samenwonen voorafgaat aan het huwelijk.

3.3 OPVATTINGEN OVER ROLLEN VAN MANNEN EN VROUWEN

In het Scholierenonderzoek zijn diverse vragen opgenomen over de verdeling van rollen tussen mannen en vrouwen. Het betreft hier onder meer vragen over de arbeidsparticipatie van vrouwen, de beslissing om te blijven werken wanneer er kinderen zijn en over de verdeling van taken in een huishouden. Ook deze onderwerpen passen in het brede concept van modernisering, zoals dat eerder is besproken.

Arbeidsparticipatie in relatie tot de huishoudensvorm

In het Scholierenonderzoek is de situatie voorgelegd dat men is getrouwd of samenwoont en nog geen kinderen heeft. Vervolgens is gevraagd: hoeveel uren zou je willen dat je partner dan werkt en hoeveel uren zou je zelf willen werken?

Het blijkt dat Turkse jongens er vaak de voorkeur aan geven dat de partner een gering aantal uren buitenshuis werkt. Het gemiddelde aantal uren dat hun vrouwen zouden 'mogen' werken, is het laagst. In scherp contrast hiermee staat het aantal uren dat (Turkse) vrouwen in een dergelijke situatie zelf zouden willen werken. Zij zien voor zichzelf gemiddeld genomen een grote deeltijd baan weggelegd, waarin rond de 30 uur per week wordt gewerkt (zie onderste helft tabel 3.6). Turkse vrouwen onderscheiden zich op dit punt nauwelijks van autochtone meisjes.

Een vergelijkbare uitkomst geldt voor Marokkaanse jongens, al zijn hier de verschillen minder groot dan bij de Turken. Ook Marokkaanse jongens zijn van mening dat het aantal uren dat de vrouw buitenshuis werkt, niet al te groot moet zijn, terwijl Marokkaanse meisjes zelf voornemens zijn een groter aantal uren te gaan werken dan door Marokkaanse jongens wordt gewenst. Het meest egalitair is de situatie bij de Surinamers. Het verschil in de door de partner 'toegewezen' uren en de eigen wensen is hier over het geheel genomen het kleinst. Surinaamse meisjes willen zelf per week een groot aantal uren werken, hetgeen eveneens door Surinaamse mannen wordt gewenst. De gerichtheid op betaalde arbeid weerspiegelt de feitelijke arbeidsmarktsituatie van Surinaamse vrouwen, die een hoge arbeidsparticipatie kennen. Uit het naar verhouding hoge aantal uren dat Surinaamse meisjes willen werken en het aantal uren dat Surinaamse jongens willen dat hun partner werkt, valt af te leiden dat op dit punt Surinaamse jongeren 'geëmancipeerder' opvattingen hebben dan hun autochtone leeftijdgenoten.

Tabel 3.6 Gemiddelde aantal uren dat de partner zou werken en gemiddeld aantal uren dat men zelf zou willen werken waarbij er sprake is van een huishouden zonder kinderen, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Uren partner					
Jongens vbo/vmbo/mavo	16,8	23,3	28,4	21,7	25,5
Jongens mbo/havo/vwo	19,7	24,1	29,2	#	27,4
Meisjes vbo/vmbo/mavo	34,1	30,0	32,0	28,0	34,2
Meisjes mbo/havo/vwo	34,2	32,6	35,6	#	34,9
Uren zelf					
Jongens vbo/vmbo/mavo	34,3	36,7	35,3	31,7	38,6
Jongens mbo/havo/vwo	36,5	33,5	35,4	#	38,2
Meisjes vbo/vmbo/mavo	28,7	26,2	29,7	25,2	28,1
Meisjes mbo/havo/vwo	31,0	28,5	32,8	#	30,7

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

De verschillen tussen groepen komen ook naar voren in de opvattingen over de wenselijkheid dat vrouwen sowieso buitenshuis werken (tabel 3.7). Respondenten is de situatie voorgelegd dat hij/zij samenwoont of is getrouwd zonder dat er (al) kinderen zijn. Vervolgens dienden zij de voor hen ideale huishoudensvorm aan te geven, waarbij een keuze kon worden gemaakt tussen een huishouden waar alleen de respondent werkt, waar beiden werken of waar alleen de partner werkt. Hieronder wordt aangegeven welk aandeel van de respondenten het liefst zou willen dat beide leden van het huishouden werken.

Tabel 3.7 Scholieren die de voorkeur eraan geven dat in een tweepersoonshuishouden beide partners werken, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999;%)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Jongens vbo/vmbo/mavo	56	68	76	77	79
Jongens mbo/havo/vwo	57	69	88	#	85
Meisjes vbo/vmbo/mavo	91	90	96	97	91
Meisjes mbo/havo/vwo	97	100	98	#	97

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

Een vergelijkbare toelichting kan worden gegeven als bij de vorige tabel. Turkse jongens zijn er het minst voorstander van dat vrouwen betaald werk verrichten. Meisjes daarentegen zijn er zeer vaak geporteerd voor dat beiden buitenshuis werken. Dit geldt in het bijzonder voor de meisjes in het mbo/havo/vwo die bijna zonder uitzondering er de voorkeur aan geven dat in een tweepersoonshuishouden zonder kinderen beide partners buitenshuis werken. De uitkomsten van met name Turkse en Marokkaanse meisjes springen daarbij in het oog; zij onderscheiden zich niet van autochtone en Surinaamse meisjes. Bij de laatstgenoemde groep is vooral de grote gerichtheid op arbeid van meisjes in de lagere opleidingsniveaus opmerkelijk. De nadruk op economische zelfstandigheid bij Surinaamse meisjes is een bevinding die in de rest van dit hoofdstuk nog met enige regelmaat terugkomt.

In het voorgaande hadden de vragen steeds betrekking op de situatie van een tweepersoonshuishouden zonder kinderen. Scholieren is ook de situatie voorgelegd dat er wel sprake is van kinderen. De respondenten moesten vervolgens aangeven welke consequenties dit zou hebben voor de arbeidsparticipatie. Respondenten konden een keuze maken dat ze meer of evenveel zouden blijven werken, dat ze minder zouden gaan werken of dat ze met werk zouden stoppen.

Er zijn nauwelijks jongens die aangeven dat ze met werken zouden stoppen in het geval er kinderen zijn. Dit geldt voor alle groepen. Op zichzelf genomen, is dit natuurlijk al een inhoudelijk resultaat, maar de presentatie van deze gegevens is weinig zinvol. Om die reden is in tabel 3.8 alleen voor meisjes aangegeven welk aandeel zou stoppen met werk wanneer er kinderen zouden zijn, en is voor jongens en meisjes aangegeven welk aandeel minder zou gaan werken.

Uit tabel 3.8 blijkt dat vooral Turkse en autochtone meisjes aangeven dat ze stoppen met werken wanneer er kinderen zijn. De meisjes uit de andere groepen kiezen beduidend vaker voor een andere strategie. Stoppen met werken is met name voor weinig Surinaamse meisjes een alternatief. Ook geven opvallend veel Marokkaanse meisjes aan dat ze willen blijven werken, ook wanneer ze kinderen hebben.

Wanneer er kinderen zijn, kiezen meisjes er vooral voor om minder te gaan werken. Jongens zijn dit veel minder vaak van plan. De bevindingen bij de jongens wijzen weer op de eerder gevonden verschillen. Turkse jongens zijn het minst geneigd om minder te gaan werken, terwijl Surinaamse jongens het vaakst aangeven dat ze minder gaan werken wanneer er kinderen zijn.

Tabel 3.8 Scholieren die zouden stoppen met werken wanneer ze kinderen krijgen, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Stoppen met werken					
Meisjes vbo/vmbo/mavo	27	13	6	9	23
Meisjes mbo/havo/vwo	14	10	7	#	17
Minder uren werken					
Jongens vbo/vmbo/mavo	16	25	40	30	31
Jongens mbo/havo/vwo	16	22	32	#	25
Meisjes vbo/vmbo/mavo	62	72	74	68	68
Meisjes mbo/havo/vwo	72	74	70	#	67

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

Taakverdeling tussen mannen en vrouwen

Scholieren is gevraagd welke taken door henzelf, door de partner of door beiden uitgevoerd moeten worden. Het gaat daarbij om taken binnen het huishouden en om de vraag wie een betaalde baan moet hebben. Respondenten moesten bij de beantwoording zich wederom voorstellen dat ze getrouwd dan wel samenwonend zijn en dat ze kinderen hebben. In tabel 3.9 staat weergegeven welk aandeel scholieren van mening is dat de desbetreffende taak door beiden gedaan moet worden.

Voor alle groepen geldt dat *meisjes* vaker voorstander zijn van een meer egalitaire taakverdeling dan jongens. Zij zijn vaker van mening dat beide partners de opvoeding en verzorging van de kinderen ter hand moeten nemen, dat beide partners een baan moeten hebben en dat beide partners verantwoordelijk zijn voor het koken en het uitvoeren van huishoudelijk werk. Meisjes en in het bijzonder meisjes in de hogere schoolsoorten zijn anders gezegd 'geëmancipeerder' dan jongens. Nu geldt deze voorkeur voor een gemeenschappelijke taakverdeling voor de ene taak meer dan voor de andere. Wanneer het gaat om de opvoeding en verzorging van kinderen is een groot aandeel van de scholieren – ook de jongens – het er over eens dat beide partners hierin een rol moeten spelen. Veel minder geldt dit voor het buitenshuis werken en voor het koken en verrichten van huishoudelijk werk, al

zijn hier tussen groepen en tussen meisjes en jongens forse verschillen. Meisjes hebben over het geheel genomen er weinig fiducia in dat koken en huishoudelijk werk aan mannen kan worden overgelaten. En jongens zien voor zichzelf evenmin een stralende toekomst in de keuken en bij het verrichten van huishoudelijk werk. Autochtone en Turkse jongens nog wel het minst.

Tabel 3.9 Scholieren die vinden dat in een huishouden met twee partners en kinderen taken door beide partners moeten worden gedaan, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999; %)

	Opvoeding kinderen	Verzorging kinderen	Geld verdiene / baan hebben	Eten koken	Huish. werk
Turken					
Jongens vbo/vmbo/mavo	71	59	37	33	31
Jongens mbo/havo/vwo	79	58	27	24	24
Meisjes vbo/vmbo/mavo	77	81	72	53	60
Meisjes mbo/havo/vwo	75	78	83	64	72
Marokkanen					
Jongens vbo/vmbo/mavo	79	75	46	44	56
Jongens mbo/havo/vwo	74	56	41	48	44
Meisjes vbo/vmbo/mavo	87	88	77	68	71
Meisjes mbo/havo/vwo	97	93	83	80	93
Surinamers					
Jongens vbo/vmbo/mavo	83	84	57	54	63
Jongens mbo/havo/vwo	85	82	58	53	52
Meisjes vbo/vmbo/mavo	92	94	86	77	80
Meisjes mbo/havo/vwo	94	94	82	79	89
Antillianen					
Jongens vbo/vmbo/mavo	#	#	#	#	#
Jongens mbo/havo/vwo	#	#	#	#	#
Meisjes vbo/vmbo/mavo	94	97	75	75	81
Meisjes mbo/havo/vwo	#	#	#	#	#
Autochtonen					
Jongens vbo/vmbo/mavo	86	78	47	38	36
Jongens mbo/havo/vwo	91	81	53	49	45
Meisjes vbo/vmbo/mavo	89	87	64	53	57
Meisjes mbo/havo/vwo	93	92	75	73	77

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

Voorts zijn er belangrijke verschillen tussen etnische groepen. Opmerkelijk is het beeld bij hoger opgeleide Marokkaanse meisjes. Zij onderscheiden zich, doordat ze over het geheel genomen het vaakst van mening zijn dat in 'hun' huishouden zowel de man als de vrouw genoemde taken moeten uitvoeren. Dit impliceert dat veel van deze vrouwen sterk georiënteerd zijn op betaalde arbeid en dat ze van hun partner verwachten dat hij zijn verantwoordelijkheid neemt voor de opvoeding en het huishouden. Het is een bevinding waarop ook uitkomsten uit de SPVA wijzen (zie hfdst. 2). Jonge Marokkaanse vrouwen hangen over het geheel genomen vaak

cultureel progressieve waarden aan, en verschillen op dit punt sterk van oudere Marokkaanse vrouwen en Turkse meisjes. In hoeverre zij hun wensen ten aanzien van de inrichting van hun relatie daadwerkelijk gestalte kunnen geven, staat nog te bezien. Vast staat wel dat binnen de Marokkaanse groep voor wat betreft sociaal-culturele oriëntaties zich grote verschillen aan het aftekenen zijn.

Een andere subgroep die het belang onderschrijft van gelijkwaardigheid in de rollen van man en vrouw, is die van de Surinaamse meisjes. Deze uitkomst is niet onverwacht. Zeker bij Creoolse meisjes wordt in de opvoeding het nastreven van economische zelfstandigheid benadrukt (b.v. Distelbrink, 1998). Deze opvoedingsstijl, die niet los kan worden gezien van het bij deze groep veelvuldig voorkomen van eenoudergezinnen, zien we terug in de opvattingen van Surinaamse meisjes over de gewenste man-/vrouwrollen. Behalve dat bij de opvoeding en verzorging van de kinderen en het huishoudelijk werk een bijdrage van de partner wordt verwacht, zijn Surinaamse meisjes – ook de lager opgeleide – zeer vaak van mening dat in een huishouden met kinderen ook zij een baan moeten hebben. Deze waardeoriëntatie weerspiegelt zich overigens ook in de hoge arbeidsparticipatie van Surinaamse vrouwen, die hoger is dan die van autochtone vrouwen (Hooghiemstra en Merens 1999).

In vergelijking met (hoger opgeleide) meisjes uit bovengenoemde groepen, zijn (hoger opgeleide) Turkse meisjes vaker van mening dat zij verantwoordelijk zijn voor de opvoeding en de verzorging van de kinderen en voor het huishoudelijk werk en het koken. Opvallend is evenwel de sterke gerichtheid op betaald werk: Turkse meisjes in het mbo/havo/vwo verschillen niet van Surinaamse en Marokkaanse meisjes op het punt van het hebben van een baan wanneer er kinderen zijn. Autochtone meisjes nemen een tussenpositie in. Opvallend is met name dat autochtone meisjes minder vaak dan allochtone meisjes van mening zijn dat beide partners een baan moeten hebben.

Tussen *jongens* uit de hier onderzochte groepen doen zich eveneens grote verschillen voor. Surinaamse jongens hebben het vaakst een voorkeur voor een gelijke taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Zij onderscheiden zich hier van de autochtone jongens, die over het geheel genomen enigszins traditionelere opvattingen hebben. Opmerkelijk is het beeld van Marokkaanse jongens in het vbo/vmbo/mavo; zij geven opvallend vaak blijk van progressieve opvattingen over de rolverdeling van mannen en vrouwen. Het meest traditioneel zijn Turkse jongens. Vooral ten aanzien van het buitenshuis werken van hun partner, het koken en het verrichten van huishoudelijk werk hebben Turkse jongens vaak traditionele opvattingen.

Dat etnische minderheden traditionele rolopvattingen zouden hebben, wordt niet bevestigd door de uitkomsten van dit onderzoek. Zeker Surinaamse en Marokkaanse meisjes geven er de voorkeur aan dat, ook in een huishouden met kinderen, zij zelf en hun partner werken en dat de partner een bijdrage levert aan de opvoe-

ding en de huishouding. Dat Surinaamse vrouwen hechten aan een egalitaire taakverdeling en aan economische zelfstandigheid was al langer bekend en wordt bevestigd door de gegevens van Surinaamse scholieren. Dat Marokkaanse meisjes, en dan in het bijzonder de hoger opgeleiden onder hen, zo sterk de nadruk leggen op gelijkwaardigheid in man-/vrouwrollen is enigszins onverwacht. Binnen deze groep zijn op het terrein van waardeoriëntaties opmerkelijke ontwikkelingen gaande die wijzen op het ontstaan van grote verschillen binnen de Marokkaanse groep.

Welke gevolgen de discrepanties in oriëntaties van jongens en meisjes, die in het bijzonder bij de Turken tot uiting komt, zal hebben voor bijvoorbeeld het aangaan en continueren van relaties, is niet eenvoudig in te schatten. Mogelijk passen meisjes en jongens hun opvattingen aan elkaar aan indien het tot een relatie komt. Het is evenwel ook denkbaar dat het bestaan van discrepanties in opvattingen over de verdeling van taken gevolgen heeft voor de partnerkeuze, waarbij – voor jongens en meisjes verschillend – de oriëntatie op het zoeken van een partner in het land van herkomst of een autochtone partner gaat verschuiven. Ook is het voorstelbaar dat tussen partners die sterk verschillen in hun opvattingen over de gewenste taakverdeling conflicten vaak voorkomen, met alle gevolgen van dien voor de continuering van de relatie.

Opvattingen over man-/vrouwrollen onder één noemer

De hierboven gepresenteerde tabel heeft als voordeel dat de verschillen in opvattingen over taken die mannen en vrouwen kunnen vervullen, per taak aan het licht komen. Zo werd bijvoorbeeld duidelijk dat Turkse vrouwen naar verhouding sterk op betaalde arbeid zijn gericht, maar dat ze voor de mannen een geringe rol zien weggelegd in huishoudelijke taken. Het nadeel van deze wijze presentatie is evenwel ook overduidelijk. De tabel is complex en verschillen tussen (sub)groepen zijn niet in een oogopslag helder. Om die reden is nagegaan of de antwoorden over de verschillende rollen niet onder één noemer gebracht kunnen worden. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. De uitgevoerde Homals-analyse laat zien dat de diverse items één onderliggende dimensie representeren (eigenwaarde op de eerste dimensie is .52). De schaalwaarden van deze dimensie, die men emancipatiegeneigdheid zou kunnen noemen, zijn verkregen door de antwoordcategorieën van de vijf items bij elkaar op te tellen. Er resulteert een schaal die loopt van 0 tot en met 10, waarbij een hoge waarde een hoge mate van emancipatiegeneigdheid uitdrukt. Bedacht moet worden dat elke taak hierdoor een zelfde gewicht krijgt in de schaal-score. Dit is vanzelfsprekend aanvechtbaar. De vraag wie eten kookt bijvoorbeeld, is van een andere orde dan de vraag wie buitenshuis werkt.

Respondenten die op vijf items meer dan één ontbrekende waarde hebben, zijn uit de analyse verwijderd. Bij de meisjes zijn de antwoordcategorieën omgescoord.⁴

Tabel 3.10 Emancipatiegeneigdheid van scholieren, naar etnische groep, geslacht, schoolsoort en type taken (1999;gem.)

		N
Surinaamse meisjes mbo/havo/vwo	5,87	54
Antilliaanse meisjes vbo/vmbo/mavo	5,78	32
Autochtone meisjes mbo/havo/vwo	5,74	1840
Marokkaanse meisjes mbo/havo/vwo	5,73	30
Surinaamse meisjes vbo/vmbo/mavo	5,64	143
Surinaamse jongens vbo/vmbo/mavo	5,57	97
Surinaamse jongens mbo/havo/vwo	5,45	40
Marokkaanse meisjes vbo/vmbo/mavo	5,39	118
Marokkaanse jongens vbo/vmbo/mavo	5,38	94
Autochtone meisjes vbo/vmbo/mavo	5,37	2454
Turkse meisjes mbo/havo/vwo	5,33	36
Autochtone jongens mbo/havo/vwo	5,20	1952
Autochtone jongens vbo/vmbo/mavo	5,12	2135
Turkse meisjes vbo/vmbo/mavo	5,01	123
Turkse jongens vbo/vmbo/mavo	4,89	112
Marokkaanse jongens mbo/havo/vwo	4,70	27
Turkse jongens mbo/havo/vwo	4,68	41
Antilliaanse jongens vbo/vmbo/mavo	#	#
Antilliaanse jongens mbo/havo/vwo	#	#
Antilliaanse meisjes mbo/havo/vwo	#	#

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

Deze wijze van presentatie onderstreept de eerder gedane constatering dat meisjes in hun opvattingen duidelijk geëmancipeerder zijn dan jongens. In de 'top 5' zijn uitsluitend meisjes te vinden, met Surinaamse meisjes in het mbo/havo/vwo als duidelijke koploper. Ook Antilliaanse meisjes, van wie alleen gegevens van lager opgeleiden gerapporteerd kunnen worden,⁵ blijken vaak een voorstander te zijn van economische zelfstandigheid en verwachten dat de partner een bijdrage levert aan het huishouden en de opvoeding. Marokkaanse en autochtone meisjes in het mbo/havo/vwo hebben een gelijke gemiddelde score. Door deze wijze van presentatie is de positie van Marokkaanse meisjes wat minder pregnant dan in de vorige tabel het geval was. In vergelijking met Surinaamse en Antilliaanse meisjes benadrukken zij vooral dat de taken door man en vrouw gezamenlijk moet worden gedaan, terwijl Surinaamse en Antilliaanse meisjes vaker aangeven dat zij zelf een baan moeten hebben. Hierdoor is bij laatstgenoemden de gemiddelde score wat hoger dan bij de Marokkaanse meisjes.

Zoals ook eerder geconstateerd, zijn het met name de Turken bij wie vaak meer traditionele opvattingen over man-/vrouwrollen voorkomen. Vooral de Turkse jongens zien taken met betrekking tot opvoeding en huishouden vooral weggelegd voor de partner en achten het vaak niet wenselijk dat in een huishouden met kinderen de vrouw gaat werken.

***Opvattingen over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen:
conclusies***

De diverse bevindingen over de opvattingen over de gewenste rolverdeling tussen mannen en vrouwen wijzen op een interessant patroon. Meisjes uit de verschillende minderheidsgroepen zijn over het algemeen genomen sterk geporteerd voor een egalitaire taakverdeling binnen het huishouden en zijn voornemens om actief te worden op de arbeidsmarkt en dit ook te blijven wanneer er kinderen zijn. Surinaamse en Marokkaanse meisjes onderscheiden zich hier in het bijzonder. Surinaamse en Marokkaanse meisjes zijn, wanneer het gaat om opvattingen over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen, over het geheel genomen progressiever dan autochtone meisjes. Dat Surinaamse meisjes sterk hechten aan economische zelfstandigheid en aan een egalitaire taakverdeling binnen het huishouden, was al langer bekend. Het zijn vooral de bevindingen bij de Marokkaanse meisjes die in het oog springen. Ze wijzen erop dat opvattingen binnen de Marokkaanse groep in hoog tempo aan het veranderen zijn. In vergelijking met oudere Marokkaanse vrouwen hebben jongere Marokkanen – de meisjes in het bijzonder, maar het geldt ook voor de jongens – duidelijk progressievere opvattingen over man-/vrouwrollen. In vergelijking met de andere minderheidsgroepen hebben Turken het vaakst traditionele opvattingen over de gewenste rollen van mannen en vrouwen. Dit geldt in het bijzonder voor de jongens, maar ook meisjes geven naar verhouding vaak blijk van traditionele opvattingen. Het zijn uitkomsten die aansluiten op de bevindingen die in hoofdstuk 2 zijn gepresenteerd. Op grond hiervan kon eveneens worden vastgesteld dat binnen de Marokkaanse groep het aandeel jongeren met ‘moderne’ opvattingen substantieel is, zowel in vergelijking met oudere cohorten van de Marokkaanse groep als in vergelijking met Turkse leeftijdgenoten. Of anders gezegd: binnen de Marokkaanse groep doen zich ontwikkelingen voor die zich binnen de Turkse groep niet of in een veel lager tempo voltrekken. Het beeld dat zich opdringt is dat de Turkse groep meer ‘gesloten’ is terwijl de Marokkaanse groep zich meer in de richting van de Nederlandse samenleving ontwikkelt.⁶

3.4 ETNISCHE IDENTIFICATIE

De idee binnen assimilationistische stadiatheorieën is dat met het toenemen van de verblijfsduur de identificatie met de eigen groep steeds verder afneemt. De identificatie met de eigen groep kan op uiteenlopende manieren worden vastgesteld. In het Scholierenonderzoek (en in de SPVA) is de mate waarin leden van etnische minderheden zich tot de eigen groep rekenen als enige indicator beschikbaar. Hiervan wordt gebruikgemaakt, waarbij tegelijkertijd moet worden bedacht dat dit een nogal grove operationalisering van etnische identificatie is. (Zie hfdst. 2 voor verdere opmerkingen over de beperkingen die aan deze wijze van operationalisering zijn verbonden.)

Tabel 3.11 Personen die zich tot de eigen groep rekenen, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Totaal	75	85	63	51
Jongens vbo/vmbo/mavo	79	84	76	65
Jongens mbo/havo/vwo	84	80	50	#
Meisjes vbo/vmbo/mavo	74	89	69	68
Meisjes mbo/havo/vwo	77	75	49	#

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

Marokkanen en Turken rekenen zich het vaakst tot de eigen groep. Bij de Turken rekenen de meisjes zich minder vaak tot de eigen groep dan de jongens. Hoger opgeleide Turken rekenen zich wat vaker tot de eigen groep dan lager opgeleide Turken, bij Marokkanen is dit precies andersom. Ook hoger opgeleide Surinamers rekenen zich minder vaak tot de eigen groep.

De identificatie met de eigen groep, voor zover adequaat vastgesteld door middel van deze vraag, is derhalve sterk bij Marokkanen en Turken. Relevant is nu om na te gaan in hoeverre jongeren zich meer of minder met de groep identificeren dan ouderen. Hiertoe zijn de gegevens uit het Scholierenonderzoek naast gegevens van de SPVA gezet, onderscheiden naar leeftijdsklasse. In het Scholierenonderzoek is de volgende vraag gesteld: "Tot welke groep zou jij jezelf rekenen?" De respondenten hadden de gelegenheid om hun antwoord in een van de 8 voorgedeede landen-categorieën onder te brengen. In de SPVA is de vraagstelling anders. Hier is de vraag gesteld: "Rekent u zichzelf tot de [Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse] groepering?" De indruk is dat deze vraagstelling uitnodigt tot een bevestigend antwoord, waardoor het aandeel personen dat zich tot de eigen groep rekent hoger is dan wanneer een met het Scholierenonderzoek vergelijkbare vraagstelling wordt gebruikt.

Dit vermoeden lijkt door de gegevens (tabel 3.12) te worden bevestigd. Er blijkt inderdaad een groot verschil te bestaan tussen de uitkomsten van het Scholierenonderzoek en de SPVA. Scholieren in de leeftijd tussen 12 en 19 jaar (uit het Scholierenonderzoek) rekenen zich inderdaad veel minder vaak tot de eigen groep dan personen in de leeftijd van 20 tot en met 29 jaar (uit de SPVA). Omdat dit verschil beduidend groter is dan bijvoorbeeld het verschil tussen het cohort '20-29 jaar' en het cohort '30-39 jaar', lijkt er sprake te zijn van een effect van de wijze van vraagstelling.

Hoewel voor een vergelijking van leeftijdscohorten de gegevens van het Scholierenonderzoek en van de SPVA niet zonder meer geschikt lijken te zijn, zijn er desondanks belangrijke inhoudelijke conclusies aan te ontleen. In de eerste plaats rekenen Turken en Marokkanen zich het vaakst tot de eigen groep; ook de gegevens uit het Scholierenonderzoek wijzen dit uit. Voorts laten de SPVA-gegevens, die

betrekking hebben op de vier laatste leeftijdscohorten, zien dat de mate van identificatie met de eigen groep nauwelijks is veranderd. Ook is het beeld bij de Surinamers opmerkelijk stabiel. Jongere Antillianen (20-29 jaar) rekenen zich wel minder vaak tot de eigen groep dan oudere Antillianen.

Tabel 3.12 Personen (scholieren en hoofden van huishoudens) die zich tot de eigen groep rekenen, naar etnische groep en leeftijd (1999, 1998;%)

	12-19 jaar (NSO)	20-29 jaar	30-39 jaar	40-54 jaar	>55 jaar
Turken	75	98	98	97	100
Marokkanen	85	96	96	96	98
Surinamers	63	84	90	88	86
Antillianen	51	67	79	80	78

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

Het herkomstland heeft, zo blijkt uit deze gegevens, zijn betekenis voor veel leden van etnische minderheden niet verloren. Wat aan de hand van deze gegevens niet kan worden vastgesteld is of de identificatie met de eigen groep gepaard gaat met een geringe oriëntatie op de Nederlandse samenleving, of dat er juist sprake is van een combinatie waarbij men zich zowel identificeert met het herkomstland en met Nederland.

3.5 GEBRUIK VAN DE NEDERLANDSE TAAL

In het vorige hoofdstuk zijn aan sociaal-culturele integratie drie elementen onderscheiden, te weten sociale integratie (informele participatie), culturele integratie en beheersing en gebruik van de Nederlandse taal. Omdat in de SPVA taalvragen uitsluitend zijn gesteld aan hoofden van huishoudens, is de informatie over het gebruik van de Nederlandse taal door jongeren uit de minderheden gebrekkig. Informatie afkomstig uit het Scholierenonderzoek vormt dan ook een welkome aanvulling. In het Scholierenonderzoek is voor uiteenlopende contexten nagegaan of er overwegend Nederlands wordt gesproken. Aan de hand van deze informatie kan, zij het op indirecte wijze, ook worden vastgesteld in hoeverre scholieren uit de minderheidsgroepen verschillen in de mate van hun sociale integratie. Respondenten moesten onder meer aangeven welke taal ze vooral spreken met vrienden en vriendinnen en met klasgenoten. Indien het zo is dat etnische minderheden met genoemde sociale categorieën geen Nederlands spreken, dan mag hieruit worden afgeleid dat hun vrienden- en kennissenkring vooral wordt gevormd door leden van de eigen groep.

Tabel 3.13 Scholieren die over het algemeen Nederlands spreken, naar context en etnische groep (1999; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Ouders	25	25	79	69
Broers en zussen	59	78	86	71
Vrienden / vriendinnen	77	88	89	85
Klasgenoten	89	90	93	91
Leraren	95	92	96	93

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

Niet onverwacht onderscheiden de Turken en Marokkanen zich van de Surinamers en Antillianen, doordat ze vaak met hun ouders in de eigen taal communiceren. Turken verschillen van Marokkanen, doordat eerstgenoemden vaker met broers en zussen en met vrienden en vriendinnen in de eigen taal spreken. Opvallend veel Marokkanen geven aan dat ze met hun broers en zussen overwegend Nederlands spreken. Dat Turkse scholieren naar verhouding niet vaak met vrienden en kennissen Nederlands spreken, weerspiegelt de etnische samenstelling van hun vrienden en kennissengroep. Het is een uitkomst die eerder is gevonden bij Turkse jongvolwassenen. Uit hoofdstuk 2 bleek dat, in vergelijking met leeftijdgenoten uit andere minderheidsgroepen, jongvolwassen Turken het vaakst omgaan met leden van de eigen groep. Ook Turkse scholieren in het voortgezet onderwijs hebben naar verhouding vaak vrienden en kennissen die afkomstig zijn uit de eigen groep, zo mag uit deze tabel worden afgeleid.

Van de etnische minderheden spreken Surinamers het vaakst Nederlands, zowel thuis als op school. Antillianen verschillen qua gebruik van de Nederlandse taal van de Surinamers, doordat ze thuis, met ouders en met broers en zussen, minder vaak Nederlands spreken. Deze uitkomst correspondeert met bevindingen van Antilliaanse hoofden van huishoudens: SPVA-gegevens laten zien dat binnen Antilliaanse huishoudens beduidend vaker dan binnen Surinaamse huishoudens geen Nederlands wordt gesproken met de kinderen (vgl. hfdst.2 en 4).

3.6 RELIGIE

In het voorgaande zijn gegevens gepresenteerd die erop wijzen dat er voor wat betreft informele participatie en 'moderne' opvattingen binnen de Turkse en Marokkaanse groep tal van veranderingen gaande zijn. Dit geldt niet voor religie. Turkse en Marokkaanse scholieren geven bijna zonder uitzondering aan dat ze zich tot een bepaalde religie rekenen. Ook Surinaamse en Antilliaanse jongeren rekenen zich beduidend vaker tot een bepaalde religie dan autochtone jongeren.

Tabel 3.14 Scholieren die zich tot een bepaalde religie rekenen, naar etnische groep, geslacht en schoolsoort (1999; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Totaal	95	97	79	74	50
Jongens vbo/vmbo/mavo	96	96	86	84	51
Jongens mbo/havo/vwo	91	100	80	#	45
Meisjes vbo/vmbo/mavo	93	97	77	76	55
Meisjes mbo/havo/vwo	93	97	79	#	51

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999)

= minder dan 20 respondenten

Dat binnen de Turkse en Marokkaanse groep de betekenis van religie groot blijft, blijkt uit de tabel 3.15, waarin gegevens van het Scholierenonderzoek en de SPVA zijn gecombineerd. Het aandeel Turken en Marokkanen dat zich tot een religie rekent is zeer hoog en fluctueert nauwelijks tussen de verschillende leeftijds-cohorten.

Bij de autochtonen, Surinamers en Antillianen rijzen vragen naar aanleiding van de vergelijking tussen gegevens van het Scholierenonderzoek en de SPVA. Scholieren uit deze groepen blijken zich beduidend vaker tot een religie te rekenen dan hoofden van huishoudens uit de SPVA. Het grote verschil tussen de uitkomsten van het Scholierenonderzoek en de SPVA lijkt dit keer niet zo zeer toegeschreven te kunnen worden aan een andere vraagstelling. Hoogstwaarschijnlijk liggen er hier met name verschillen in kenmerken van de steekproef en kenmerken van de samenstelling van cohorten aan ten grondslag. Bedacht moet worden dat het cohort '12-19 jaar' in de SPVA een bonte verzameling is van personen met uiteenlopende kenmerken. Het betreft onder meer personen die al zelfstandig wonen, partners en gezinsleden. Qua maatschappelijke positie zijn de verschillen binnen dit cohort groot, het gaat onder andere om studenten, schoolgaanden, drop-outs, huisvrouwen, werkenden en werklozen. In vergelijking met het Scholierenonderzoek is in het SPVA-cohort '12-19 jaar' de gemiddelde leeftijd bovendien hoger. Zeker bij autochtonen is het urbane karakter van de SPVA-steekproef een verklaring voor het grote verschil in religiositeit, zoals vastgesteld door middel van het Scholierenonderzoek en de SPVA.

Wat levert na deze toelichting de vergelijking tussen beide bronnen nu nog op? Voor Surinamers en Antillianen eigenlijk niet zo veel, omdat de geconstateerde verschillen wel erg groot zijn en allerhande ad-hoc redeneringen de gerezen vragen niet volledig wegnemen. Misschien is wel de grootste winst dat, ondanks de geconstateerde verschillen tussen beide databestanden, de betekenis van religie bij Turkse en Marokkaanse jongeren zo prominent naar voren komt.

Tabel 3.15 Personen die zich een bepaalde religie rekenen, naar etnische groep en leeftijd (1999, 1998;%)

	12-19 jr. (NSO)	12-19 jr. (SPVA)	20-29 jr.	30-39 jr.	40-54 jr.	>55 jr.
Turken	95	97	96	97	95	99
Marokkanen	97	98	96	98	99	98
Surinamers	79	64	65	77	83	88
Antillianen	74	65	63	71	74	83
Autochtonen	50	25	25	26	30	48

Bron: Nibud/SCP (Nationaal Scholierenonderzoek 1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

In hoofdstuk 2 is gewezen op de beperkingen van de beschikbare indicatoren met betrekking tot religiositeit. Deze opmerkingen zijn eveneens van toepassing op de informatie uit het Scholierenonderzoek. Dat personen zich tot een bepaalde religie rekenen is een tamelijk oppervlakkige indicator. Toch lijken de uitkomsten een goede *proxy* te zijn voor de constatering dat secularisering onder Turken en Marokkanen betrekkelijk weinig voorkomt. In onderzoek onder Turkse en Marokkaanse jongeren (Phalet et al. 2000) is op meer uitgebreide wijze informatie verzameld over religiositeit en de betekenis daarvan voor de identiteit. Ook in dit onderzoek komt duidelijk naar voren dat nagenoeg alle ondervraagde Turkse en Marokkaanse jongeren religieus is en hieraan een groot belang hecht. Wel geeft in dit onderzoek ongeveer driekwart van de Turken en iets meer dan de helft van de Marokkanen aan het geloof op een persoonlijke manier te beleven of niet volledig te praktiseren, een houding die men als liberaal of als een geïndividualiseerde beleving van de religie zou kunnen aanduiden.

3.7 BESLUIT

In dit hoofdstuk is de in het Scholierenonderzoek beschikbare informatie over sociaal-culturele integratie gepresenteerd en besproken. De onderwerpen waarover informatie beschikbaar is, zijn divers van aard. Hierdoor komen de besproken elementen van sociaal-culturele integratie mogelijk nogal willekeurig over. Dit laat onverlet dat de uitkomsten van het Scholierenonderzoek relevant zijn voor het inzicht in de sociaal-culturele integratie en een belangrijke aanvulling vormen op gegevens afkomstig uit het SPVA-onderzoek.

De bevindingen wijzen op belangrijke ontwikkelingen binnen en tussen groepen. Het Scholierenonderzoek wijst op vrij forse veranderingen in opvattingen binnen de Marokkaanse groep, waar meisjes over het algemeen tamelijk progressieve ideeën hebben over de rollen van mannen en vrouwen en over hun eigen arbeidsparticipatie. Tegelijkertijd hechten Marokkaanse vrouwen sterk aan het huwelijk als ideale samenlevingsvorm. Samenwonen wordt door weinigen als een aantrekkelijk alternatief gezien. Ook zijn zij haast zonder uitzondering religieus en rekenen zich overwegend tot de Marokkaanse groep. Religieuze en etnische banden zijn van grote betekenis, terwijl Marokkaanse jongeren – en de meisjes in het

bijzonder – op andere terreinen meer opschuiven in de richting van Surinaamse en autochtone leeftijdgenoten.

Traditioneler zijn de Turken bij wie zowel de jongens als de meisjes vaker vasthouden aan traditionele rolpatronen. Net als bij de Marokkaanse jongeren is bij de Turkse jongeren het lidmaatschap van de eigen groep en de islam een belangrijk referentiekader.

Wanneer het gaat om opvattingen over man-vrouwrollen zijn Surinaamse meisjes het progressiefst. Zij hechten zeer sterk aan economische zelfstandigheid en benadrukken dat hun partners een rol hebben in het huishouden. Autochtone meisjes zijn op dit punt duidelijk traditioneler.

De sociaal-culturele integratie van jongeren uit de etnische minderheden laat derhalve een gedifferentieerd beeld zien waarbij verandering en continuïteit beide van betekenis zijn. Ook het tempo waarin de veranderingen zich voltrekken, verschilt tussen en binnen groepen. Turkse jongens zijn op een denkbeeldig continuüm dat loopt van traditioneel naar modern het meest traditioneel, terwijl hoger opgeleide Marokkaanse en Surinaamse meisjes duidelijk meer aan de rechterkant van het continuüm zijn te plaatsen. Ook bij laatstgenoemden behouden religieuze en groepsbanden evenwel hun betekenis. Het duidelijkst is dit waarneembaar bij Marokkaanse meisjes die progressieve opvattingen over emancipatie combineren met een sterke mate van religiositeit en identificatie met de Marokkaanse groep.

NOTEN

- 1 In de SPVA-98 is met betrekking tot 'culturele integratie' informatie verzameld bij het oudste inwonende kind vanaf 15 jaar.
- 2 Er is gebruikgemaakt van het ongewogen bestand.
- 3 De vergelijking tussen gegevens uit het Scholierenonderzoek en uit de SPVA wijst uit dat scholieren, met uitzondering van de Marokkaanse mannen, gemiddeld gesproken steeds een lagere leeftijd noemen waarop ze het eerste kind willen krijgen dan personen uit de SPVA uit dezelfde leeftijdsklasse (12-19 jaar), die als gezegd moesten aangegeven wat ze de ideale leeftijd vinden waarop een vrouw haar eerste kind krijgt. Vervolgens is de trend dat personen in de hogere leeftijdsklassen gemiddeld genomen een lagere leeftijd noemen waarop een vrouw een kind zou moeten krijgen. Het met elkaar in verband brengen van de uitkomsten uit beide bronnen, wijst op zeer traditionele opvattingen bij scholieren. Bij bepaalde groepen onderscheiden scholieren zich niet of nauwelijks van personen in de leeftijd van 55 jaar en ouder. Het kan bijna niet anders dan dat dit moet worden toegeschreven aan de verschillen in vraagstelling. De vergelijking tussen beide bronnen lijkt dan ook niet verantwoord te zijn. In dit verband moet ook worden bedacht dat in de SPVA deze vragen aan personen ouder dan 15 jaar zijn gesteld, waardoor de leeftijdsverdeling in het cohort 12-19 jaar een andere is dan die van het cohort 12-19 jaar van het Scholierenonderzoek.
- 4 Bedacht moet namelijk worden dat de keuze voor een en dezelfde categorie door meisjes precies het tegenovergestelde uitdrukt dan wanneer jongens deze categorie kiezen. Als bijvoorbeeld een meisje aangeeft dat ze het liefst zelf het geld verdient, dan benadrukt ze haar eigen economische zelfstandigheid en geeft daarmee aan voorstander te zijn van een egalitaire verdeling van taken tussen mannen en vrouwen in een huishouden. Als een jongen aangeeft dat hij het verantwoordelijk is voor het binnenbrengen van het geld, dan is hij juist voorstander van een meer traditionele taakverdeling. Vandaar dat bij de meisjes de items zijn omgescoord.
- 5 Voor de andere categorieën ontbreken voldoende waarnemingen.
- 6 Dat de uitkomsten van etnische minderheidsgroepen in het Scholierenonderzoek in grote lijnen corresponderen met ontwikkelingen die op basis van de SPVA zijn gesignaleerd, geeft aanleiding om vertrouwen te hebben in de uitkomsten van het Scholierenonderzoek. Omdat het een generieke survey is, zijn niet alleen etnische minderheden in betrekkelijk geringe mate in dit onderzoek vertegenwoordigd, maar ook mag niet worden uitgesloten dat de dekking van de steekproef niet goed aansluit op het vestigingspatroon (oververtegenwoordigd in de grote steden) van etnische minderheden, met als gevolg dat de respons van etnische minderheden mogelijk selectief is.

4 ONTWIKKELINGEN IN DE TIJD: SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE

4.1 INLEIDING

Ontwikkelingen in de sociaal-culturele integratie kunnen ten minste op twee manieren worden geanalyseerd. Door onderscheid te maken naar bijvoorbeeld leeftijdsklassen en generatie(typen) ontstaat reeds inzicht in de interne dynamiek die zich binnen groepen heeft voorgedaan. Wanneer, zoals in het voorgaande bij herhaling is vastgesteld, jongeren vaker met autochtonen omgaan dan ouderen, dan kunnen hieraan – *ceteris paribus* – conclusies worden verbonden over het waarschijnlijke verloop van sociaal-culturele integratie. Het andere perspectief bestaat uit een vergelijking-in-de-tijd. Op groepsniveau (en voor subcategorieën binnen groepen) ontstaat dan inzicht in hoe etnische groepen zich door de tijd heen hebben ontwikkeld. Dit laatste is in dit hoofdstuk aan de orde.

Hiertoe wordt gebruikgemaakt van vier afleveringen SPVA's, waarvan de gegevens respectievelijk in 1988, 1991, 1994 en 1998 zijn verzameld. Vanwege de tamelijk grote overeenkomsten in opzet en uitvoering van het SPVA-onderzoek in deze jaren is het goed mogelijk om op basis van deze bronnen een vergelijking in de tijd te maken. Het betreft steeds onderzoeken onder Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en een autochtone referentiegroep. Het veldwerk is gehouden in steden waar naar verhouding veel etnische minderheden woonachtig zijn. De steden waar een steekproef is getrokken, zijn in de diverse afleveringen van de SPVA niet steeds dezelfde, hoewel al met al grote veranderingen zich niet hebben voorgedaan. In alle afleveringen zijn de vier grote steden steeds opgenomen, net als Eindhoven en Enschede. Deze steden leveren het leeuwendeel van de respondenten: de respondenten die in deze gemeenten zijn geënquêteerd, vormen in de SPVA's steeds minimaal driekwart van de respondenten.¹ De wijze waarop het veldwerk is georganiseerd, is in de vier afleveringen in grote lijnen hetzelfde. Uit de bevolkingsadministraties van de geselecteerde gemeenten is een aselechte steekproef getrokken van hoofden van huishoudens. Binnen deze huishoudens zijn alle personen ouder dan 12 jaar ondervraagd. Aan de hoofden van huishoudens is een uitgebreide vragenlijst voorgelegd, aan de andere leden van het huishouden een zogenoemde mini-vragenlijst, die een selectie van vragen uit de hoofdlijst bevat. Steeds is zoveel mogelijk gewerkt met tweetalige enquêteurs uit de eigen groep. De vragenlijsten voor Turken en Marokkanen zijn vertaald. Externe validering laat zien dat de gegevens over etnische minderheden in de verschillende SPVA's een goede afspiegeling vormen van de positie van deze groepen in Nederland. Voor zover er verschillen zijn, zijn deze over het geheel genomen toe te schrijven aan het urbane karakter van de SPVA-steekproef, maar tot grote vertekening leidt dit bij etnische minderheden niet (zie Zijleman et al. 1989; Martens et al. 1992; Martens 1995 en Martens 1999).²

In grote lijnen bevatten de diverse SPVA's relevante informatie voor een vergelijking-in-de-tijd. Wel geldt een aantal beperkingen. Vragen over modernisering (culturele integratie) zijn voor het eerst gesteld in de SPVA van 1998. Voor deze dimensie van sociaal-culturele integratie is derhalve een vergelijking in de tijd niet mogelijk. De vergelijking zal met name betrekking hebben op de *informele participatie* (sociale integratie) en op de *beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal*.³

Bij de vergelijking-in-de-tijd wordt gebruikgemaakt van gegevens over de afzonderlijke variabelen en niet van de uitkomsten van schaalanalyses, zoals in hoofdstuk 2 is gebeurd om inzicht te krijgen in onder meer de informele participatie en in de Nederlandse taalvaardigheid. De belangrijkste reden is dat niet alle variabelen die deel uitmaken van de gebruikte schaal, beschikbaar zijn in de diverse SPVA-bestanden. Voor wat betreft de informele participatie bijvoorbeeld zou alleen in de SPVA-94 en SPVA-98 een vergelijking mogelijk zijn van schaalscores die zijn opgebouwd uit dezelfde variabelen. Dat in dit hoofdstuk moet worden uitgegaan van afzonderlijke variabelen is spijtig omdat, zoals in hoofdstuk 2 is toegelicht, schaalanalyse als belangrijke meerwaarde heeft dat aandacht kan worden besteed aan meerdere dimensies van een bepaald concept.

Zoals zo dadelijk nog zal blijken, is een volledige tijdreeks niet altijd mogelijk. De samenstelling van de vragenlijst is in de verschillende SPVA's aan verandering onderhevig geweest. Ook is de aard van de vraagstelling niet altijd dezelfde, wijkt soms in verschillende jaargangen de doorverwijzing ('routing') van respondenten van elkaar af en is in sommige jaargangen de desbetreffende vraag uitsluitend gesteld aan hoofden van huishoudens, terwijl in andere afleveringen van de SPVA de desbetreffende vraag ook is voorgelegd aan andere leden van het huishouden.

Met deze beperkingen in het achterhoofd, is ernaar gestreefd om een zo lang mogelijke tijdreeks te presenteren. Het vertrekpunt is de aanwezigheid van de desbetreffende variabele in de SPVA-98. Vervolgens is vastgesteld of dezelfde variabele ook in de andere SPVA's aanwezig is en met gelijklopende vraagformulering is voorgelegd aan een zelfde categorie respondenten. Bij de bespreking van de uitkomsten wordt per afzonderlijke indicator nog kort toegelicht welke mogelijkheden tot vergelijking er zijn.

4.2 INFORMELE PARTICIPATIE: BEZOEK VAN EN CONTACTEN MET AUTOCHTONEN

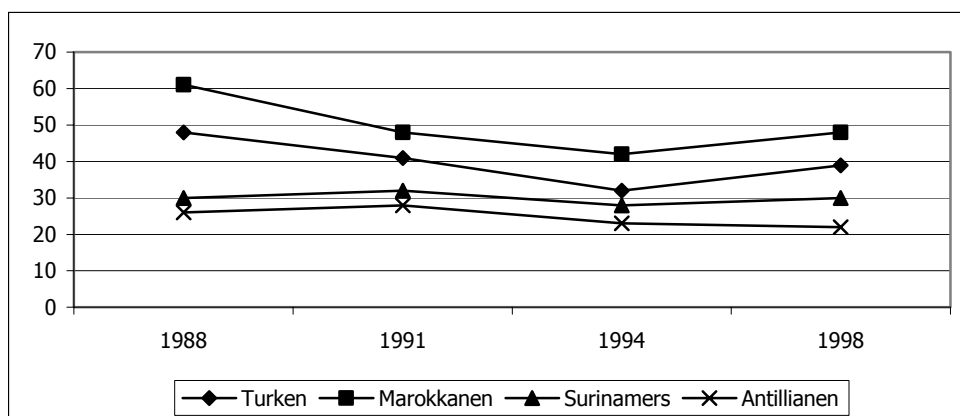
Op welke wijze informele participatie zich door de jaren heen heeft ontwikkeld, kan worden vastgesteld op basis van informatie over de mate waarin etnische minderheden autochtonen op krijgen en in hoeverre etnische minderheden in de vrije tijd met autochtonen omgaan. Gegevens over de mate van bezoek van autoch-

tonen zijn beschikbaar in alle afleveringen van de SPVA, de tijdreeks over de mate van contacten met autochtonen in de vrije tijd strekt zich uit van 1991 tot en met 1998. Voorts zijn er gegevens over de mate van contact tussen etnische minderheden en autochtonen op het werk. Hoewel er in dit geval moeilijk nog valt te spreken over informele participatie, wordt ook deze tijdreeks gepresenteerd, die loopt van 1988 tot 1998.⁴

Bezoek

In figuur 4.1 wordt voor de vier meetjaren cijfermateriaal gepresenteerd dat aangeeft welk aandeel hoofden van huishoudens *nooit* autochtonen op bezoek krijgt. Het blijkt dat in de onderzochte 10 jaar (1988-1998) het aandeel Turken en Marokkanen dat nooit bezoek van autochtonen krijgt, is gedaald. De daling is het grootst bij Marokkanen: in 1988 kreeg 61 procent nooit autochtonen op bezoek, in 1998 geldt dit voor 48 procent. Bij Surinamers en Antillianen is het beeld betrekkelijk stabiel. In 1988 krijgt iets minder dan eenderde van de Surinaamse hoofden van huishoudens nooit autochtonen op bezoek, in 1998 is dit aandeel precies gelijk. Ook bij Antillianen zijn de verschuivingen gering, al tenderen ze in de richting van een dalend aandeel huishoudens dat nimmer autochtonen op bezoek krijgt (1988: 26%, 1998: 22%).

Figuur 4.1 Hoofden van huishoudens die nooit autochtonen op bezoek krijgen, naar etnische groep (1988, 1991, 1994, 1998; %)

Bron: ISEO (SPVA-88; SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

De vergelijking 1988-1998 wijst bij Turken en Marokkanen derhalve erop dat autochtoon bezoek in de afgelopen jaren is toegenomen. Niettemin is de lijn die de vier jaargangen met elkaar verbindt niet continu dalend. Vooral de gegevens uit het jaar 1994 laten bij deze groeperingen een trendbreuk zien. In vergelijking met 1991 daalt het aandeel hoofden van huishoudens uit deze groepen dat nooit bezoek van autochtonen krijgt, om in 1998 weer fors op te lopen. Bij een dergelijke uitkomst dringt zich de vraag op in hoeverre de veranderingen in de periode van

1994-1998 het begin zijn van een afwijkende trend, namelijk dat het bezoek van autochtonen aan Turken en Marokkanen aan het afnemen is, dan wel dat de veranderingen in de periode 1994-1998 in meer of mindere mate berusten op bijzondere, toevallige omstandigheden. Dit laatste kan dan zowel betrekking hebben op feitelijke ontwikkelingen bij deze groepen als op kenmerken van het bestand (als gevolg van bijvoorbeeld steekproeftrekking, selectieve non-respons en/of uitvoering van het veldwerk). Hoewel pas bij een volgende SPVA-meting er meer duidelijkheid zal zijn in welke richting de trend zich beweegt, toch een aantal opmerkingen. Waarschijnlijk liggen zowel feitelijke ontwikkelingen als kenmerken van het bestand ten grondslag aan de bevindingen in figuur 4.1. De ontwikkelingen in de jaren negentig binnen de Turkse en Marokkaanse groep kenmerken zich onder andere door een toenemende getalsmatige betekenis van de tweede generatie en van personen die in het kader van gezinsvormende migratie naar Nederland zijn gekomen. Door de bank genomen kan worden verwacht dat de eerstgenoemde ontwikkeling aanleiding geeft tot een stijgend bezoek van autochtonen, de laatstgenoemde ontwikkeling tot een daling. Dat bij Turken en Marokkanen betrekkelijk weinig verandert wanneer de gegevens van 1991 en 1998 met elkaar worden vergeleken, zou hiermee te maken kunnen hebben. Minder grond is er voor de daling en stijging die zich volgens de cijfers in het tussenliggende jaar 1994 zou hebben voorgedaan. Ook de sociaal-economische ontwikkeling biedt weinig aanknopingspunten voor een interpretatie van de gevonden verschillen tussen 1994 en de andere jaren. Juist bij een economische opleving, waarvan in 1998 ook etnische minderheden al duidelijk profiteerden – denk alleen al aan de scherp gedaalde werkloosheid –, mag worden verwacht dat het aandeel huishoudens dat bezoek krijgt van autochtonen eerder stijgt dan daalt. De vergelijking van de gegevens van 1994 met die van 1998 wijzen juist op het tegendeel. Voorts lijken demografische ontwikkelingen de trendbreuk niet te kunnen verklaren. Binnen de Turkse en de Marokkaanse groep is het aandeel ouderen gestaag toegenomen. Deze krijgen gemiddeld gesproken minder vaak autochtonen op bezoek. De toename van het aantal ouderen gaat echter zeer geleidelijk en zou kunnen verklaren waarom het aandeel Turken en Marokkanen dat nooit bezoek krijgt van autochtonen nauwelijks daalt, het vormt evenwel geen verklaring voor de nogal bruuske veranderingen in de tijdreeks.

Tot slot kan worden gewezen op het gestegen aantal etnische minderheden in Nederland, en in de grote steden in het bijzonder. In de woonomgeving van veel etnische minderheden is in de jaren negentig het aantal autochtonen afgenomen, hetgeen van invloed kan zijn geweest op de ontwikkeling in het bezoek van autochtonen aan etnische minderheden in de jaren negentig.

Geschetste demografische en sociaal-economische ontwikkelingen bieden vooral interpretaties voor de bevinding dat in de jaren negentig het bezoek van autochtonen aan Turken en Marokkanen nauwelijks is toegenomen. Onduidelijk blijft evenwel welke factoren de fluctuaties veroorzaken, wanneer de SPVA-94-gegevens in de vergelijking worden betrokken. Hoewel het laatste woord niet is gezegd, lijkt het niet gewaagd te stellen dat in de SPVA-94 de respons van Turken en Marok-

kanen selectief is, waarbij Turken en Marokkanen die sterker op de Nederlandse samenleving zijn georiënteerd, zijn oververtegenwoordigd. Mogelijk hangt dit samen met de uitvoering van het veldwerk, dat in 1994 in handen lag van een andere veldwerkorganisatie.

Onderscheid naar leeftijd

Voor de vier meetjaren is het mogelijk onderscheid te maken naar leeftijdsklassen. De vergelijking zou nog aan betekenis winnen wanneer ook andere achtergrondkenmerken, zoals geslacht en migratietype of generatie onderscheiden konden worden. Dat is vanwege de geringe aantallen echter niet mogelijk. Ook bij het onderscheid naar leeftijdsklassen moet overigens worden bedacht dat de absolute aantallen waarop de percentages zijn gebaseerd soms aan de lage kant zijn; deze gegevens moeten dan ook met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Voorts lijken de opmerkingen over de SPVA-afl levering van 1994 ook te gelden voor de bevindingen naar leeftijdsgroepen. Opmerkelijke schommelingen doen zich vooral voor wanneer de gegevens van 1994 met die van andere jaren worden vergeleken. Wanneer hieraan voorbij wordt gegaan, dan kan een aantal opmerkelijke constatering worden gedaan (tabel 4.1). Het aandeel jonge Marokkaanse hoofden van huishoudens dat nooit bezoek krijgt van autochtonen is in de loop van de tijd sterk gedaald. Deze ontwikkeling onderstreept eerdere bevindingen (zie hfdst.2) waaruit bleek dat binnen de Marokkaanse groep jongeren fors vaker contact hebben met autochtonen dan ouderen. De toename van bezoek van autochtonen bij jonge hoofden van huishoudens geldt ook voor andere minderheidsgroepen, maar de daling is hier minder groot.

Tabel 4.1 Hoofden van huishoudens die nooit autochtonen op bezoek krijgen, naar etnische groep en leeftijd (1988, 1991, 1994, 1998; %)

	Turken				Marokkanen				Surinamers				Antillianen			
	'88	'91	'94	'98	'88	'91	'94	'98	'88	'91	'94	'98	'88	'91	'94	'98
12-24 jr.	52	49	20	39	61	40	31	21	31	36	20	27	27	28	11	20
25-34 jr.	50	44	35	38	56	46	40	41	31	30	23	27	22	32	24	23
35-54 jr.	42	36	33	35	61	47	43	51	26	33	32	31	25	25	29	22
>55 jr.	63	39	34	53	68	59	52	62	38	38	36	39	43	23	26	24

Bron: ISEO (SPVA-88; SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

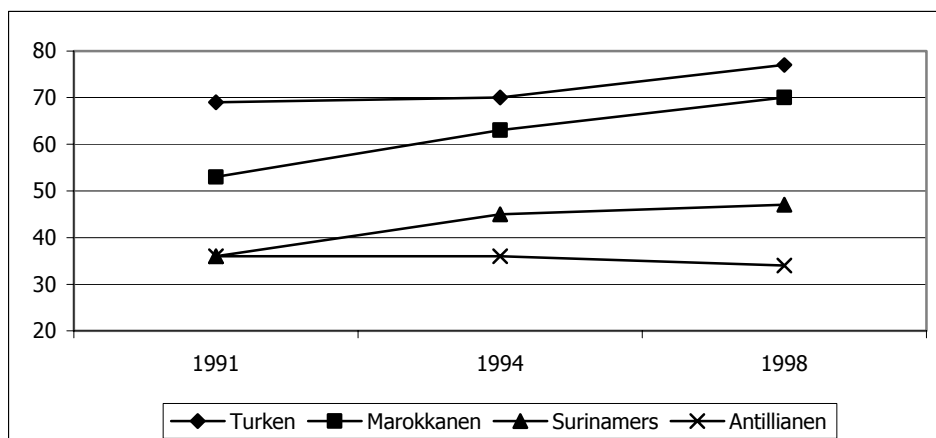
Vooral contact in de vrije tijd met autochtonen of met leden van de eigen groep

Het op bezoek krijgen van autochtonen zegt nog niets over de frequentie waarmee etnische minderheden met autochtonen omgaan. Ook personen die af en toe autochtonen op bezoek krijgen, kunnen in hun vrije tijd overwegend met leden van de eigen groep contact onderhouden (al is er zeker sprake van een samenhang, zo blijkt ook uit de in hoofdstuk 2 toegelichte schaalanalyse). In hoeverre etnische minderheden in hun vrije tijd vooral met leden van de eigen groep omgaan en welke ontwikkelingen zich op dit punt hebben voorgedaan, is weergegeven in figuur 4.2. Het is niet mogelijk om een tijdreeks te maken met daarin bevindingen

van de SPVA-88. De SPVA-88 valt af omdat de vraag naar de mate van contacten met autochtonen in de vrije tijd uitsluitend aan werkenden is gesteld.⁵

De gegevens over het bezoek van autochtonen aan etnische minderheden wezen – door de bank genomen – op een trend van toegenomen informele participatie tussen allochtonen en autochtonen. Heel anders is de trend wanneer het gaat om de vraag of in de vrije tijd vooral contacten worden onderhouden met leden van de eigen groep of met autochtonen. Het aandeel Turken, Marokkanen en Surinamers dat in de vrije tijd vooral contacten onderhoudt met de leden van de eigen groep, is in de loop van de jaren negentig toegenomen. De informele participatie van Antillianen blijft door de jaren heen ongeveer stabiel. Wat uit deze figuur verder kan worden opgemaakt, is dat Turken in de vrije tijd het sterkst op de eigen groepering zijn gericht, gevolgd door Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Voor de verschillende meetmomenten wijzigt de onderlinge verhouding tussen deze groepen zich nauwelijks, met uitzondering van Antillianen die relatief en door de tijd gezien het vaakst van alle groepen contact onderhouden met autochtonen.

Figuur 4.2 Hoofden van huishoudens die in de vrije tijd meer contact hebben met leden van de eigen groep dan met autochtonen, naar etnische groep (1991, 1994, 1998; %)

Bron: ISEO (SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

Deze bevindingen doorkruisen de verwachtingen zoals geformuleerd in assimilatietheorieën. Met het toenemen van de verblijfsduur en met de opkomst van de tweede generatie zou het contact met de autochtone bevolking frequenter ‘moeten’ zijn. Voor de groep als geheel is dit niet het geval. Toch betekenen deze bevindingen niet zonder meer dat assimilatietheorieën volledig terzijde kunnen worden geschoven. De bevindingen wijzen namelijk ook uit dat Turkse, Marokkaanse en Surinaamse jongeren (<25 jaar) beduidend vaker overwegend contacten hebben met autochtonen dan ouderen (zie tabel 4.2). Antillianen vormen hier de belang-

rijkste uitzondering. Een uitkomst die samenhangt met de specifieke migratie-geschiedenis van deze groep. Dit is eerder toegelicht. De naar verhouding geringe informele participatie met autochtonen van jongere Antillianen heeft te maken met de kenmerken van deze groep – veel recent gearriveerden met een ongunstige sociaal-economische positie. Voor de andere hier onderzochte groepen geldt dat jongeren naar verhouding het vaakst contact hebben met autochtonen en dat de contacten tussen autochtonen en Marokkaanse en Surinaamse jongeren in de jaren negentig zelfs enigszins zijn toegenomen (bij Surinamers wanneer 1991 wordt vergeleken met 1998). Bij deze groepen is in de jaren negentig het contact met autochtonen vooral afgenomen bij de oudere leeftijdscohorten. Dit geldt ook voor de Turken, waar met name het aandeel 55-plussers dat overwegend contact heeft met autochtonen scherp is gedaald. De Turken onderscheiden zich van de Marokkanen en Surinamers doordat het aandeel jongeren dat vooral contacten met autochtonen onderhoudt, is afgenomen.⁶

Tabel 4.2 Hoofden van huishoudens die in de vrije tijd meer contact hebben met leden van de eigen groep dan met autochtonen, naar etnische groep en leeftijd (1991, 1994, 1998; %)

	Turken			Marokkanen			Surinamers			Antillianen		
	'91	'94	'98	'91	'94	'98	'91	'94	'98	'91	'94	'98
12-24 jr.	60	58	67	43	47	40	40	29	36	41	39	44
25-34 jr.	72	68	75	48	55	65	31	42	49	46	37	36
35-54 jr.	70	74	77	55	65	71	39	46	46	26	34	31
>55 jr.	71	83	87	63	81	87	33	59	49	25	38	29

Bron: ISEO (SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

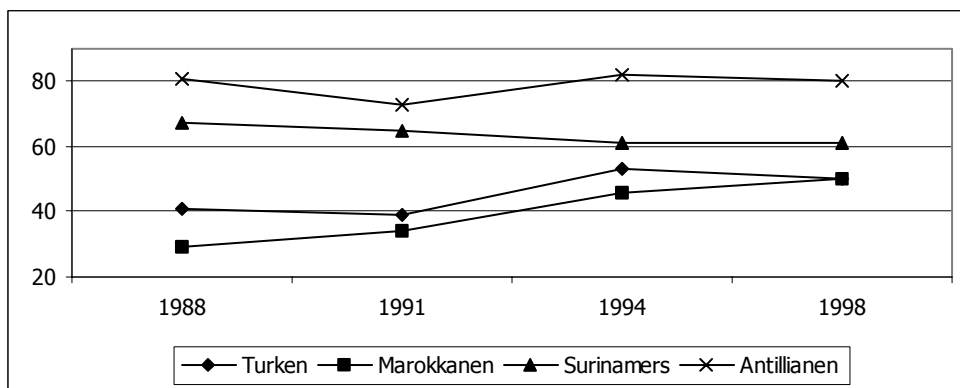
Op zichzelf genomen is het belangrijk deze verschillen naar leeftijdsklassen te constateren, maar het laat onverlet dat *grosso modo*, met de Antillianen als uitzondering, de gerichtheid op de eigen groep is toegenomen. Ook bij bijvoorbeeld personen in de leeftijd van 25 tot 35 jaar, die toch moeilijk tot de ouderen gerekend kunnen worden. Personen in deze leeftijdsklasse hadden, om het anders te stellen, in 1991 gemiddeld gesproken meer contact met autochtonen dan leeftijdgenoten in 1998. Waarschijnlijk hangt deze ontwikkeling (ook) samen met het gestegen aantal etnische minderheden in Nederland, en in de grote steden in het bijzonder. Alleen al om die reden is de kans toegenomen om leden van de eigen groep te ontmoeten, bijvoorbeeld in de buurt waarin men woont en de school die wordt bezocht.

De sociale integratie, gezien vanuit de etnische signatuur van de vrienden- en kennissenkring, is in de jaren negentig gestagneerd. Hoewel het bezoek van autochtonen aan etnische minderheden is toegenomen, vertaalt dit zich bij veel allochtone hoofden van huishoudens niet in een overwegend autochtone vrienden- en kennissenkring. Integendeel, dit is in de afgelopen jaren alleen maar afgenomen.

Sociale contacten tussen etnische minderheden en autochtonen op het werk

Hoewel contacten tussen etnische minderheden en autochtonen op het werk strikt genomen niet binnen het domein van informele participatie vallen, is het desondanks relevant de uitkomsten te presenteren. Gevraagd is of etnische minderheden in hun werk meer contacten met autochtonen hebben, met beiden evenveel of meer contacten hebben met leden van de eigen groep. Onderscheid naar leeftijdsklassen blijft hier achterwege vanwege de geringe aantallen jonge en oude hoofden van huishoudens met werk in de vroege afleveringen van SPVA's. In de figuur is het aandeel personen weergegeven dat in het werk vooral contacten heeft met autochtonen. Dergelijke gegevens zijn in alle tot nu toe gehouden SPVA's verzameld.

Figuur 4.3 Hoofden van huishoudens met betaald werk (≥ 12 uur p.w.) die op het werk overwegend contact hebben met autochtonen (1988¹, 1991, 1994, 1998; %)

Bron: ISEO (SPVA-88, SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

¹ In SPVA-88 is het niet mogelijk een afbakening te maken van werkenden die meer/minder dan 12 uur per week werken. Voor dit jaar betreft het in de figuur alle werkenden.

De gegevens wijzen uit dat in hun werk Turken en Marokkanen in de loop van de jaren steeds vaker contacten hebben met autochtonen. Zeker bij Marokkanen was aan het einde van de jaren tachtig hiervan nauwelijks sprake: in hun werk vormden leden van de eigen groep het leeuwendeel van de collega's. Desondanks is het aandeel Turkse en Marokkaanse werkenden dat op het werk vaak te maken heeft met collega's die behoren tot de eigen groep, aan het eind van de jaren negentig nog steeds opvallend groot.

Bij Surinamers zien we een tegengestelde beweging: het aandeel werkenden met collega's uit de eigen groep neemt in de loop der jaren zelfs enigszins toe. Antillianen zijn verreweg het vaakst werkzaam in een autochtone omgeving. De verschuivingen door de jaren heen zijn bij deze groep naar verhouding gering.

Informele participatie: eerste conclusies

De tot nu toe gepresenteerde onderzoeksuitkomsten (hfdst. 2 en 3) wezen keer op keer op een toenemende sociaal-culturele integratie van etnische minderheden. Dergelijke conclusies waren gebaseerd op dwarsdoorsneden van groepen, met onderscheid naar leeftijd en generatie als belangrijkste subcategorieën. De vergelijking in de tijd nuanceert het beeld van een toegenomen sociaal-culturele integratie. Hoewel het bezoek van autochtonen aan etnische minderheden is toegenomen, betekent dit niet dat de vrienden- en kennissenkring 'autochtoner' is geworden. Voor de Surinaamse, Marokkaanse en Turkse groep als geheel is juist de omgekeerde ontwikkeling waarneembaar. Het onderscheid naar leeftijdsgroepen laat zien dat in de jaren negentig met name de ouderen steeds vaker omgaan met leden van de eigen groep. Dit is waarschijnlijk niet los te zien van de sterk verslechterde sociaal-economische positie van oudere Turken en Marokkanen. Langdurige werkloosheid en arbeidsongeschiktheid heeft er mogelijk toe bijgedragen dat dezen hun contacten vooral zoeken bij landgenoten. Dat ook bij jongeren de informele contacten met autochtonen in de jaren negentig weinig zijn veranderd of zelfs zijn afgenomen, kan in verband worden gebracht met de gestegen 'ontmoetingskans' met leden van de eigen groep als gevolg van het gestegen aantal leden van de eigen groep in de eigen buurt en school.

Ook specifiek voor bepaalde groepen geldende factoren zijn van belang. Dit blijkt met name wanneer de etnische signatuur van de vriendenkring van Turkse en Marokkaanse jongeren met elkaar wordt vergeleken. Hoewel Marokkanen vaker dan Turken in de grote steden wonen (en statistisch gezien een grote kans hebben contacten te onderhouden met leden van de eigen groep), gaan Marokkanen in hun vrije tijd minder om met leden van de eigen groep dan Turken. Verschillen in maatschappelijke positie – bijvoorbeeld het opleidingsniveau of arbeidsmarktpositie – kunnen de verschillen in contactenpatroon niet verklaren. De maatschappelijke positie van Marokkaanse jongeren is in vergelijking met Turkse jongeren zeker niet gunstiger (zie ook hfdst. 5). Het lijkt er dan ook op dat groepsinterne factoren een rol spelen bij de geconstateerde verschillen in contactenpatroon. Bij Turken lijken hechtere groepsbanden een grotere betekenis te hebben dan bij de Marokkanen. Voorts kan worden gewezen op de beheersing van het Nederlands. Marokkanen geven minder vaak aan dan Turken dat ze problemen hebben met het Nederlands (zie hfdst. 2 en par. 4.3).

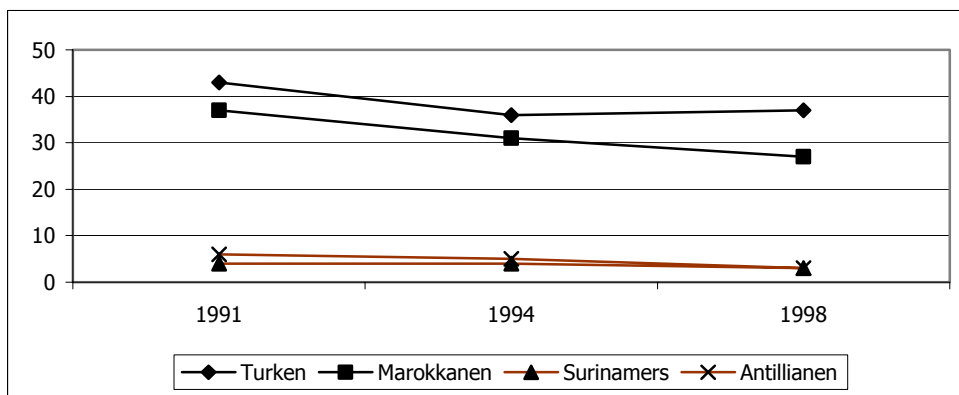
4.3 BEHEERSING EN GEBRUIK VAN DE NEDERLANDSE TAAL

In hoofdstuk 2 is toegelicht dat de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal als indicator van sociaal-culturele integratie kan worden opgevat. In de verschillende SPVA's is hierover informatie verzameld. Het gaat hier om de vraag in hoeverre personen in een gesprek moeite hebben met het Nederlands en om vragen over het gebruik van de Nederlandse taal met partner of kinderen. De

vraagstelling is vanaf de SPVA-91 steeds gelijklopend, zodat voor drie afleveringen van de SPVA gegevens beschikbaar zijn.⁷

Uit de gegevens komt naar voren dat de beheersing van de Nederlandse taal in de afgelopen jaren is verbeterd. Aan het begin van de jaren negentig is het aandeel Surinamers en Antillianen dat vaak problemen heeft met het voeren van een gesprek in het Nederlands al zeer gering, aan het eind van de jaren negentig is dit nog verder gedaald. Ook het aandeel Turken en Marokkanen dat vaak moeite heeft met het voeren van een gesprek in het Nederlands, is in de jaren negentig gedaald (al verstoren wederom de 1994-gegevens van Turken dit patroon enigszins). Het aandeel Marokkanen dat moeite heeft met het voeren van een gesprek in het Nederlands is sterker gedaald dan bij de Turken.

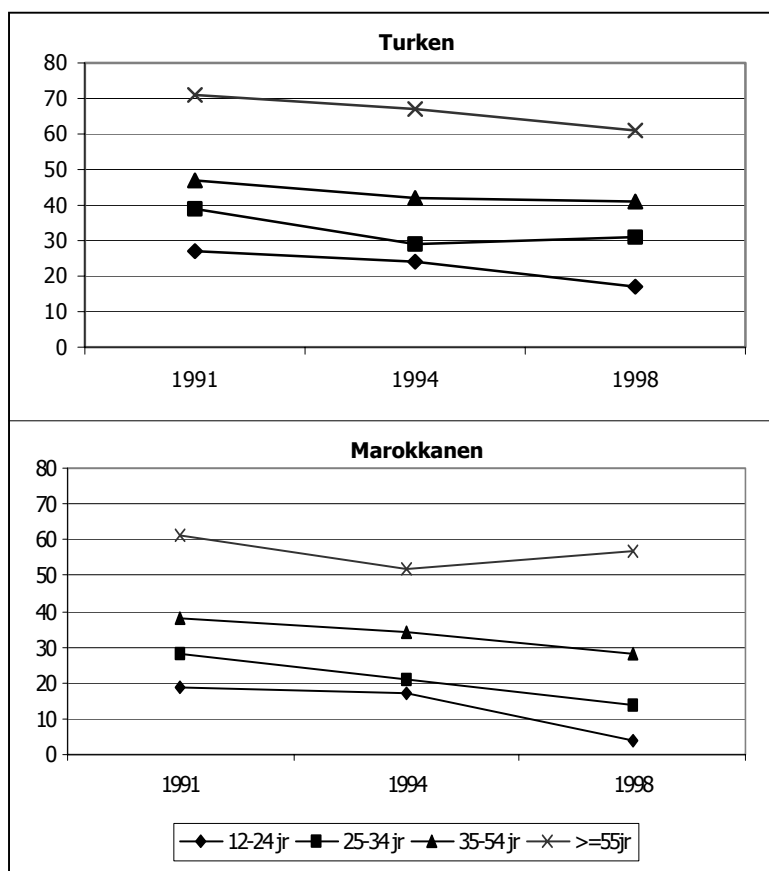
Figuur 4.4 Hoofden van huishoudens die in een gesprek vaak moeite hebben met de Nederlandse taal, naar etnische groep en leeftijd (1991, 1994, 1998; %)

Bron: ISEO (SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

Een onderscheid naar leeftijdsklassen is bij Surinamers en Antillianen vanwege de geringe differentiatie weinig zinvol. In de onderstaande figuur is uitsluitend voor Turken en Marokkanen onderscheid gemaakt naar leeftijdsklassen. Net als in de voorgaande figuur betreft het personen die aangeven dat ze in een gesprek vaak moeite hebben met het Nederlands.

Figuur 4.5 Turkse en Marokkaanse hoofden van huishoudens die in een gesprek vaak moeite hebben met de Nederlandse taal, naar leeftijd (1991, 1994, 1998; %)

Bron: ISEO (SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

Uit de figuur valt op te maken dat bij de Turken en Marokkanen de beheersing van het Nederlands in de afgelopen jaren bij de jongste leeftijdscohorten is verbeterd. Aan het begin van de jaren negentig hadden Turkse en Marokkaanse jongeren vaker problemen met de Nederlandse taal dan aan het einde van de jaren negentig.

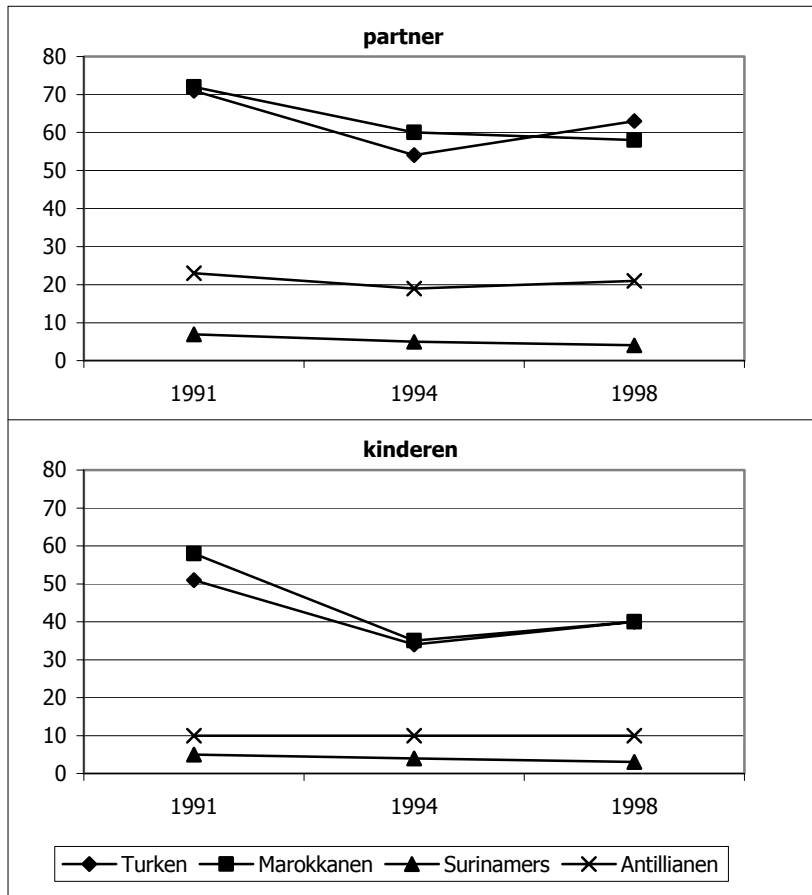
In vergelijking met Turken onderscheiden Marokkanen zich hier opnieuw; het aandeel jongeren (tot 35 jaar) dat problemen heeft met het Nederlands is sterker afgenomen dan bij de Turken. Ook blijkt uit de figuur dat in elk van de onderscheiden leeftijdsklassen het aandeel Marokkanen dat aangeeft problemen te hebben met het spreken van het Nederlands, kleiner is dan bij de Turken.

Spreken van Nederlands met partner of met kinderen

De hierboven beschreven bevindingen over de beheersing van het Nederlands gelden in hoofdlijnen ook voor het gebruik van de Nederlandse taal. In de afge-

lopen jaren is binnen Turkse en Marokkaanse huishoudens het gebruik van de Nederlandse taal toegenomen (figuur 4.6).

Figuur 4.6 Hoofden van huishoudens die met hun partner/kinderen nooit Nederlands spreken, naar etnische groep (1991, 1994, 1998; %)

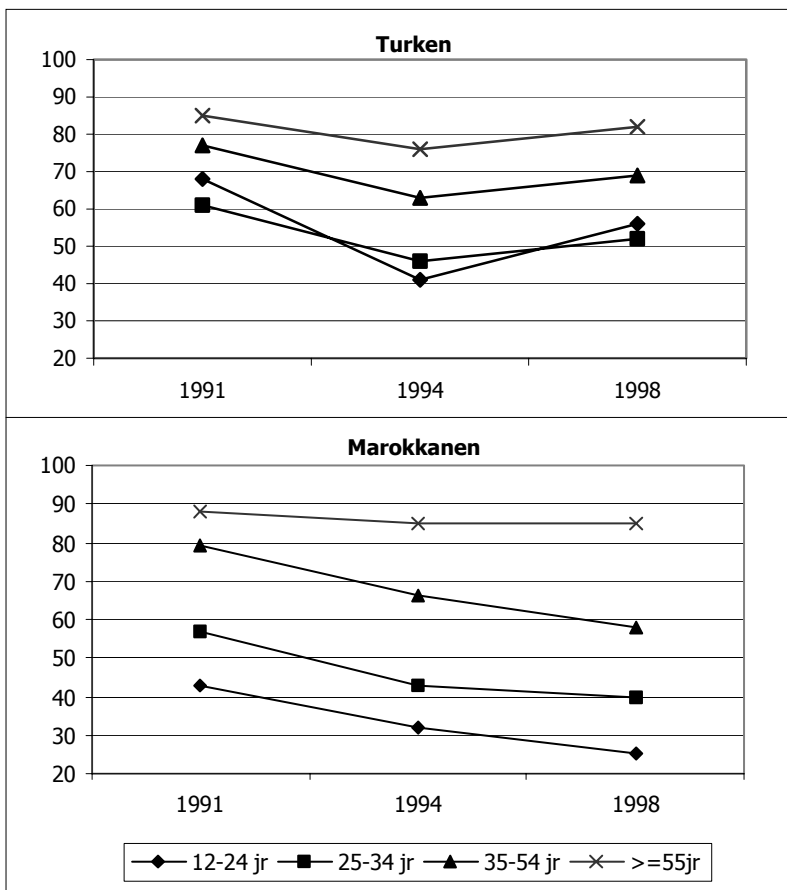
Bron: ISEO (SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

Er wordt zowel vaker met de partner als met de kinderen Nederlands gesproken (waarbij gemakshalve opnieuw voorbij wordt gegaan aan de gegevens uit de SPVA-94). Opmerkelijk is dat er bij het gebruik van Nederlands er nauwelijks een verschil bestaat tussen Turken en Marokkanen; hoewel Marokkanen aangeven dat ze minder problemen hebben met het spreken van Nederlands dan de Turken, vertaalt zich dit niet in een groot verschil tussen het aandeel Turken en Marokkanen dat met de partner of met de kinderen Nederlands spreekt. Verder valt het naar verhouding hoge aandeel Antillianen op dat met hun partner nooit Nederlands spreekt, terwijl de overgrote meerderheid van de Antillianen geen problemen heeft met het spreken van Nederlands.

Gebruik van de Nederlandse taal met partner naar leeftijd

Uitsluitend voor wat betreft het spreken van Nederlands met de partner is onderscheid gemaakt naar leeftijd, waarbij alleen de gegevens van Turken en Marokkanen worden gepresenteerd.⁸ Binnen Marokkaanse huishoudens spreken partners thans beduidend vaker Nederlands met elkaar dan aan het begin van de jaren negentig (figuur 4.7). Uitzondering zijn de oudere Marokkanen, die in de loop van de tijd niet vaker met partner Nederlands zijn gaan spreken. De gegevens van de Turken lijden onder de vertekening in de SPVA-94. Wanneer de ontwikkeling wordt beschouwd door uitsluitend de gegevens van 1991 en 1998 met elkaar te vergelijken, dan is een daling te constateren van het aandeel hoofden van huishoudens dat met de partner nooit Nederlands spreekt. Die daling is het grootst bij de jongere Turken.

Figuur 4.7 Turkse en Marokkaanse hoofden van huishoudens die met hun partner nooit Nederlands spreken, naar leeftijd (1991, 1994, 1998; %)

Bron: ISEO (SPVA-91, SPVA-94); ISEO/SCP (SPVA-98)

Met uitzondering van de ouderen, geldt voor elke leeftijdsklasse dat Marokkanen niet alleen vaker dan Turken wel eens met de partner Nederlands spreken, maar ook dat bij de Marokkaanse groep het aandeel huishoudens dat nooit met de partner Nederlands spreekt sneller daalt dan bij de Turken. Het gevolg van deze ontwikkeling is dat het verschil tussen Turken en Marokkanen in de loop van de jaren negentig is toegenomen. Marokkanen zijn in grotere getale (af en toe) Nederlands gaan spreken met de partner, terwijl het aandeel Turken dat dit nooit doet weliswaar daalt, maar op een naar verhouding hoog niveau blijft.

4.4 CONCLUSIE

De ontwikkelingen in de sociaal-culturele integratie, afgemeten aan informele contacten tussen etnische minderheden en autochtonen en aan taalbeheersing en -gebruik, laten tegengestelde resultaten zien. Deels wijzen ze op een toegenomen sociaal-culturele integratie, met name tot uiting komend in het beter beheersen van de Nederlandse taal en het vaker gebruiken van het Nederlands in het eigen huishouden. Ook het bezoek van autochtonen aan etnische minderheden is in de loop der jaren toegenomen. Dat Turken en Marokkanen op het werk vaker dan in het verleden contacten met autochtonen onderhouden, zou ook in het licht van toegenomen sociaal-culturele integratie begrepen kunnen worden. Andere bevindingen wijzen evenwel op een afgenomen sociaal-culturele integratie. Leden van etnische minderheidsgroepen hebben aan het einde van de jaren negentig in hun vrije tijd vaker overwegend contact met leden van de eigen groep dan aan het begin van de jaren negentig. Hoewel deze uitkomst onder meer samenhangt met de vergrijzing van etnische minderheidsgroepen, weerspreekt ze over het geheel genomen de verwachtingen die door assimilationistische-stadiatheorieën naar voren worden gebracht. Waarschijnlijk moeten de afgenomen contacten tussen etnische minderheden en autochtonen onder meer worden toegeschreven aan de toegenomen segregatie van autochtonen en etnische minderheden in de grote steden. De woonomgeving van etnische minderheden telt steeds minder autochtonen, waardoor de ontmoetingskansen van etnische minderheden en autochtonen kleiner worden. De oriëntatie op de eigen groep neemt, met Antillianen als uitzondering, toe.

Ook verschillen groepen in de ontwikkeling die ze doormaken. De Marokkaanse groep lijkt zich op een andere manier te ontwikkelen dan de Turkse. De vergelijking-in-de-tijd voor de groep als geheel en de jongeren in het bijzonder wijst erop dat de gerichtheid op de Nederlandse samenleving sterker is toegenomen dan bij de Turken. Dit betekent voornamelijk niet dat de bekende tweedeling tussen Turken en Marokkanen aan de ene kant en Surinamers en Antillianen aan de andere kant aan het vervagen is. De grootste verschillen laten zich nog goed op deze wijze beschrijven. De sociaal-culturele integratie van laatstgenoemde groepen is een stuk verder voortgeschreden dan die van Turken en Marokkanen. Wel zijn er aanwijzingen dat de Marokkanen de Surinamers en Antillianen naderen. Wanneer de

sociaal-culturele integratie van jongere Marokkanen en de ontwikkelingen die zich bij dit cohort hebben voorgedaan, wordt vergeleken met de sociaal-culturele integratie van jongere Surinamers en Antillianen, dan zijn de verschillen op diverse elementen van sociaal-culturele integratie niet groot meer. Dat op groepsniveau de afstand groot is en blijft, heeft dan ook vooral te maken met de geringe mate van sociaal-culturele integratie van oudere Marokkanen.

NOTEN

- 1 Dat bepaalde gemeenten niet langer willen meewerken, heeft doorgaans te maken met gemeentebesturen die hun burgers niet langer willen belasten met enquêtes.
- 2 Anders is de situatie bij autochtonen. De gegevens van autochtonen in de SPVA zijn niet representatief voor de totale autochtone bevolking, hetgeen samenhangt met het minder geconcentreerd woonachtig zijn van autochtonen in de grote steden. De uitkomsten van autochtonen dienen dan ook met name de vergelijking tussen deze groep en etnische minderheden in de SPVA. Zeker voor dit hoofdstuk is dit geen bezwaar, omdat op het terrein van sociaal-culturele integratie minderheden niet worden vergeleken met autochtonen.
- 3 Ook zijn er geen geschikte gegevens voorhanden die vergelijking-in-de-tijd mogelijk maken voor wat betreft het zich rekenen tot de eigen groep en de mate van religiositeit. Uitsluitend in de SPVA-94 en SPVA-98 is een gelijklopende vraag over het zich rekenen tot de eigen groep opgenomen. Zoals in de hoofdstuktekst is toegelicht, gaat de voorkeur uit naar een langere tijdreeks. Ditzelfde geldt voor de vraag of personen zich rekenen tot een bepaalde religie, die bovendien in de SPVA-94 op een enigszins andere wijze is geformuleerd dan in de SPVA-98.
- 4 Deze variabele is overigens niet opgenomen in de schaal die sociale integratie meet. Hier zijn variabelen opgenomen die betrekking hebben op de mate van contact tussen etnische minderheden en autochtonen in de vrije tijd. Ook omdat deze vraag uitsluitend is gesteld aan werkenden, die slechts een deelverzameling zijn van de totale groep waarop de schaalanalyse betrekking heeft, is deze variabele niet in de schaalanalyse opgenomen.
- 5 De informatie over de aard van de contacten is in de SPVA-91 op enigszins andere wijze verzameld dan in de SPVA-94 en SPVA-98 is gebeurd. In de SPVA-91 is direct de vraag gesteld: 'Heeft u in uw vrije tijd meer contact met Nederlanders dan met [desbetreffende etnische groep] of heeft u in meer contact met [desbetreffende etnische groep]? In de SPVA-94 en de SPVA-98 is de constructie anders. Aan de bovengenoemde vraag gaat de vraag vooraf of men in de vrije tijd wel eens met Nederlanders omgaat. Aan degenen die aangeven dat ze vaak of soms met autochtonen omgaan is de vraag voorgelegd naar de mate waarin dit gebeurt; het gaat dan om dezelfde vraag als in de SPVA-91. Het is nauwelijks in te schatten in hoeverre de doorverwijzing van respondenten, zoals in de SPVA-94 en SPVA-98 gebeurt, tot andere resultaten leidt dan wanneer direct naar de frequentie van het contact wordt gevraagd. Desondanks is ervoor gekozen om de gegevens van de SPV's van 1991, 1994 en 1998 met elkaar te vergelijken. Daartoe zijn personen in de SPVA-94 en SPVA-98 die aangeven dat ze in de vrije tijd nooit met autochtonen omgaan, en de vraag naar de mate van contacten met autochtonen niet beantwoorden, ondergebracht in de categorie 'heeft in de vrije tijd meer contact met [desbetreffende groep]'. Op deze wijze zijn de gegevens uit de drie laatste SPV's 'vergelijkbaar' gemaakt.
- 6 In hoeverre jongeren gedurende hun verdere levensloop zich meer op de eigen groep gaan richten, is op basis van de beschikbare gegevens niet aan te geven. Hetzelfde geldt voor de vraag of personen in oudere leeftijdscohorten in hun jonge jaren vaker overwegend contacten met autochtonen hebben onderhouden dan dat ze thans doen. Daartoe zou men de beschikking moeten hebben over panelgegevens aan de hand waarvan individuen gedurende een bepaalde periode gevolgd kunnen worden.

- 7 In de SPVA-88 is de aard van de vraagstelling over gebruik en beheersing van de Nederlandse taal zodanig afwijkend dat geen vergelijking met de andere SPV's kan worden gemaakt.
- 8 Het onderscheid naar leeftijd levert bij de Surinamers weinig nieuwe inzichten op. Voor de Antillianen geldt dat het aantal waarnemingen in de SPVA-91 en SPVA-94 bij beide taalvragen voor de laagste en hoogste leeftijdsklassen te gering is, om hierop te percenteren. Dit laatste geldt bij Marokkanen voor het spreken van Nederlands met de kinderen.

5 STRUCTURELE INTEGRATIE

5.1 INLEIDING

In het voorgaande is uitgebreid stilgestaan bij de sociaal-culturele integratie van minderheidsgroepen in Nederland en de ontwikkelingen hierin. Dat aan dit onderzoek uitgebreid aandacht is besteed, laat zich rechtvaardigen door de stand van zaken in het onderzoek. Zeker wanneer het gaat om het verkrijgen van een totaalbeeld dat inzicht biedt in de sociaal-culturele positie van etnische groepen en de verschillen die zich tussen en binnen groepen voordoen, waren de beschikbare onderzoeksgegevens betrekkelijk schaars. Heel anders is dit wanneer het de structurele positie betreft. In de afgelopen decennia hebben talrijke studies het licht doen zien die betrekking hebben op uiteenlopende elementen van de structurele positie. Over de structurele integratie van minderheden is dan ook veel bekend. Dat het streven naar een meer gelijkwaardige, ‘evenredige’ positie van minderheden in de sociale stratificatie tot de hoofddoelstellingen kan worden gerekend van het door de overheid gevoerde integratiebeleid, is hier niet vreemd aan; veel van het uitgevoerde onderzoek is in dit kader verricht en gefinancierd.

Voor de onderhavige studie betekent dit dat de structurele positie van minderheden in vogelvlucht wordt behandeld. Er wordt aandacht besteed aan diverse kernindicatoren die in voldoende mate duidelijk maken hoe het is gesteld met de positie van minderheden in de sociale stratificatie. In dit hoofdstuk gaat achtereenvolgens de aandacht uit naar de *onderwijspositie* van etnische minderheden, hun *positie op de arbeidsmarkt* en naar de mate waarin minderheden woonachtig zijn in zogeheten *concentratiewijken*. Het is en blijft echter een schets op hoofdlijnen. Voor een meer uitgebreid beeld wordt verwezen naar andere bronnen, zoals de meest recente Minderhedenrapportage van het SCP (Tesser et al. 1999) en de onlangs verschenen Integratiemonitor (Martens en Weijers 2000). Uit deze bronnen wordt in dit hoofdstuk ook bij herhaling geput.

Naast een beschrijving op hoofdlijnen van de structurele positie van minderheden, gaat in dit hoofdstuk de aandacht uit naar *ontwikkelingen* die zich binnen groepen voordoen. Voor wat betreft de positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt en voor het vestigingspatroon in wijken is een vergelijking gemaakt tussen leeftijdsklassen en migratietypen. De achterliggende gedachte is dat leden van de tweede en tussengeneratie en personen die vanwege het sluiten van een huwelijk naar Nederland zijn gekomen in toenemende mate het beeld van een groep zullen gaan bepalen. Indien hun positie substantieel beter is dan die van primaire migranten impliceert dit dat de positie van een groep als geheel verbetert. De nadruk ligt derhalve op ontwikkelingen binnen groepen.¹

Voor wat betreft de onderwijspositie kan bovendien nog de vergelijking worden gemaakt tussen jongeren die thans in het onderwijs participeren en degenen die het onderwijs reeds hebben verlaten. Hieruit kan – bij benadering – worden

afgeleid welke opleidingskenmerken etnische minderheden hebben die binnenkort uitstromen uit het onderwijs en welke verschillen er zijn (te verwachten) met de onderwijspositie van etnische minderheden die geen onderwijs meer volgen.

5.2 ONDERWIJS

Het belang van onderwijs in de hedendaagse samenleving behoeft nauwelijks toelichting. Informatie over het onderwijs mag in een beschouwing over de structurele positie van minderheden dan ook niet ontbreken. Het is een element van en een voorwaarde voor structurele integratie en, zoals in de voorgaande hoofdstukken is gebleken, mede bepalend voor de mate van sociaal-culturele integratie.

Deze paragraaf is als volgt opgebouwd. Ten eerste wordt ingegaan op het gerealiseerde opleidingsniveau van de minderhedenbevolking. Daarbij zal onderscheid worden gemaakt naar onder meer generaties en leeftijdsklassen. Hierop volgend wordt ingegaan op de positie van schoolgaanden in het basis- en voortgezet onderwijs. Over leerlingen in het basisonderwijs worden gegevens gepresenteerd over taal- en rekenprestaties in verschillende jaargroepen. Gegevens over leerlingen in het voortgezet onderwijs hebben betrekking op het niveau van de eerste opleiding die na het basisonderwijs is gevolgd en op het aandeel personen dat zonder diploma het voortgezet onderwijs heeft verlaten (drop-out).

5.2.1 GEREALISEERD OPLEIDINGSNIVEAU

Het is zo langzamerhand geen nieuws meer dat minderheden een lager opleidingsniveau hebben dan autochtonen (tabel 5.1). Tussen de diverse etnische minderheidsgroepen zijn de verschillen groot. Turken en vooral de Marokkanen kenmerken zich door hun zeer lage opleidingsniveau, waarbij vrouwen uit deze groepen zich in ongunstige zin onderscheiden van de mannen. Niet minder dan 72 procent van de Turkse en 79 procent van de Marokkaanse niet-schoolgaande vrouwen heeft ten hoogste het basisonderwijs gevolgd. Het aandeel Turken en Marokkanen met een hoger opleidingsniveau is bijgevolg laag. Weinigen hebben een diploma op het niveau van hbo of universiteit. De nadruk op het lagere opleidingsniveau van Turken en Marokkanen verhult enigszins de bevinding dat het aandeel Turken en – zij het in mindere mate – Marokkanen met een opleiding op mbo-, havo- of vwo-niveau inmiddels substantieel is.

Anders is de situatie bij Surinamers en Antillianen. Hun onderwijspositie is beduidend beter en lijkt meer op die van autochtonen dan op de onderwijspositie van Turken en Marokkanen. Nochtans nemen zij in vergelijking met autochtonen een achterstandspositie in, hetgeen vooral zichtbaar is in het hogere aandeel personen zonder diploma in het voortgezet onderwijs en het lagere aandeel personen met

een mbo/havo/vwo-diploma. Over het geheel genomen zijn Surinaamse en Antilliaanse vrouwen lager opgeleid dan de mannen uit die groepen.

Tabel 5.1 Opleidingsniveau van niet-schoolgaanden, naar geslacht en etnische groep (1988, 1996/97; %)²

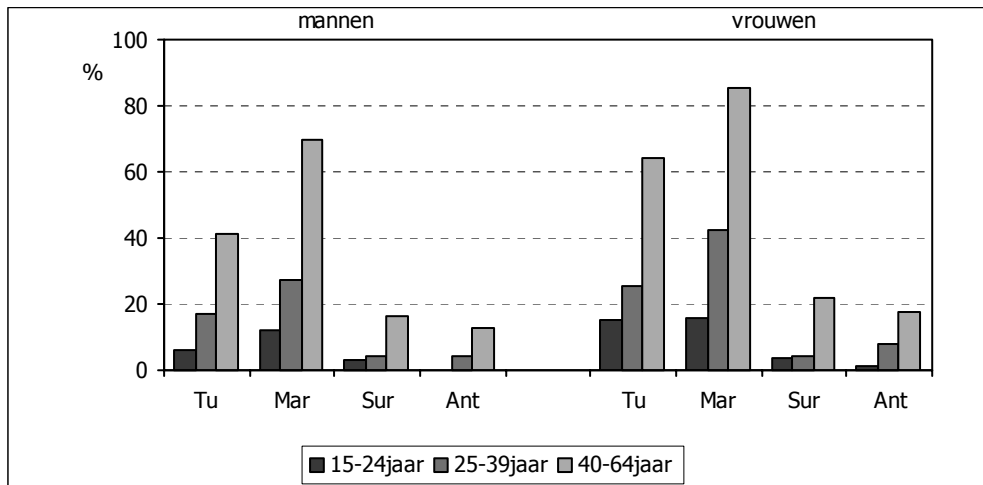
	max. basisonderwijs	vbo/mavo	mbo/havo/vwo	hbo/wo
Mannen				
Turken	59	19	17	6
Marokkanen	73	11	10	6
Surinamers	29	34	21	16
Antillianen	24	29	27	20
Autochtonen	10	22	44	24
Vrouwen				
Turken	72	13	13	3
Marokkanen	79	8	11	2
Surinamers	33	28	25	14
Antillianen	33	30	25	12
Autochtonen	13	28	40	19

Bron: Tesser et al. (1999); ISEO/SCP (SPVA-98); CBS (EBB96/97)

Onder met name Turken en Marokkanen is het aandeel groot dat in het geheel geen of slechts enkele jaren onderwijs gevolgd. Dit blijkt met name bij oudere Turken en Marokkanen vaak voor te komen, en bij vrouwen uit deze groepen weer vaker dan bij de mannen (figuur 5.1). Zo heeft meer dan 80% van de Marokkaanse vrouwen in de leeftijd van 40 tot en met 64 jaar geen of slechts enkele jaren onderwijs gevolgd. Bij de Turken en Marokkanen in de leeftijd van 25-39 jaar heeft nog steeds een aanzienlijk deel geen of slechts enkele jaren onderwijs gevolgd. Dit geldt voor bijna 30 procent van de Marokkaanse mannen en voor meer dan 40 procent van de Marokkaanse vrouwen in deze leeftijdscategorie. Ook onder jongere Turken en Marokkanen is de categorie die nooit of slechts enkele jaren onderwijs heeft gevolgd nog tamelijk groot; verwacht mocht worden dat nagenoeg alle personen in die leeftijd in het onderwijs zouden hebben geparticipeerd. Voor ongeveer 15 procent van de jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen geldt dat ze niet of slechts kort onderwijs hebben gevolgd. Het ontbreken van enige vorm van onderwijs doet zich bij ruim 10 procent van de jonge Marokkaanse mannen voor.

Het verschil tussen enerzijds Turkse en Marokkaanse en Surinaamse en Antilliaanse groepen is hier groot. Het zijn haast uitsluitend Surinaamse en Antilliaanse ouderen (40-64 jaar) die geen of slechts kort onderwijs hebben gevolgd. In de jongere leeftijdsklassen komt dit nauwelijks nog voor.

Figuur 5.1 Personen die geen of slechts enkele jaren onderwijs hebben gevolgd (niet-schoolgaand), naar leeftijd, geslacht en etnische groep (1998; %)

Bron: Tesser et al. (1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

Verschillen naar leeftijd

In Nederland is in de afgelopen jaren de onderwijsparticipatie van jongeren sterk toegenomen. Het zelfde geldt globaal gesproken ook voor de situatie in de herkomstlanden. Zowel bij autochtone jongeren als bij jongeren uit de minderheden mag dan ook worden verwacht dat het opleidingsniveau hoger is dan bij de ouderen. Dat er aanleiding is voor deze veronderstelling bleek al uit het bovenstaande en wordt bevestigd door de gegevens in figuur 5.2, waarin het opleidingsniveau is weergegeven voor een drietal leeftijdsklassen. Om deze vergelijking te kunnen maken zijn ook schoolgaanden in deze figuur betrokken.³ Jongeren blijken beduidend hoger te zijn opgeleid dan ouderen. Het betekent evenwel niet dat de achterstand van jongeren uit de etnische minderheden ten opzichte van die van autochtone jongeren is verdwenen. Het aandeel autochtonen met een mbo-diploma of hoger is groter dan het aandeel minderheden met een dergelijke (start)kwalificatie, terwijl het aandeel autochtonen met ten hoogste lager onderwijs weer lager is dan bij minderheden. De inmiddels bekende rangorde doet zich ook hier voor. Turken en Marokkanen zijn het laagst opgeleid, gevolgd door Surinamers en Antillianen. Turkse en Marokkaanse vrouwen in de leeftijd van 15-24 jaar onderscheiden zich door hun hoge aandeel dat geen diploma in het voortgezet onderwijs heeft behaald (circa 30%).

Opmerkelijk is dat het opleidingsniveau tussen Turkse en Marokkaanse jongeren nagenoeg gelijk is. Dit geldt niet voor de oudere leeftijdscategorieën waar Marokkanen een beduidend ongunstigere onderwijspositie hebben dan Turken. Zo bezien halen Marokkanen geleidelijk aan hun achterstand ten opzichte van Turken in. Eén van de redenen dat de onderwijspositie van Turkse jongeren zich niet zo

gunstig ontwikkelt, is gelegen in het feit dat zij op betrekkelijk jonge leeftijd huwen en om die reden het onderwijs verlaten. Zeker voor jongens geldt dat het huwelijk ook het kostwinnerschap betekent. Een oriëntatie op de arbeidsmarkt gaat dan boven de oriëntatie op het onderwijs (bijv. Böcker 1994a).

Eerder in dit rapport is al gewezen op de specifieke migratiegeschiedenis van Antillianen. Degenen die in de jaren zestig en beginjaren zeventig naar Nederland kwamen, waren vaak afkomstig uit de midden- en hogere klassen. Velen van hen kwamen voor het volgen van een studie naar Nederland. Het naar verhouding hoge opleidingsniveau is terug te zien in de gegevens van de Antilliaanse mannen in de leeftijd van 40-65 jaar. Hun opleidingsniveau wijkt niet af van die van autochtone mannen in die leeftijdscategorie – het is zelfs enigszins hoger. In jongere leeftijdscategorieën weten Antillianen deze positie niet vast te houden; het opleidingsniveau van Antillianen is hier steeds enigszins lager dan dat van autochtone leeftijdgenoten. De relatieve positie van Antillianen ten opzichte van autochtonen is, zo zou men kunnen betogen, in de afgelopen jaren verslechterd. Daaraan dient overigens in dezelfde adem te worden toegevoegd dat jongere Antillianen beter zijn opgeleid dan ouderen.

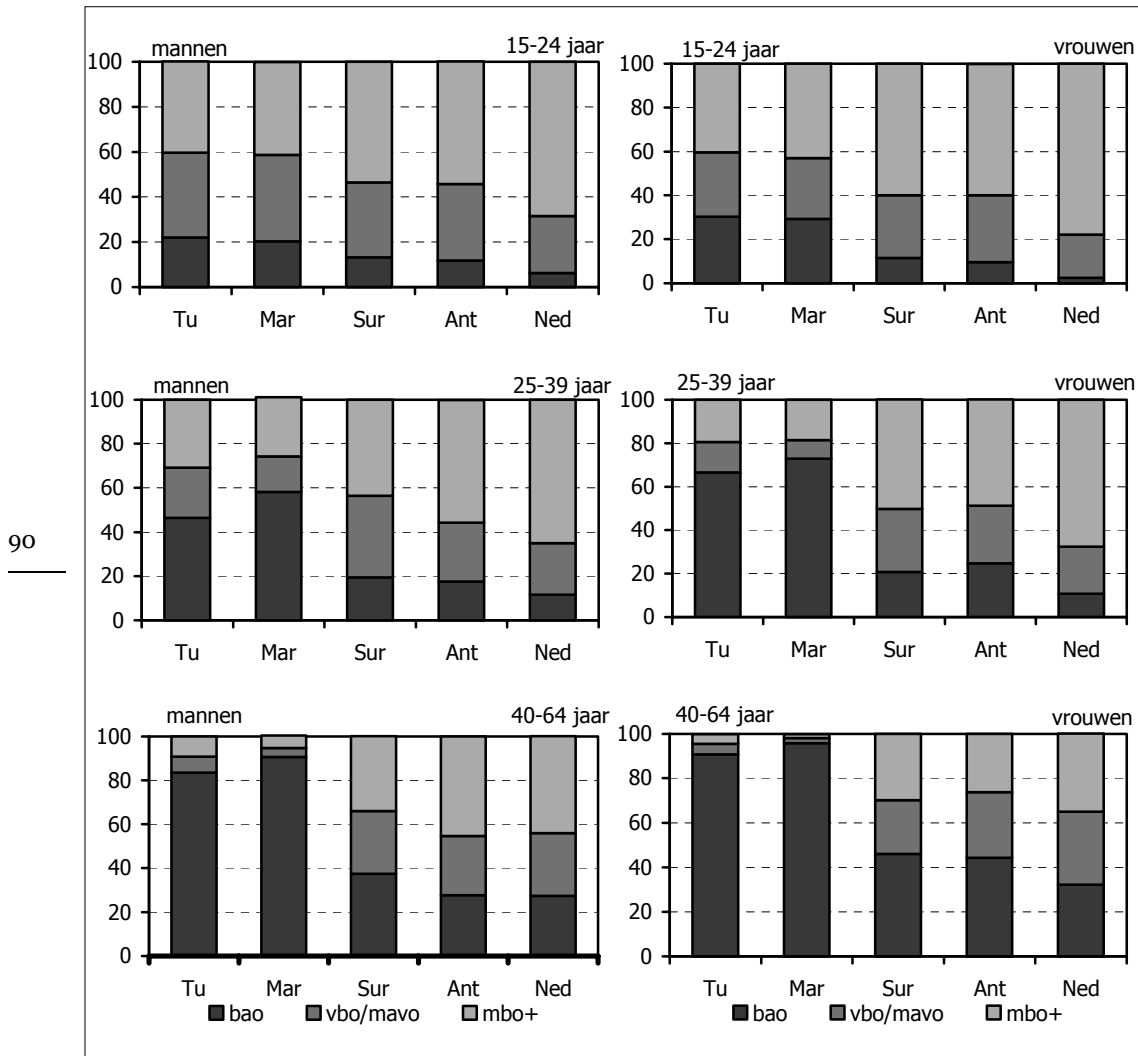
Hoewel onder Turkse en Marokkaanse vrouwen in de leeftijd van 15-24 jaar het aandeel ongediplomeerden hoog is, bieden de bevindingen ook aanknopingspunten om hun onderwijsprestaties in meer positieve termen te bespreken. In vergelijking met oudere leeftijdscategorieën is het opleidingsniveau fors verbeterd en in vergelijking met mannelijke leeftijdgenoten uit deze groepen ligt bovendien het aandeel vrouwen met een diploma op mbo-niveau en hoger op hetzelfde niveau. Bijgevolg is de middengroep bij jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen betrekkelijk klein, hetgeen duidt op een zekere mate van polarisatie: een naar verhouding groot aandeel slaagt erin een diploma op of boven het niveau van een startkwalificatie te behalen, terwijl een relatief groot deel ongediplomeerd blijft.

Jonge Surinaamse en Antilliaanse vrouwen maken – wanneer de vergelijking met oudere leeftijdsklassen wordt gemaakt – een grote sprong. Zij zijn thans zelfs iets beter opgeleid dan de jonge mannen uit deze groepen. Datzelfde geldt overigens ook voor jonge autochtone vrouwen, die hoger zijn opgeleid dan mannelijke leeftijdgenoten.

Al met al wijzen de gegevens op een verbetering van de onderwijspositie van minderheden. Omdat het opleidingsniveau van autochtone jongeren ook is verbeterd, blijft de achterstand evenwel bestaan. Wel lijkt het verschil kleiner te worden. De afstand die jongeren innemen ten opzichte van autochtonen, is over het geheel genomen kleiner dan de afstand die ouderen hebben (Tesser et al. 1999; Dagevos et al. 1996). Desondanks baart het opleidingsniveau van Turkse en Marokkaanse jongeren zorgen. Een groot aandeel slaagt er niet in om een zogeheten startkwalificatie te behalen, die tegenwoordig als maatstaf fungeert om goed beslagen ten ijs de arbeidsmarkt te betreden. Gezien de eisen die de hedendaagse arbeidsmarkt stelt, lijken de perspectieven voor deze jongeren niet gunstig. Het risico op werk-

loosheid is groot en voor degenen die er wel in slagen werk te vinden, zal dit overwegend laaggekwalificeerd werk aan de onderkant van de beroepenstructuur inhouden.

Figuur 5.2 Opleidingsniveau (schoolgaanden en niet-schoolgaanden), naar leeftijd, geslacht en etnische groep (1998; %)

Bron: Tesser et al. (1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

Verschillen naar migratietype ⁴

Wanneer onderscheid wordt gemaakt naar migratieachtergrond blijken er (tussen en binnen) groepen grote verschillen in het gerealiseerde opleidingsniveau te bestaan. Voor alle groepen geldt dat de tweede generatie het hoogst is opgeleid. Tussen groepen is evenwel de variatie in onderwijsprestaties van leden van de

tweede generatie groot. Ongeveer 20 procent van de tweede generatie Turken en Marokkanen heeft geen diploma in het voortgezet onderwijs behaald. Bij Surinamers is dit aandeel lager en bij Antillianen weer iets lager. De onderwijspositie van tweede-generatie Antillianen is het gunstigst. Zij slagen het vaakst erin om een startkwalificatie te behalen (mbo+), gevolgd door Surinamers, Marokkanen en Turken.

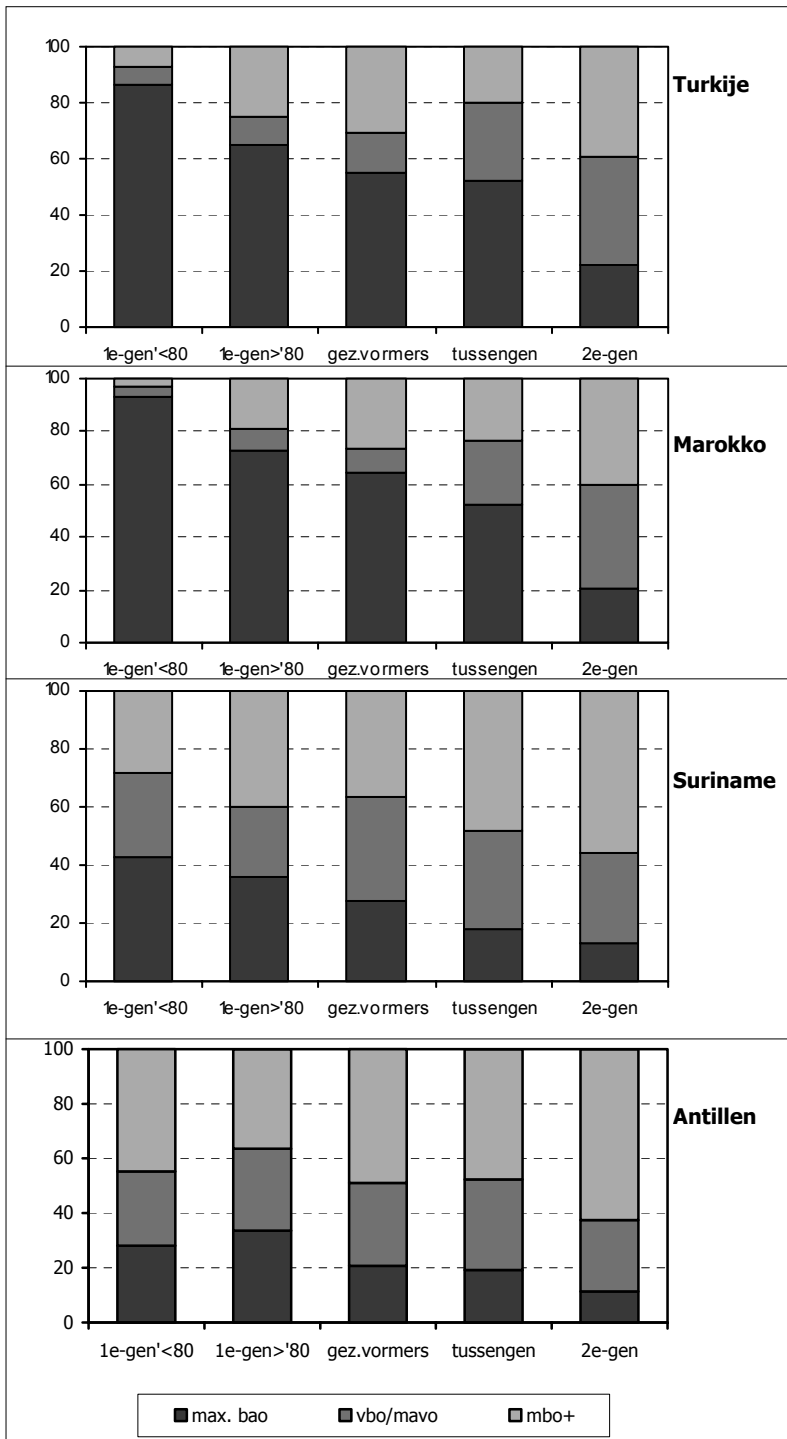
Het onderscheid naar leeftijdscategorie (zie figuur 5.2) liet zien dat het opleidingsniveau van Turkse en Marokkaanse jongeren nauwelijks nog van elkaar verschilt, terwijl in oudere leeftijdsklassen Turken beter (of: minder laag) zijn opgeleid dan Marokkanen. Het onderscheid naar migratieachtergrond laat een vergelijkbare ontwikkeling zien. Het opleidingsniveau van leden van de Marokkaanse en Turkse tweede en tussengeneratie is vergelijkbaar, waarbij Marokkanen uit genoemde categorieën eerder een wat hoger opleidingsniveau hebben dan de Turken. Het opleidingsniveau van de eerste generatie en van de gezinsvormers is bij de Marokkanen daarentegen lager dan bij de Turken met deze migratieachtergrond.

Hoewel de tweede generatie er in vergelijking met andere migratietypen er (bij Turken en Marokkanen) met kop en schouders bovenuit steekt, laat het hoge aandeel ongediplomeerden zien (zeker bij de Turken en Marokkanen) dat de onderwijspositie van de tweede generatie niet onproblematisch is. Een conclusie die overeenkomt met hetgeen zojuist over Turkse en Marokkaanse jongeren naar voren is gebracht.

Eveneens groot zijn de verschillen in het gerealiseerde opleidingsniveau van de tussengeneratie. Het gaat hier om nakomelingen van primaire migranten die tussen hun zesde en achttiende levensjaar naar Nederland zijn gekomen. In het onderwijsjargon wordt hier wel gesproken van zogeheten zij-instromers. Uit de gegevens blijkt dat de aansluiting met het Nederlandse onderwijssysteem voor velen problematisch is verlopen, voor zover ze in Nederland al naar school zijn geweest. Ongeveer de helft van hen heeft geen diploma in het voortgezet onderwijs behaald. Ook is het aandeel gering dat erin is geslaagd een startkwalificatie te behalen. Turken die in het kader van gezinsvorming en die na 1980 naar Nederland zijn gekomen, beschikken bijvoorbeeld vaker over een dergelijk diploma.

De aansluiting met het Nederlandse onderwijssysteem is bij de Surinaamse en Antilliaanse tussengeneratie op veel minder problemen gestuit, zo kunnen we uit hun opleidingsniveau afleiden. Zij zijn iets lager opgeleid dan de tweede generatie, maar groot is het verschil niet. In vergelijking met andere migratietypen onderscheiden ze zich overwegend gunstig, al beschikken Antilliaanse gezinsvormers wat vaker dan leden van de tussengeneratie over een startkwalificatie.

Figuur 5.3 Opleidingsniveau (schoolgaanden en niet-schoolgaanden), naar migratietype, geslacht en etnische groep (1998; %)

Bron: Tesser et al. (1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

Zeer weinig eerste-generatie Turken en Marokkanen die voor 1980 naar Nederland zijn gekomen, hebben een onderwijsdiploma. Degenen die na 1980 naar Nederland zijn gekomen, zijn beter opgeleid, al springt ook bij hen het hoge aandeel ongediplomeerden in het oog. Opmerkelijk is dat de zogenoemde gezinsvormers vaker over een diploma in het voortgezet onderwijs beschikken dan de eerste-generatie Turken en Marokkanen. Mogelijk speelt bij hen het opleidingsniveau een rol bij de keuze van een partner. Voorts weerspiegelt het opleidingsniveau van gezinsvormers de toegenomen onderwijsparticipatie in de landen van herkomst. Dit laat evenwel onverlet dat door de instroom van deze categorie de stijging van het opleidingsniveau van de groep als geheel afremt.

Surinamers die in het kader van een huwelijk naar Nederland zijn gekomen, nemen qua opleidingsniveau een tussenpositie in. Zij zijn beter opgeleid dan de eerste-generatie Surinamers die op individuele basis naar Nederland is gekomen, maar hun opleidingsniveau is lager dan bij de Surinaamse tussen- en tweede generatie.

Ook het opleidingsniveau van Antillianen die vanwege een partner naar Nederland zijn gekomen, is betrekkelijk gunstig. Zij onderscheiden zich nauwelijks van de Antilliaanse tussengeneratie en zijn beter opgeleid dan de eerste generatie die op individuele basis naar Nederland is gekomen. Wel is het opleidingsniveau van Antilliaanse gezinsvormers lager dan bij de tweede generatie.

Wederom blijkt de specifieke positie van Antillianen die na 1980 naar Nederland zijn gekomen. Hun opleidingsniveau steekt ongunstig af bij dat van Antillianen met een andere migratieachtergrond. De redenen hiervan zijn eerder al genoemd. Uit de verschillen in het opleidingsniveau tussen Antillianen met een andere migratieachtergrond kan worden afgeleid dat binnen deze groep zich twee tegengestelde ontwikkelingen voordoen. Enerzijds blijkt de tweede generatie zich zeer gunstig te ontwikkelen. In vergelijking met zowel Antillianen met een andere migratieachtergrond als in vergelijking met de tweede generatie van andere groepen, steekt hun gerealiseerde opleidingsniveau gunstig af. Aan de andere kant betekent de meer recente instroom van Antillianen dat het opleidingsniveau van deze groep als geheel slechts geleidelijk toeneemt. Binnen de Antilliaanse groep worden derhalve zowel tendensen in de richting van emancipatie als van minderheidsvorming waargenomen, de posities binnen de Antilliaanse groep als geheel divergeren.

Het opleidingsniveau van minderheden

Het opleidingsniveau van minderheden gaat vooruit, maar blijft achter bij de autochtonen, zo kunnen de bovenstaande bevindingen kort worden samengevat. Leden van de tweede generatie zijn beter opgeleid dan minderheden die tot (verschillende varianten van) de eerste generatie gerekend kunnen worden. Omdat de getalsmatige betekenis van de tweede generatie in de komende jaren steeds groter zal worden, mag worden verwacht dat het opleidingsniveau van groepen zal stijgen. In welke mate is evenwel sterk afhankelijk van de ontwikkelingen in de

migratie. Uit de gegevens komt duidelijk naar voren dat migranten die als (jong) volwassene of in het kader van het sluiten van een huwelijk naar Nederland zijn gekomen, minder hoog zijn opgeleid en hun opleidingsachterstand gedurende hun verblijf in Nederland ook niet meer goedmaken. Voor zover zij in Nederland nog onderwijs volgen, breken velen van hen de schoolloopbaan af zonder een diploma te hebben behaald. De invloed van de tussengeneratie op het opleidingsniveau van groepen zal in de komende jaren naar verwachting steeds verder afnemen, dit omdat de gezinshereniging nagenoeg is voltooid. In hoeverre de gezinsvormende migratie het beeld van groepen blijft bepalen, is veel lastiger te voorspellen. Wel vertoont de gezinsvormende migratie de laatste jaren een dalende trend (Van Wissen en De Beer 2000). Indien de gezinsvormende migratie op een substantieel niveau blijft, zal met name bij de Turken en Marokkanen het opleidingsniveau slechts geleidelijk aan toenemen.

Dat migratie een niet te onderschatten factor is, blijkt ook uit de ontwikkelingen binnen de Antilliaanse groep. De recente komst van Antillianen, die overwegend laag zijn opgeleid en doorgaans in Nederland weinig aanvullend onderwijs meer volgen, doet het beeld van de groep Antillianen als geheel fors veranderen. De koppositie die de Antilliaanse groep lange tijd heeft ingenomen in het spectrum van minderheidsgroepen in Nederland, wordt daardoor bedreigd, ondanks de goed presterende leden van de Antilliaanse tweede generatie.

5.2.2 SCHOOLGAANDEN: ONDERWIJSPRESTATIES, NIVEAU EN DROP-OUT

Op welke wijze de onderwijspositie van minderheden zich zal ontwikkelen is, naast de omvang en kenmerken van de migratie, sterk afhankelijk van de onderwijsprestaties van minderheden die thans nog onderwijs volgen. In deze paragraaf wordt hiervan een beeld gevormd door aandacht te besteden aan de positie van minderheden in verschillende fasen van de schoolloopbaan. Het gaat daarbij achtereenvolgens om de taal- en rekenprestaties in verschillende groepen van het basisonderwijs, om het niveau van de eerste opleiding in het voortgezet onderwijs en om het aandeel personen dat wel in het voortgezet onderwijs heeft geparticipeerd, maar daar geen diploma heeft behaald (drop-out). Het zal duidelijk zijn dat het op deze wijze beschrijven van het verloop van schoolloopbanen enigszins schetsmatig is en maar ten dele recht doet aan de talrijke gebeurtenissen die zich tijdens de schoolloopbaan afspelen. Wie geïnteresseerd is in een meer uitgebreide analyse van schoolloopbanen van minderheden, wordt verwezen naar Tesser et al. (1999), waarin op basis van uiteenlopende bronnen de schoolloopbanen van minderheden uitputtend wordt beschreven en geanalyseerd.

Om de prestaties van minderheden in het basisonderwijs vast te stellen, wordt gebruikgemaakt van de zogeheten Prima-onderzoeken. In deze onderzoeken worden gegevens verzameld bij basisschoolleerlingen en hun ouders. Teneinde de schoolvorderingen vast te stellen, wordt gebruikgemaakt van taal- en rekentoetsen van

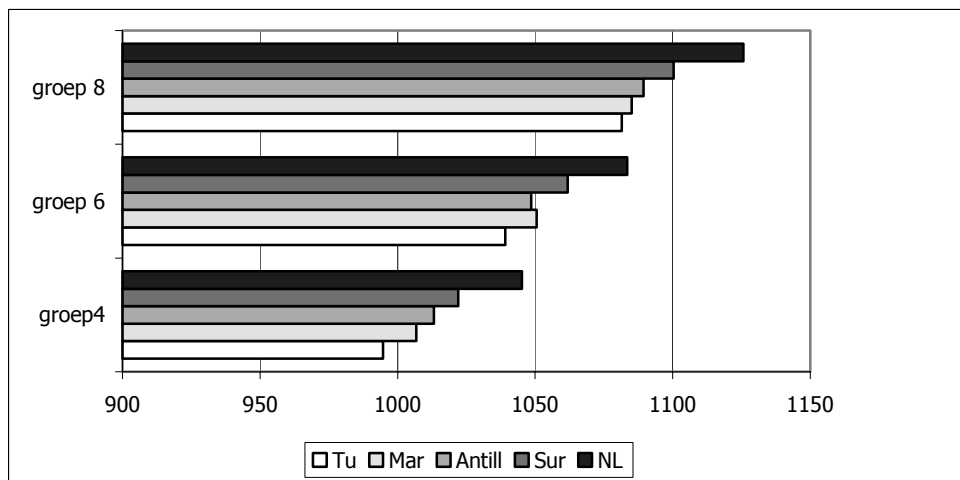
het Cito. In deze paragraaf betreft het de toetsresultaten van leerlingen in de groepen 4, 6 en 8, die in het schooljaar 1996/1997 zijn verzameld.⁵

Taalprestaties

In figuur 5.4 zijn de gemiddelde taalscores weergegeven voor basisschoolleerlingen in de groepen 4, 6 en 8. De bevindingen tonen aan dat minderheden gedurende de periode in het basisonderwijs hun aanvankelijke achterstand niet inlopen. Binnen elk van de jaargroepen geldt dat minderheden een achterstand hebben ten opzichte van autochtone leerlingen. Hun taalvaardigheid neemt gedurende het basisonderwijs toe, maar omdat hetzelfde geldt voor autochtone leerlingen neemt de achterstand niet af. De onderlinge verschillen blijven voor elke jaargroep nagenoeg gelijk. De achterstand die leerlingen uit de minderheden in jaargroep 4 hebben, nemen ze gemiddeld gesproken tot het einde van het basisonderwijs met zich mee.

De achterstand in taalvaardigheid concentreert zich in het bijzonder bij Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse leerlingen. De lage scores van Antilliaanse leerlingen hebben deels te maken met het feit dat kinderen van wie één van de ouders in Nederland is geboren, hier buiten beschouwing zijn gelaten, hetgeen bij Antilliaanse kinderen in de onderzoeksgroep betrekkelijk vaak voorkomt. Het relatief slecht presteren van Antilliaanse kinderen moet naar alle waarschijnlijkheid ook worden toegeschreven aan veranderingen die vanwege de recente immigratie zijn opgetreden in de Antilliaanse bevolkingsgroep.

Figuur 5.4 Taalvaardigheid in groep 4,6 en 8 van het basisonderwijs, naar etnische groep (1996; gem. scores)

Bron: Tesser et al. (1999); ITS/sco/NWO (Prima-96/97)

De figuur laat op fraaie wijze zien dat de taalvaardigheid van Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse leerlingen in groep 6 ongeveer op hetzelfde niveau ligt als de taal-

vaardigheid van autochtone leerlingen in groep 4. Hetzelfde verschil bestaat bij leerlingen uit deze minderheidsgroepen in jaargroep 8: hun taalvaardigheid ligt op het niveau dat autochtone leerlingen reeds in groep 6 hadden. Men zou kunnen zeggen dat leerlingen uit deze minderheidsgroepen ten opzichte van autochtonen een achterstand hebben van twee schooljaren en deze achterstand gedurende het basisonderwijs ook niet meer inlopen.

Rekenprestaties

Figuur 5.5 bevat de gegevens over rekenprestaties van leerlingen in groep 4, 6 en 8. Deze scores zijn niet zonder meer vergelijkbaar met de taalprestaties. Wel kan iets worden gezegd over de verhoudingen tussen groepen voor wat betreft de taal- en rekenprestaties.

Duidelijk komt naar voren dat ook de rekenvaardigheid van leerlingen uit de minderheden achterblijft bij die van autochtonen. Wel is het verschil minder groot dan bij de taalvaardigheid. Eerder is aangegeven dat *grosso modo* het taalniveau van leerlingen uit bepaalde minderheidsgroepen op het niveau ligt dat autochtone leerlingen twee schooljaren eerder al hadden behaald. Bij de rekenvaardigheid is dit verschil minder geprononceerd.

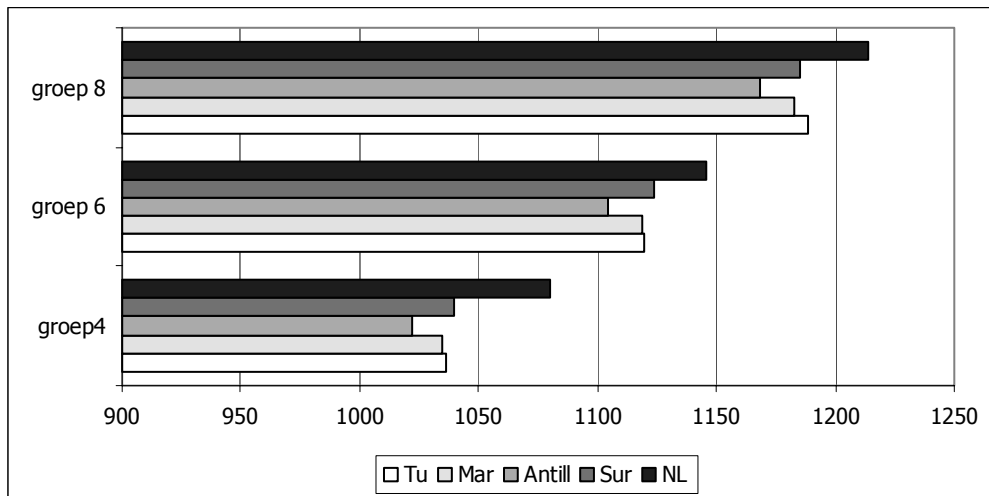
De cijfers geven verder aan dat een deel van de achterstand in rekenvaardigheid gedurende het basisonderwijs wordt ingelopen. De achterstand ten opzichte van autochtone leerlingen is in groep 4 beduidend groter dan in groep 6 en 8.

96

Opmerkenswaard is dat de onderlinge verschillen tussen etnische minderheidsgroepen zijn veranderd. Nemen bij de taalprestaties de Turken steeds de laagste plaats in, bij de rekenvaardigheid liggen de scores van Turkse leerlingen op hetzelfde niveau als die van Marokkaanse en Surinaamse leerlingen. In groep 8 zijn de scores van Turkse leerlingen zelfs wat hoger. (Overigens kan hieruit niet zo maar worden afgeleid dat Turkse leerlingen gedurende het basisonderwijs meer opsteken van het rekenonderwijs. Het gaat hier immers om een meting op één moment, derhalve gaat het in de jaargroepen om andere leerlingen.)

Voorts is duidelijk te zien dat Antilliaanse leerlingen in alle jaargroepen qua rekenvaardigheid achterblijven bij de leerlingen uit de andere minderheidsgroepen. Dit is een verschil met hun taalvaardigheid, waar Antilliaanse leerlingen een positie innamen tussen Surinaamse en Turkse en Marokkaanse leerlingen.

Figuur 5.5 Rekenvaardigheid in groep 4,6 en 8 van het basisonderwijs, naar etnische groep (1996; gem. scores)

Bron: Tesser et al. (1999); ITS/sco/NWO (Prima-96/97)

Eerste voortgezette opleiding

De gegevens over de taal- en rekenprestaties van leerlingen uit de minderheden wijzen op een achterstand ten opzichte van autochtone leerlingen. Een achterstand die reeds in de lagere groepen van het basisonderwijs bestaat en gedurende het basisonderwijs niet of nauwelijks nog wordt ingelopen. Het is dan ook te verwachten dat deze achterstand zichtbaar wordt in het niveau van de opleiding waarin leerlingen direct na het basisonderwijs instromen.

De achterstand die, blijkend uit de gemiddelde taal- en rekenvaardigheidsscores, leerlingen in het basisonderwijs hebben ten opzichte van autochtone leerlingen vinden we terug in het niveau van de eerste opleiding in het voortgezet onderwijs. Uit figuur 5.6 wordt dit gegeven gepresenteerd voor personen in de leeftijd van 12-34 jaar. Hieruit blijkt dat Turken en Marokkanen in groten getale na het basisonderwijs instromen in het vbo. Dit geldt voor 40 procent van de Turken en 45 procent van de Marokkanen. Surinamers en Antillianen volgen na het basisonderwijs vaker een andere opleiding, maar ook bij deze groepen komt ongeveer eenderde van de leerlingen na het basisonderwijs in het vbo terecht. Voor circa een vijfde van de autochtonen is het vbo de eerste opleiding na het basisonderwijs.

Behalve het vbo is bij Turken en Marokkanen het mavo een vaak voorkomende bestemming na het basisonderwijs. Het aandeel Turken en Marokkanen dat na het basisonderwijs in het mavo terecht komt, is ongeveer even groot als het aandeel dat een vbo-opleiding gaat volgen. Dit betekent dat rond de 80 procent van de Turkse en 85 procent van de Marokkaanse leerlingen in de leeftijd van 12-34 jaar na het basisonderwijs in een van de twee genoemde onderwijstypen is ingestroomd. Bij-

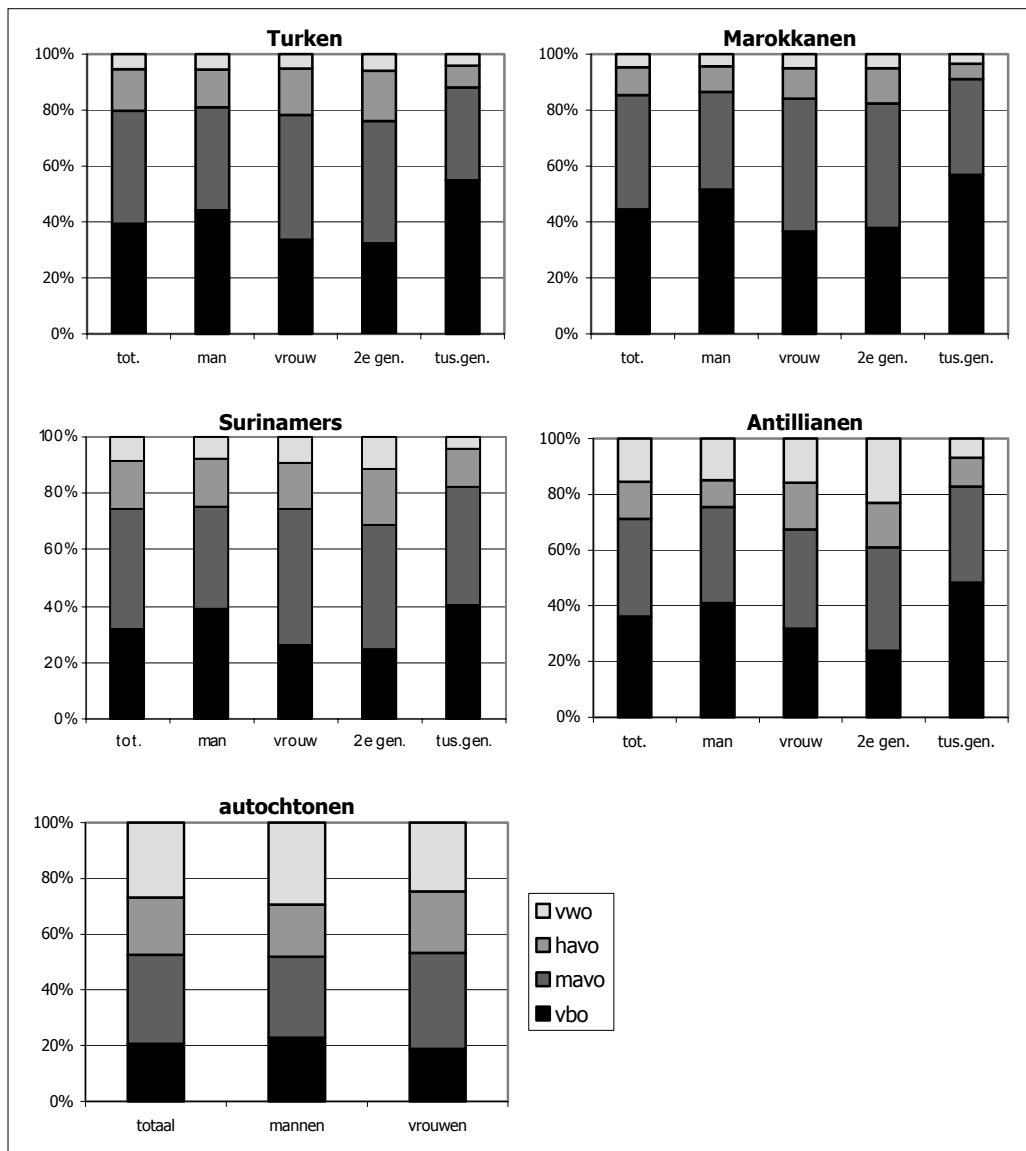
gevolg is het aandeel leerlingen dat na het basisonderwijs in het havo of vwo is gaan volgen, betrekkelijk gering. Wel is de eerste opleiding in het voortgezet onderwijs bij Turken vaker het havo dan bij Marokkanen. Het aandeel dat in het vwo terechtkomt, is nagenoeg gelijk.

Ook Surinamers volgen na het basisonderwijs vaak een mavo-opleiding. In vergelijking met Turken en Marokkanen is hun aandeel in het vwo enkele procentpunten hoger. Het aandeel Surinamers en Turken dat na het basisonderwijs de schoolloopbaan vervolgt in het havo is ongeveer hetzelfde.

Van de etnische minderheden onderscheiden de Antillianen zich door het relatief hoge aandeel leerlingen dat na het basisonderwijs in het vwo terechtkomt en door het betrekkelijk lage aandeel dat een mavo-opleiding volgt. Over het geheel genomen is het niveau van de eerste opleiding in het voortgezet onderwijs bij deze groep het hoogst. Desondanks komen Antillianen in dezelfde mate als Surinamers in het vbo terecht. Het tekent – wederom – de verscheidenheid binnen de Antilliaanse groep. Een tamelijk omvangrijke categorie volgt na de basisschool onderwijs op het niveau van het havo en vwo, terwijl een tamelijk omvangrijke categorie in het vbo terechtkomt. Het aandeel Antilliaanse leerlingen dat na de basisschool start met het mavo is dan ook betrekkelijk gering. Of anders gezegd: de omvang van de ‘middencategorie’ is bij Antillianen relatief klein.

Gegeven de gemiddelde prestaties van Antillianen in het basisonderwijs – zie eerder –, mag worden verwacht dat het aandeel Antillianen dat na het basisonderwijs de schoolloopbaan vervolgt in de lagere onderwijsniveaus zal toenemen. De mate waarin dit het geval zal zijn, is sterk afhankelijk van de ontwikkelingen in de migratie van Antillianen. De figuur laat immers ook zien dat de sterke vertegenwoordiging in de lagere onderwijsniveaus in het bijzonder op het conto moet worden geschreven van de zogeheten tussengeneratie. Laatsgenoemden volgen na het basisonderwijs vaak een vbo-opleiding, terwijl tweede-generatie Antillianen veel vaker hun schoolloopbaan vervolgt in het havo of vwo. Het aandeel Antillianen dat na het basisonderwijs in het vwo terechtkomt, ligt op hetzelfde niveau als dat van de autochtonen. Met deze vertegenwoordiging in de verschillende onderwijstypen steken ze met kop en schouders boven het niveau uit van de andere etnische minderheden.

Figuur 5.6 Niveau van eerste opleiding in het voortgezet onderwijs naar etnische groep in de leeftijd van 12-34 jaar, geslacht en migratietype (1998; %)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Het onderscheid naar migratieachtergrond laat overigens in zijn algemeenheid zien dat leden van de tweede generatie het beter doen dan de zogeheten tussen-generatie. (Vanwege de voorliggende thematiek en de daaraan gekoppelde afbakening van de onderzoeksgroep – 12 tot 35-jarigen – ontbreken voor de andere migratietypen onvoldoende waarnemingen om hierover betrouwbare uitspraken te doen.) Voor alle groepen geldt dat de niveaus waarop de schoolloopbaan na het

basisonderwijs wordt vervolgd, bij de tweede generatie fors hoger zijn dan bij de tussengeneratie. Personen die tot de tussengeneratie worden gerekend, komen in zeer geringe mate in het havo of het vwo terecht, hetgeen in het bijzonder geldt voor de Marokkanen. De betekenis van migratie voor de positieverwerving worden met deze bevindingen weer nadrukkelijk onderstreept.

Figuur 5.6 informeert ook over de verschillen naar geslacht. Hieruit komt naar voren dat meisjes het wat betreft het niveau van de eerste opleiding na het basisonderwijs het eerder beter dan slechter doen dan de jongens. In de eerste plaats is het aandeel meisjes dat na het basisonderwijs een opleiding aan het vbo volgt kleiner dan bij de jongens. Dit geldt voor alle hier onderzochte groepen. Voor met name Turkse, Marokkaanse en Surinaamse meisjes is het mavo een vaak gekozen onderwijsvorm. Het aandeel jongens en meisjes dat na het basisonderwijs terecht komt in het havo of het vwo verschilt bij Turken, Marokkanen en Surinamers nauwelijks van elkaar. De verschillen naar geslacht bij deze groepen concentreren zich derhalve in het aandeel dat respectievelijk vbo of mavo volgt.

Voor wat betreft het niveau van de eerste opleiding na het basisonderwijs, onderscheiden Antilliaanse meisjes zich duidelijker van de jongens, en wel in gunstige zin. Dit komt vooral tot uiting in het aandeel Antilliaanse meisjes dat na het basisonderwijs de schoolloopbaan vervolgt in het havo; dit is beduidend groter dan bij de jongens. In ongeveer dezelfde mate komen Antilliaanse jongens en meisjes na het basisonderwijs in het vwo terecht. Net als bij de andere groepen is het aandeel Antilliaanse meisjes dat na het basisonderwijs start met het vbo lager dan bij de jongens en is hun aandeel in het mavo enigszins hoger.

De bevindingen over het niveau van de eerste opleiding in het voortgezet onderwijs wijzen in het kort gezegd op:

- a een achterstand van etnische minderheden in het algemeen en van Turken en Marokkanen in het bijzonder,
- b de 'opmars' van meisjes uit de minderheidsgroepen en
- c op een scherp onderscheid tussen de tweede en tussengeneratie.

De gegevens over het niveau van de eerste opleiding na het basisonderwijs zijn een eerste indicatie voor het opleidingsniveau dat uiteindelijk wordt gerealiseerd.

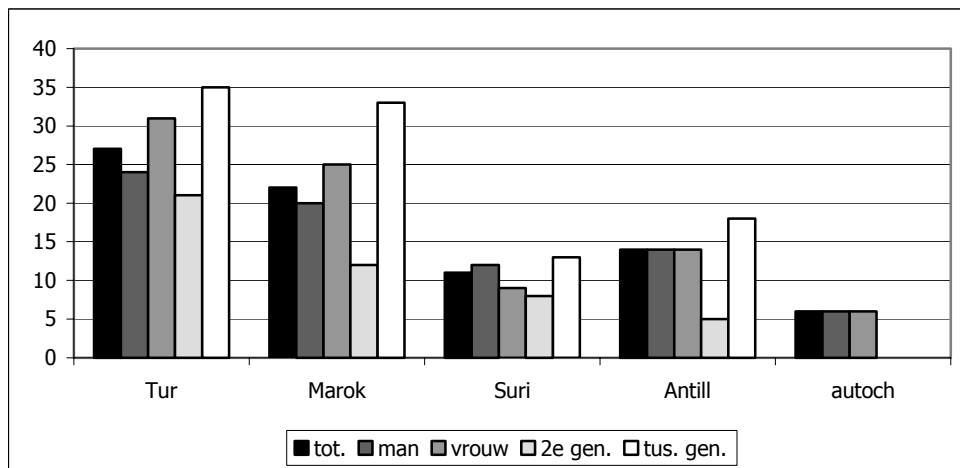
Meer dan een eerste indicatie is het evenwel niet. Van leerlingen die bijvoorbeeld op een laag niveau instromen is het niet gezegd dat hun uiteindelijke diploma ook op dit niveau zal liggen. Men kan zowel doorstromen als zonder diploma het voortgezet onderwijs verlaten (drop-out). Over de mate waarin dit laatste voorkomt, wordt in het onderstaande nader ingegaan.

Drop-out

Eerder in dit hoofdstuk is erop gewezen dat een groot aandeel van de etnische minderheden en Turken en Marokkanen in het bijzonder, geen opleiding heeft gevolgd of ten hoogste het basisonderwijs heeft doorlopen. Het is gebleken dat ook een substantieel aandeel jongeren tot deze categorie gerekend kan worden. Voor

een deel gaat het daarbij om personen die als jongvolwassene naar Nederland zijn gekomen en nimmer in het Nederlandse onderwijs hebben geparticipeerd. Het gaat dan vooral om personen die in het kader van een huwelijk naar Nederland zijn gekomen. Een ander deel heeft wel in het Nederlandse voortgezet onderwijs geparticipeerd, maar geen diploma behaald. Dezen worden tot de zogeheten drop-outs gerekend. De omvang hiervan heeft belangrijke consequenties voor de wijze waarop de integratie van groepen zich zal ontwikkelen. De kansen voor het verwerven van een gunstige sociaal-economische positie zijn, in de huidige meritocratische Nederlandse samenleving, sterk gebonden aan opleidingskwalificaties. Ook bestaat er, zoals in de voorgaande hoofdstukken reeds is aangetoond, een sterk verband tussen het bereikte opleidingsniveau en de mate van sociaal-culturele integratie. Wanneer ook onder jongeren het aandeel hoog is, dat zonder diploma het onderwijs verlaat, is het te verwachten dat het tempo waarin groepen integreren laag is.

Figuur 5.7 Drop-out naar etnische groep in de leeftijd van 15-34 jaar, geslacht en migratietype (1998; %)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Figuur 5.7 laat zien dat de mate van drop-out onder met name Turkse en Marokkaanse groepen zeer hoog is. Van de personen in de leeftijd van 15-34 jaar heeft niet minder dan 22 procent van de Marokkanen en 27 procent van de Turken die in Nederland hebben deelgenomen aan het voortgezet onderwijs dit zonder diploma verlaten. Bij de Antillianen gaat het om 14 procent. De Surinamers laten van de etnische minderheden met een percentage van 11 het gunstigste beeld zien. Dit is altijd nog hoger dan bij de autochtonen, van wie 6 procent tot de drop-outs worden gerekend.

De migratieachtergrond blijkt een belangrijke factor te zijn in de kans dat leerlingen uit de minderheden een diploma behalen. Ongeveer eenderde van de Turken en Marokkanen die tot de tussengeneratie worden gerekend, behaalt geen diploma in het Nederlands voortgezet onderwijs (terwijl ze hierin wel hebben geparticipeerd). Ook onder de tweede generatie Turken is het aandeel drop-outs zeer hoog. Eerder is al toegelicht dat Turken gemiddeld gesproken op jonge leeftijd huwen en om die reden hun schoolloopbaan niet vervolgen of het onderwijs voortijdig verlaten. Gegeven het verschil in de mate van drop-out tussen de tweede generatie Turken en Marokkanen lijkt dit een voorname verklaring te zijn voor het hoge aandeel Turkse drop-outs.

Het verschil in de mate van drop-out tussen Surinamers van de tweede en van de tussengeneratie is in vergelijking met andere groepen het kleinst. De aansluiting van de Surinaamse tussengeneratie met het Nederlandse onderwijs verloopt kennelijk minder problematisch dan bij de Turkse en Marokkaanse tussengeneratie. Het aandeel drop-outs verschilt sterk tussen de Antilliaanse tweede en tussengeneratie. De Antilliaanse tweede generatie zijn voor een belangrijk deel nakomelingen van Antillianen die reeds lange tijd in Nederland zijn en het in sociaal-economisch opzicht goed hebben gedaan. Of anders gezegd: veel Antillianen van de tweede generatie zijn in 'middenklassemilieus' opgegroeid, hetgeen zich onder andere vertaalt in een goede onderwijspositie. Anders is het vertrekpunt van veel leden van de Antilliaanse tussengeneratie. Zij komen niet alleen op latere leeftijd naar Nederland, waardoor ze een gedeelte van het Nederlandse onderwijstraject niet hebben kunnen volgen, velen van hen komen bovendien uit lagere sociale milieus.

Wanneer de mate van drop-out naar geslacht wordt bekeken, dan blijkt dat vooral Turkse en Marokkaanse meisjes het voortgezet onderwijs voortijdig verlaten. Een nadere beschouwing van het materiaal (niet gepresenteerd) leert dat 'oudere' Turkse en Marokkaanse vrouwen (25+) vaak het voortgezet onderwijs zonder diploma hebben verlaten. Het drop-outpercentage is bij jongere Marokkaanse vrouwen lager (zie ook Martens 1999).⁶ Op dit moment ligt het drop-outpercentage bij Turkse vrouwen in de leeftijd van 15-19 jaar fors onder dat van de mannen in die leeftijdscategorie (18 om 31%) terwijl er bij Marokkaanse vrouwen en mannen nauwelijks nog een verschil bestaat (12 om 11%). Deze ontwikkelingen hebben mogelijk te maken met veranderende opvattingen binnen deze groepen over de onderwijsparticipatie van vrouwen en met een toegenomen gerichtheid van Turkse en Marokkaanse vrouwen zelf om zich via het onderwijs een gunstige positie te verwerven.

Bij Surinamers is het aandeel jongens dat zonder diploma het onderwijs verlaat, groter dan bij de vrouwen, al is het verschil niet groot. Antilliaanse jongens en meisjes verschillen op dit punt niet.

Onderwijs: besluit

Een belangrijke onderliggende vraag in de onderwijsparagraaf van dit hoofdstuk is op welke wijze de onderwijspositie van etnische minderheden zich ontwikkelt en, hieraan verbonden, met welke kenmerken etnische minderheden het onderwijs in de komende jaren waarschijnlijk zullen verlaten. Geconstateerd kan worden dat met name de onderwijspositie van de Turken en Marokkanen zorgelijk blijft. Hoewel het onmiskenbaar is dat de tweede generatie Turken en Marokkanen vooruitgang boekt, blijft het een categorie met een zwakke onderwijspositie, waar een sterke vertegenwoordiging in lagere opleidingsniveaus en een hoge mate van dropout het beeld blijft bepalen.

De sombere teneur gaat overheersen wanneer de tussengeneratie in de beschouwing wordt betrokken. Een belangrijk deel van hen zit nog in het onderwijs en behaalt hier overwegend lage prestaties. Tevens is het aandeel dat het voortgezet onderwijs ongediplomeerd heeft verlaten, zeer hoog. Ook de vergelijking met het opleidingsniveau van oudere cohorten, die op zichzelf genomen wijst op een gestegen opleidingsniveau van jongeren, doet de loftrumpet niet schallen. Een dergelijke vergelijking zegt niet zoveel, omdat het opleidingsniveau van oudere Turken en Marokkanen gemiddeld genomen zeer laag is en de vergelijking voorbijgaat aan de thans geldende opleidingseisen op de Nederlandse arbeidsmarkt. Dat een groot aandeel jongere Turken en Marokkanen er niet in slaagt om een startkwalificatie te behalen, is in dit verband veelzeggend.

Het contrast tussen de onderwijspositie van de tweede generatie Turken en Marokkanen en die van de tweede generatie Antillianen is groot. Laatstgenoemden onderscheiden zich nauwelijks nog van autochtonen. Toch betekent dit niet dat de onderwijspositie van de Antilliaanse groep zich in hoog tempo zal verbeteren. Op groepsniveau wordt de vooruitgang die de tweede generatie boekt, tenietgedaan door de achterblijvende onderwijsprestaties van Antillianen die in de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen en, blijkens de taal- en rekenvaardigheid van Antilliaanse leerlingen in het basisonderwijs, van hun nakomelingen.

Over het geheel genomen presteren de Surinamers in het onderwijs 'constanter'. De tweede generatie verbetert zich ten opzichte van de eerste, de tussengeneratie vindt beter dan de Turkse en Marokkaanse tussengeneratie zijn weg in het Nederlandse onderwijs en de onderwijsprestaties van Surinaamse leerlingen in het basisonderwijs blijven slechts in geringe mate achter bij die van autochtone leerlingen.

Deze conclusies lopen als een rode draad door de rest van het hoofdstuk. Ook op het terrein van arbeid en voor wat betreft de vestiging in concentratiewijken kunnen steeds dezelfde patronen worden waargenomen.

5.3 ARBEID

De arbeidsmarktpositie wordt door velen gezien als het voornaamste element aan de hand waarvan de (structurele) integratie van etnische minderheden kan worden afgemeten. Over de arbeidsmarktpositie van de etnische minderheden is, net zoals over de onderwijspositie, veel bekend. Het is om deze reden dat in het bestek van dit hoofdstuk de inhoud wordt beperkt tot een beschrijving van de positie van minderheden op een aantal kernindicatoren. Het gaat in dit hoofdstuk om de arbeidsmarktparticipatie (ook wel brutoarbeidsparticipatie genoemd), de mate van inactiviteit (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid) en het niveau waarop en de sector waarin personen in loondienst werkzaam zijn. Analoog aan de onderwijsparagraaf ligt de nadruk op het blootleggen van ontwikkelingen door onderscheid te maken naar leeftijdsklassen en migratietypen. Deze informatie moet duidelijk maken welke veranderingen zich binnen groepen voordoen en in hoeverre verbetering van de arbeidsmarktpositie waarneembaar en te verwachten is.

Voor meer informatie over de arbeidsmarktpositie wordt verwezen naar andere studies (bijv. Veenman 1998 over langdurig werklozen; Dagevos 1998 over etnische minderheden in loondienst; Tesser et al. 1999 voor beschrijving en analyse van onder meer de arbeidsmarktparticipatie, werkloosheid en de positie van werkenden uit de minderheden).

104

5.3.1 ARBEIDSMARKTPARTICIPATIE

Iedereen in de leeftijd van 15-64 jaar behoort tot de potentiële beroepsbevolking. Eenieder die voor meer dan 12 uur per week werk heeft of voor meer dan 12 uur per week zou willen werken, behoort tot de beroepsbevolking.⁷ De omvang van deze categorie in de potentiële beroepsbevolking drukt de mate van arbeidsmarktparticipatie uit. De meeste schoolgaanden bijvoorbeeld participeren niet op de arbeidsmarkt. Hiernaast behoren WAO-ers en personen werkzaam in het huishouden veelvuldig tot de non-participanten.

Tussen de hier onderzochte groepen zijn de verschillen in arbeidsparticipatie groot. Turken en Marokkanen participeren het minst op de arbeidsmarkt. Een uitkomst die voor een belangrijk deel is toe te schrijven aan de zeer lage participatie van vrouwen en het lage aandeel ouderen – mannen en vrouwen – dat op de arbeidsmarkt actief is. Dat oudere Turkse en Marokkaanse mannen een dergelijk lage arbeidsmarktparticipatie laten zien, heeft in belangrijke mate te maken met het hoge aandeel arbeidsongeschikten in deze categorie. Het betreft in hoofdzaak primaire migranten die als gevolg van de herstructurering van de economie in de jaren zeventig en tachtig, met het verdwijnen van laagwaardige arbeid in de industrie als een belangrijk element, via de WAO zijn uitgestroomd (zie Dagevos 1995; Tesser et al. 1998). Hoewel de arbeidsmarktparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen bij de jongeren wat hoger is dan bij de ouderen, blijft ze

nog steeds sterk achter bij die van autochtone en Caribische vrouwen. Het relatief lage opleidingsniveau, het naar verhouding hoge aantal kinderen, het op jonge leeftijd trouwen en traditionele opvattingen over de rol van de vrouw zijn enkele van de factoren die deze lage participatiegraad verklaren (zie ook Hooghiemstra en Merens 1999).

Tabel 5.2 Arbeidsmarktparticipatie naar etnische groep, geslacht en leeftijd (1998; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Totaal	47	44	66	62	68
Mannen	<i>65</i>	<i>59</i>	<i>74</i>	<i>70</i>	<i>81</i>
15-24 jaar	48	39	43	35	44
25-34 jaar	86	86	90	83	96
35-44 jaar	81	78	87	89	93
45-54 jaar	45	52	78	82	91
55-64 jaar	12	21	41	50	39
Vrouwen	<i>28</i>	<i>23</i>	<i>60</i>	<i>55</i>	<i>57</i>
15-24 jaar	28	32	41	39	50
25-34 jaar	36	31	75	64	77
35-44 jaar	31	14	67	65	62
45-54 jaar	14	10	62	65	56
55-64 jaar	2	3	25	20	19
1 ^e gen., voor 1981	30	32	66	75	
1 ^e gen., na 1981	54	51	73	59	
Gezinsvormers	57	57	79	85	
Tussengeneratie	57	54	71	54	
2 ^e generatie	45	36	55	64	

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De arbeidsparticipatie van Caribische vrouwen is fors hoger, die van Surinaamse vrouwen is zelfs hoger dan die van autochtone vrouwen. Wat verder opvalt, is dat de participatiegraad van Caribische vrouwen ook bij vrouwen in de leeftijd van 35-54 jaar op een hoog niveau ligt. Eén van de redenen hiervoor is dat vrouwen uit deze groepen vaker dan autochtone vrouwen het hebben van kinderen combineren met deelname aan de arbeidsmarkt. Een zogeheten 'kinderdal' dat zichtbaar is in de participatiecijfers van autochtone vrouwen, is bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen veel minder aanwezig.

De hoge arbeidsparticipatie van jonge Turkse mannen hangt samen met hetgeen eerder is gememoreerd in de onderwijsparagraaf: velen van hen huwen op jonge leeftijd, verlaten het onderwijs en betreden de arbeidsmarkt.

De arbeidsparticipatie van de diverse migratietypen weerspiegelt niet alleen hun deelname aan de arbeidsmarkt en de mate waarin zij arbeidsongeschikt zijn, maar ook, en dit geldt in het bijzonder voor de tweede generatie, de participatie in het onderwijs en de leeftijdsverdeling van desbetreffende categorieën. Dat bijvoorbeeld de arbeidsparticipatie van tweede-generatie Marokkanen betrekkelijk laag is, hangt samen met de geringe deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt

en met het feit dat de tweede generatie Marokkanen betrekkelijk veel jongeren kent, die nog schoolgaand zijn. De arbeidsparticipatie van de tweede generatie Turken is hoger dan die van de Marokkanen, hetgeen onder andere wordt verklaard door de lage huwelijksleeftijd en de hieraan verbonden sterke oriëntatie op de arbeidsmarkt. Hier is zojuist al op gewezen. Dat de arbeidsparticipatie van de Turkse tweede generatie weer lager is dan die van de Surinaamse en Antilliaanse tweede generatie, kan worden toegeschreven aan de verschillen in participatiegraad van vrouwen uit die groepen en aan de leeftijdsverdeling: het aandeel 'ouderen' onder de Surinaamse en Antilliaanse tweede generatie is groter dan bij de Turkse tweede generatie.

Lage participatiegraden gelden voor de eerste generatie Turken en Marokkanen die voor 1981 naar Nederland zijn gekomen. De redenen hiervan zijn eerder toegelicht. De herstructurering van de economie in de jaren zeventig en tachtig heeft deze categorie zwaar getroffen. Niet alleen heeft dit geresulteerd in een hoge – en langdurige – werkloosheid, maar ook in een forse instroom in de WAO.

De vergelijking naar migratietypen en leeftijdsklassen laat zien dat gegevens over de arbeidsparticipatie eigenlijk betrekkelijk weinig inzicht bieden in de ontwikkeling van de positie van groepen. De vergelijking wordt immers bemoeilijkt doordat een groot aantal van de jongeren nog in het onderwijs participeert en niet zonder meer duidelijk is in hoeverre zij de arbeidsmarkt zullen betreden en op welke termijn dit gebeurt. Daarenboven wordt de vergelijking tussen leeftijdsklassen en migratietypen bemoeilijkt omdat de participatiegraad van ouderen wordt gedrukt vanwege uitstroom als gevolg van arbeidsongeschiktheid.

Tabel 5.3 Arbeidsparticipatie naar etnische groep, geslacht en opleidingsniveau (1998; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Mannen					
geen/bao	61	57	68	66	71
vbo/mavo	82	90	88	89	87
mbo/havo/vwo	84	86	91	91	91
hbo/wo	89	86	92	91	94
Vrouwen					
geen/bao	21	14	44	34	35
vbo/mavo	42	60	67	63	44
mbo/havo/vwo	53	61	79	81	70
hbo/wo	79 ^a	80 ^b	89	87	84

^a N=34; ^b N=20

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De betekenis van het opleidingsniveau voor de arbeidsparticipatie wordt duidelijk geïllustreerd door middel van tabel 5.3. De participatiegraad neemt sterk toe naarmate het opleidingsniveau hoger is. Dit geldt voor alle groepen. De stijging is met name spectaculair bij Turkse en Marokkaanse vrouwen. Hoger opgeleide

Turkse en Marokkaanse vrouwen naderen het niveau van arbeidsmarktparticipatie van vrouwen uit de andere groepen met een overeenkomstig opleidingsniveau. Het verschil in participatiegraad tussen enerzijds Turkse en Marokkaanse en Caribische en autochtone vrouwen anderzijds is bij lager opgeleiden beduidend groter.

Dat er een verband bestaat tussen het opleidingsniveau en de arbeidsmarktparticipatie is niet verrassend en bij herhaling aangetoond. Toch mag de betekenis hiervan nog wel een keer worden benadrukt. Het opleidingsniveau is een sleutelvariabele voor de positieverwerving van minderheden. Dit geldt voor de arbeidsmarktparticipatie, maar ook voor andere kernindicatoren van de arbeidsmarktpositie, zoals zo dadelijk nog zal worden getoond en ook door ander onderzoek wordt bevestigd. Hoewel mogelijk wat triviaal, maar hierdoor niet minder relevant, is de constatering dat de wijze waarop minderheden integreren en dit in de toekomst zullen doen in belangrijke mate afhankelijk is van hun opleidingsniveau en afhankelijk zal zijn van de onderwijsprestaties die schoolgaanden boeken. In dit licht stemmen de naar verhouding matige onderwijsprestaties die in de vorige paragraaf zijn beschreven van schoolgaande Turken, Marokkanen en (een deel van de) Antillianen, somber voor de toekomstige ontwikkelingen van de arbeidsmarktpositie van deze groepen.

5.3.2 WERKLOOSHEID

In de hoofdstukken over sociaal-culturele integratie zijn de voorspellingen van assimilatietheorieën verschillende keren aangehaald. Een belangrijk element van deze voorspellingen is dat in vergelijking met primaire migranten de nakomelingen een betere positie zullen verwerven. Afgemeten aan de mate van werkloosheid blijkt hiervan evenwel weinig. Ook onder jongeren is de werkloosheid zeer hoog. Hetzelfde geldt voor leden van de tweede generatie. Wel moeten hierbij drie opmerkingen worden gemaakt. In de eerste plaats is de arbeidsmarktpositie van de tweede generatie nog niet volledig uitgekristalliseerd. Een belangrijk deel van die generatie zit nog in het onderwijs. Het is denkbaar dat de werkloosheid van de tweede generatie in de komende jaren zal afnemen, wanneer meer leden van de tweede generatie, die langer in het onderwijs hebben geparticipeerd, de arbeidsmarkt betreden. Voorts geldt dat er een neerwaarts effect bestaat op de werkloosheidscijfers van ouderen als gevolg van hun uitstroom in de WAO. Deze vorm van inactiviteit komt niet tot uitdrukking in de werkloosheidsgegevens. Deze opmerkingen nuanceren enigszins het werkloosheidsniveau van jongeren en van de tweede generatie, wanneer de vergelijking met ouderen worden gemaakt.

Een laatste opmerking geldt de ontwikkelingen. Onder invloed van de hoogconjunctuur is in de afgelopen jaren ook onder jongeren uit de etnische minderheden de werkloosheid gedaald (Veenman 1999; CBS 2000).

In tabel 5.4 wordt de werkloosheid voor het totaal en diverse leeftijdsklassen nader bekeken. De gegevens betreffen de werkloze beroepsbevolking.⁸ Het blijkt dat de werkloosheid van minderheden nog steeds op een hoog niveau ligt. De verschillen tussen groepen zijn groot. Turken en Marokkanen kennen een werkloosheid die vier tot bijna vijf keer zo hoog is als de werkloosheid onder autochtonen. Onder Surinamers en Antillianen is de werkloosheid fors lager, maar altijd nog beduidend hoger dan onder de autochtonen. Vrouwen blijken vaker door werkloosheid te worden getroffen dan mannen.

De werkloosheid concentreert zich in het bijzonder bij jongeren (in de leeftijd van 15 tot en met 24 jaar). Met name Turkse, Surinaamse en Marokkaanse jonge mannen en Antilliaanse jonge vrouwen zijn zeer vaak werkloos. Hun werkloosheid varieert van ongeveer een kwart bij de Turkse jonge mannen tot circa een derde bij de Marokkaanse jonge mannen en Antilliaanse jonge vrouwen.

Tabel 5.4 Werkloze beroepsbevolking naar etnische groep, geslacht en leeftijd (1998; %)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
Totaal	21	23	13	15	5
Mannen	<i>19</i>	<i>21</i>	<i>12</i>	<i>10</i>	<i>4</i>
15-24 jaar	23	30	28	16	10
25-34 jaar	18	18	11	11	4
35-54 jaar	18	21	8	9	4
> 55jaar	#	16	19	#	7
Vrouwen	<i>25</i>	<i>30</i>	<i>13</i>	<i>20</i>	<i>7</i>
15-24 jaar	24	32	22	32	13
25-34 jaar	24	23	12	18	5
35-54 jaar	27	39	11	17	8
> 55jaar	#	#	10	#	#
1 ^e gen., voor 1981	26	23	11	8	
1 ^e gen., na 1981	22	20	14	21	
Gezinsvormers	20	26	8	11	
Tussengeneratie	17	19	12	13	
2 ^e generatie	20	29	16	13	

= onvoldoende respondenten (N<20)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Het beeld wordt nog somberder wanneer de werkloosheid van de tweede generatie in de beschouwing wordt betrokken. Bij de Marokkanen en bij de Surinamers is de werkloosheid van de tweede generatie hoger dan voor welke andere migratiecategorie dan ook. Ze ligt bij de tweede generatie Marokkanen bovendien met 29 procent op een zeer hoog niveau. Twintig procent van de Turkse tweede generatie is werkloos. In vergelijking met Turken met een andere migratieachtergrond onderscheiden zij zich niet in gunstige en niet in ongunstige zin. De positie van de Antilliaanse tweede generatie is nog het gunstigst. Bij deze groep zijn met name degenen die na 1981 naar Nederland zijn gekomen, vaak werkloos. De redenen hiervan

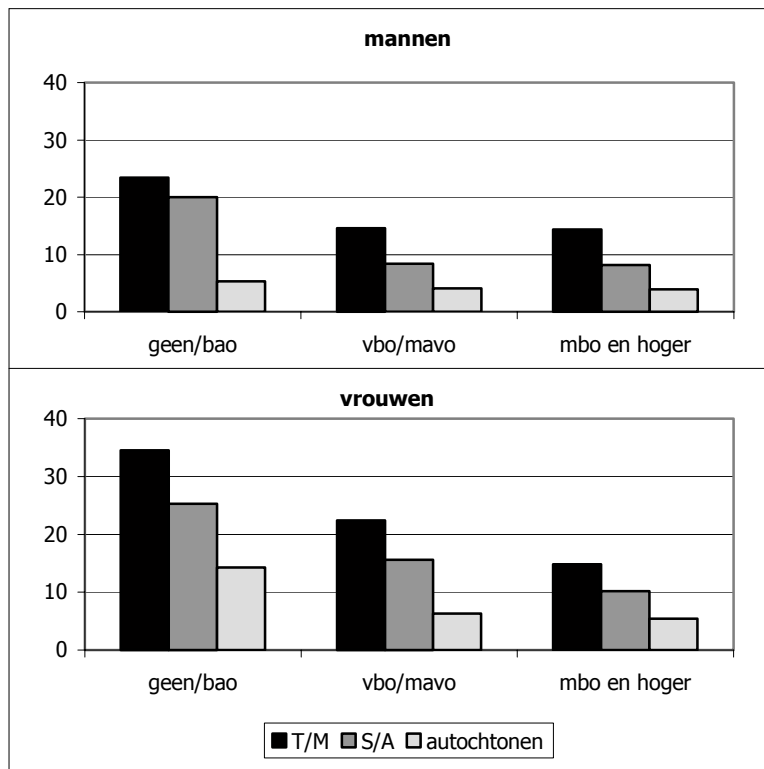
zijn reeds bij herhaling toegelicht: het betreft een categorie die over het algemeen over ongunstige arbeidsmarktkenmerken beschikt, hetgeen zich, zo blijkt ook uit deze gegevens, vertaalt in een achterblijvende maatschappelijke positie.

De bevindingen over het werkloosheidsniveau van jongeren en van leden van de tweede generatie nopen tot een pas op de plaats. In de voorgaande hoofdstukken en ook in de onderwijsparagraaf zijn steeds bevindingen gepresenteerd die in elk geval wijzen op een vooruitgang van de tweede generatie. De omvang van de werkloosheid onder de tweede generatie doorkruist dit beeld. Hun positie is zorgelijk en is in vergelijking met andere migratietypen eerder slechter dan beter. Voor velen is het vinden van werk problematisch. Hoe zich dit in de komende jaren gaat ontwikkelen, is natuurlijk niet met zekerheid te zeggen. Wel is er enige aanleiding voor de veronderstelling dat de werkloosheidsomvang van de tweede generatie zich positief zal ontwikkelen. Het huidige werkloosheidsniveau van de tweede generatie kan te maken hebben met de problematische overgang van school naar werk die veel jongeren – ook autochtone jongeren – parten speelt. Mogelijk vinden de meesten na een bepaalde zoekperiode werk en is de werkloosheid onder hen voornamelijk een tijdelijk verschijnsel. Voorts kan erop worden gewezen dat de 'besten' onder de tweede generatie in de komende jaren de arbeidsmarkt betreden. Een deel van de huidige tweede generatie, en dit geldt vooral voor de Turken en de Marokkanen, dat thans actief is op de arbeidsmarkt, heeft betrekkelijk kort in het onderwijs geparticipeerd. Ze zijn betrekkelijk laag opgeleid, een substantieel aandeel behoort zelfs tot de drop-outs. Indien diegenen die thans nog in het onderwijs zitten, erin slagen een betrekkelijk lange schoolloopbaan te doorlopen en deze weten af te sluiten met een diploma, mag worden verwacht dat de kansen op de arbeidsmarkt voor de tweede generatie zullen verbeteren. Veel is voorts afhankelijk van de werkgelegenheidsontwikkelingen. Indien de groei zich doorzet, zullen ook steeds meer jongeren en leden van de tweede generatie aan de slag komen. Dit neemt de zorgelijke teneur evenwel niet weg: het blijft staan dat de positie van de tweede generatie – afgemeten aan de werkloosheid – ongunstig is en een omvangrijke categorie onder hen zodanig laag is opgeleid dat de kansen op de arbeidsmarkt gering zijn. Ook in tijden van hoogconjunctuur is het een categorie die achteraan in de aanbodrij staat.

Dat het opleidingsniveau van grote betekenis is voor de kansen op werk, blijkt uit figuur 5.8. Het werkloosheidsniveau daalt naarmate het opleidingsniveau hoger is. Tegelijkertijd kan uit de figuur worden afgeleid dat het opleidingsniveau van minderheden niet volledig het verschil in werkloosheid verklaart. De omvang van de werkloosheid onder minderheden is bij een gegeven opleidingsniveau steeds hoger dan bij autochtonen. Dit geldt het sterkst voor de Turken en Marokkanen. Er zijn kennelijk ook nog andere factoren in het spel. Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld de beheersing van het Nederlands en kennis van en oriëntatie op de Nederlandse arbeidsmarkt. Bovendien moet bij deze vergelijking van het werkloosheidsniveau worden bedacht dat met name onder Turken en Marokkanen het aandeel dat geen onderwijs heeft gevolgd, groot is. Ook is in deze figuur geen rekening

gehouden met het feit dat het diploma in het land van herkomst is behaald. Indien evenwel ook met andere voor de arbeidsmarkt relevante factoren rekening wordt gehouden en zo nauwkeurig als mogelijk de opleidingskwalificaties van minderheden vergelijkbaar worden gemaakt met die van autochtonen, blijft er een verschil in werkloosheidsniveau tussen minderheden en autochtonen bestaan. Diverse studies wijzen dit uit (bijv. Dagevos et al. 1996a; Veenman 1998). Discriminatie en verschillen in zoekgedrag zijn de belangrijkste oorzaken waarom minderheden minder 'rendement' hebben van hun opleidingskwalificaties.

Figuur 5.8 Werkloosheid naar opleidingsniveau, etnische groep en geslacht (1998; % beroepsbevolking)

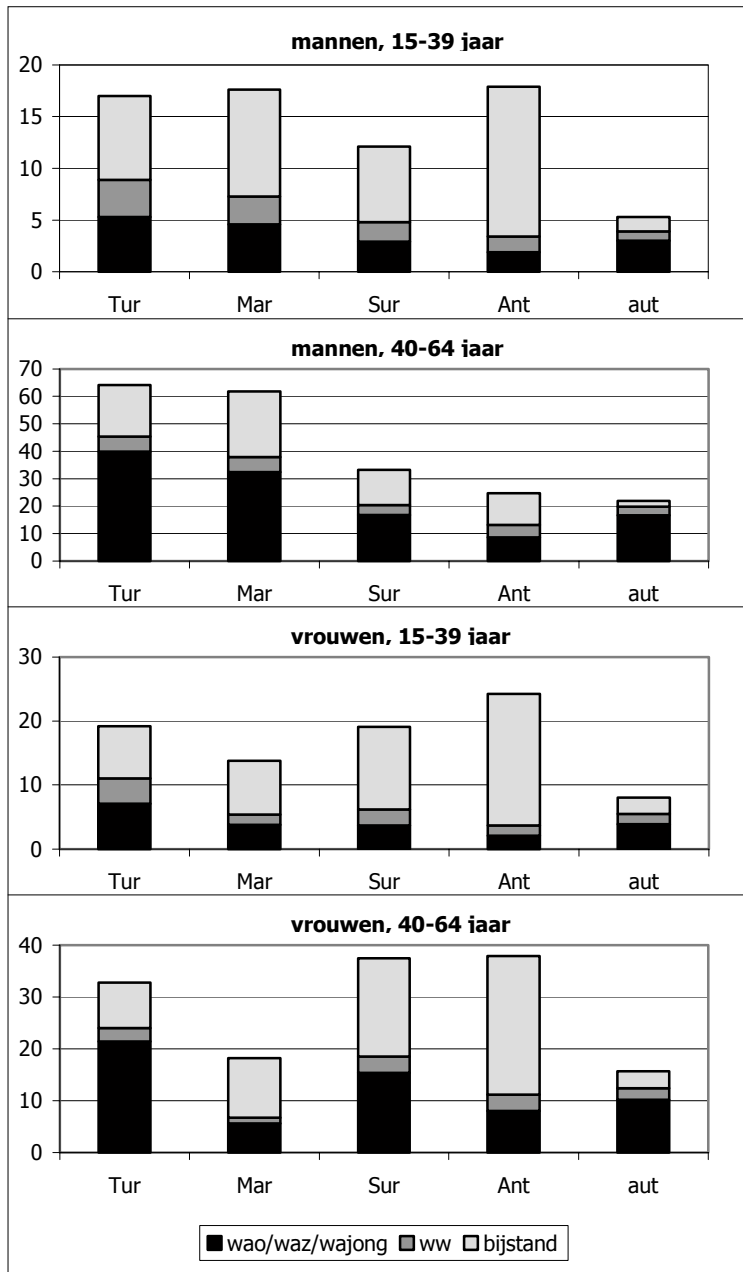
Bron: Tesser et al. (1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

5.3.3 BIJSTAND-, WW- EN WAO-UITKERINGEN

Onlangs zijn door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de bestanden van de UVI's gekoppeld aan die van de gemeentelijke basisadministratie, waardoor inzicht is ontstaan in het aantal etnische minderheden met een WAO-uitkering. Al eerder waren dergelijke koppelingen tot stand gebracht met ww- en ABW-bestanden. Deze gegevens worden in het onderstaande gepresenteerd. Omdat het

hier om integrale tellingen gaat, mag ervan worden uitgegaan dat deze gegevens een hoge betrouwbaarheid hebben.

Figuur 5.9 Beroep op sociale verzekeringen en voorzieningen naar leeftijd, geslacht en etnische groep (2000; %)

Bron: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2000); scp-bewerking

Wat misschien wel als meest opvallend punt naar voren komt, is de zeer hoge mate van inactiviteit van Turkse en Marokkaanse mannen die tussen de 40 en 64 jaar oud zijn. Niet minder dan 64 procent van de Turkse en bijna 62 procent van de Marokkaanse mannen heeft een arbeidsongeschiktheids-, werkloosheids- of bijstandsuitkering. Daarbij springt met name het zeer hoge aandeel arbeidsongeschikten in het oog: 40 procent van de Turkse en 32 procent van de Marokkaanse mannen tussen de 40 en 64 jaar heeft een arbeidsongeschiktheidsuitkering.

De positie van Surinaamse en Antilliaanse mannen in deze leeftijdscategorie is beduidend gunstiger. Het aandeel Antillianen met een uitkering is slechts iets lager dan bij autochtonen. Veel Surinamers en Antillianen in deze leeftijdsklasse behoren tot een tamelijk specifieke categorie: velen zijn als studiemigrant naar Nederland gekomen en hebben een overwegend gunstige sociaal-economische positie behaald.

De hoge mate van uitkeringsafhankelijkheid van Antilliaanse mannen en vrouwen in de leeftijd van 15-39 jaar is opvallend, maar past in het beeld dat bij herhaling eerder in dit rapport is geschetst. Waarschijnlijk betreft het hier vaak Antillianen die in de afgelopen 10 jaar naar Nederland zijn gekomen en die in geringe mate aansluiting hebben gevonden bij de Nederlandse samenleving. Bij de personen in de leeftijdsklasse 15-39 jaar is de uitkeringsafhankelijkheid het hoogst bij Antillianen. Hun sterke vertegenwoordiging in de bijstand duidt voorts op een grote afstand tot de arbeidsmarkt: veel Antillianen met een uitkering zijn klaarblijkelijk langdurig werkloos. Deze uitkomst bevestigt opnieuw de grote verschillen in sociaal-economische positie binnen deze groep.

De verschillen in uitkeringsafhankelijkheid bij de vrouwen in de verschillende groepen weerspiegelt voor een deel de verschillen in arbeidsmarktparticipatie. Zoals eerder in dit hoofdstuk is toegelicht, participeren Turkse en Marokkaanse vrouwen betrekkelijk weinig op de arbeidsmarkt, hetgeen zich gedeeltelijk weerspiegelt in het aandeel vrouwen met een uitkering. Hiernaast is de huishoudensvorm van betekenis. Onder Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zijn veel alleenstaanden te vinden die, wanneer ze geen betaald werk hebben, in aanmerking komen voor een bijstandsuitkering. Dit aandeel is bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zeer hoog.

5.3.4 WERKENDEN

De positie van de werkzame beroepsbevolking en de ontwikkelingen die zich hierin voordoen – afgemeten aan de verschillen tussen bijvoorbeeld generaties – kan worden geïndiceerd door middel van het beroepsniveau van werkenden (CBS 1993; Bakker 1994). Deze maatstaf is gebaseerd op de kennis en vaardigheden die voor het verrichten van bepaalde werkzaamheden noodzakelijk zijn. De beroepsniveau-

classificatie maakt een onderscheid dat loopt van beroepen op elementair tot hoger en wetenschappelijk niveau.

Tabel 5.5 toont de verdeling van werkenden over de verschillende beroepsniveaus. Turken en Marokkanen zijn in hoofdzaak werkzaam aan de onderkant van de beroepenstructuur. Dit geldt voor zowel de mannen als de vrouwen. Circa driekwart van de werkende Turken en Marokkanen is werkzaam in een beroep op elementair of laag niveau. Het is een uitkomst die niet onverwacht is. Zoals bekend is de eerste generatie Turken en Marokkanen geworven voor laaggekwalificeerd werk. Voor zover zij niet werkloos of arbeidsongeschikt zijn geworden, is het leeuwendeel van hen hier nog steeds werkzaam; weinigen hebben gedurende hun beroepsloopbaan opwaartse mobiliteit doorgemaakt (Dagevos 1998). De oververtegenwoordiging van Turken en Marokkanen aan de onderkant van de beroepenstructuur kan ook niet los worden gezien van hun overwegend lage opleidingsniveau.

Hoewel de forse vertegenwoordiging van Marokkaanse vrouwen in de elementaire en lage beroepen in het oog springt, is eveneens opmerkenswaard dat de positie van werkende Marokkaanse vrouwen iets gunstiger is dan die van Marokkaanse mannen. Het aandeel Marokkaanse vrouwen aan de onderkant van de beroepenstructuur is enigszins lager, het aandeel in middelbare en hogere en wetenschappelijke beroepen juist enigszins hoger. De positie van Marokkaanse vrouwen kenmerkt zich derhalve door een hoge mate van inactiviteit – blijkend uit een lage arbeidsparticipatie en een hoge werkloosheid –, maar degenen die werkzaam zijn, onderscheiden zich gunstig van de mannen. De verschillen tussen Turkse mannen en vrouwen in het bereikte beroepsniveau zijn gering.

Surinamers en Antillianen nemen ook voor wat betreft het beroepsniveau hun inmiddels vertrouwde tussenpositie in, waarbij Antillianen er net iets gunstiger voorstaan, al zijn de verschillen niet (meer) groot. De positie van werkende Surinaamse mannen en vrouwen verschilt niet noemenswaardig van elkaar. Dergelijke verschillen zijn er wel bij de Antillianen, waar het aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen fors lager is dan bij de mannen.

De achterstand van Surinamers en Antillianen ten opzichte van autochtonen blijkt vooral uit de oververtegenwoordiging van deze groepen in elementaire en lagere beroepen en in de ondervertegenwoordiging in de hogere en wetenschappelijke beroepen. De achterstand die Turken en Marokkanen hebben, behoeft gezien het hoge aandeel werkenden in elementaire en lagere beroepen nauwelijks toelichting.

De presentatie van de basisgegevens zegt op zichzelf nog weinig over de veranderingen die zich binnen groepen hebben voorgedaan. Om hierin meer inzicht te krijgen, wordt in het onderstaande onderscheid gemaakt naar migratietypen.⁹ Hierbij gaat in het bijzonder de belangstelling uit naar de positie van de tweede generatie. In de figuur is ter vergelijking eveneens de verdeling over de beroepsniveaus voor de gehele groep opgenomen.

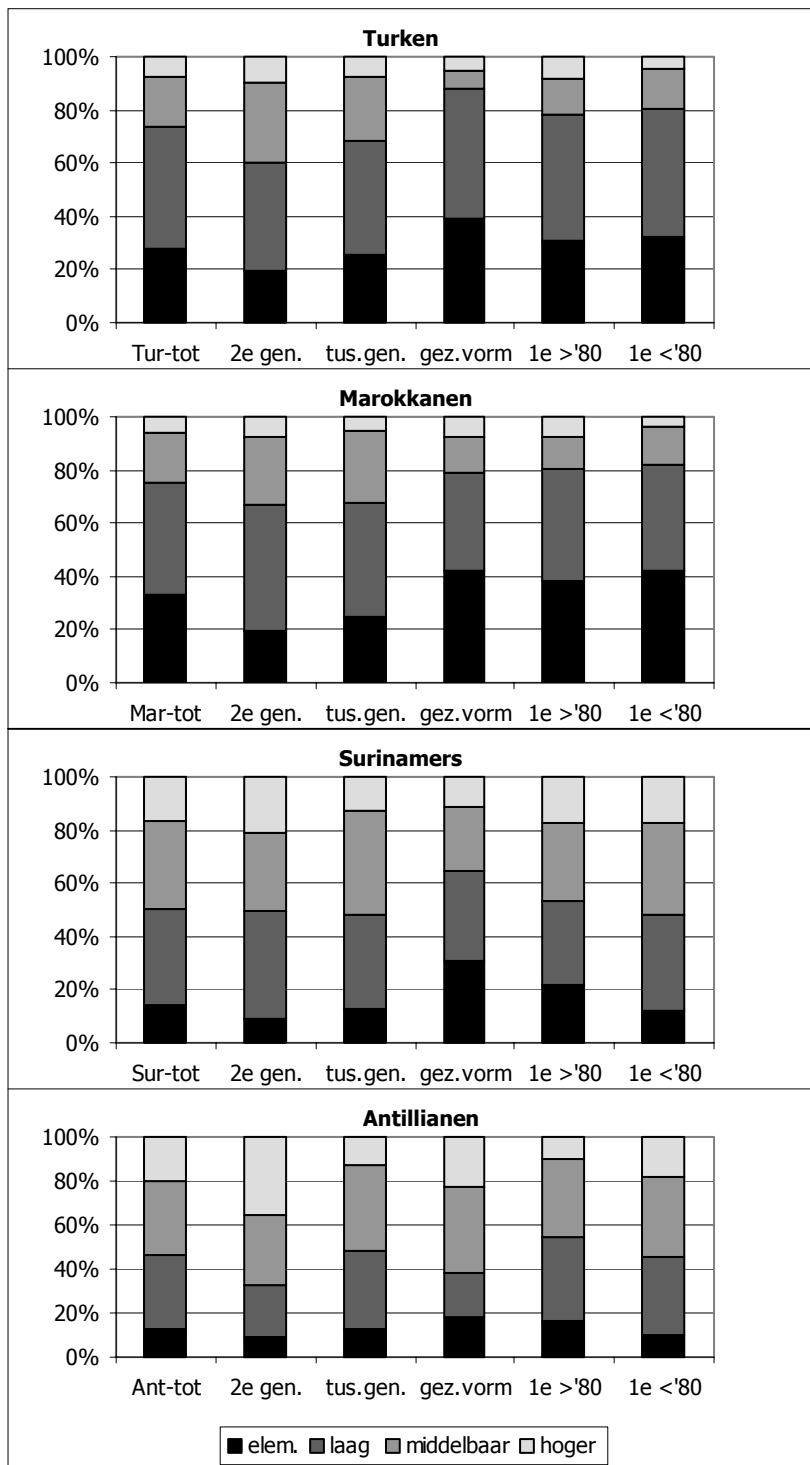
Tabel 5.5 Beroepsniveau van de werkzame beroepsbevolking naar etnische groep en geslacht (1998; %)

	Elementair	Lager	Middelbaar	Hoog/ wetensch.
Turken	28	46	19	7
Mannen	27	46	20	7
Vrouwen	30	44	16	9
Marokkanen	33	42	19	6
Mannen	34	43	17	6
Vrouwen	29	41	23	7
Surinamers	14	36	33	17
Mannen	14	34	34	18
Vrouwen	15	37	33	16
Antillianen	13	34	34	20
Mannen	13	30	33	24
Vrouwen	12	38	34	16
Autochtonen	6	28	32	34
Mannen	7	26	34	33
Vrouwen	4	32	29	35

Bron: ISEO-SCP (SPVA-98)

Voor alle groepen geldt dat in vergelijking met de andere migratietypen het beroepsniveau van de tweede generatie is verbeterd. Bij de tweede generatie Turken en de Marokkanen komt dit vooral tot uitdrukking in het afgenomen aandeel werkenden aan de onderkant van de beroepsstructuur ten gunste van een stijging van het aandeel werkenden met een middelbaar beroepsniveau. Het is niet eenvoudig deze ontwikkeling te waarderen. Gunstig is dat er bij de positie van werkenden in elk geval een verbetering waarneembaar is, hetgeen, zoals eerder getoond, bij de omvang van de werkloosheid niet het geval is. In vergelijking met andere migratietypen zijn leden van de tweede generatie meer gespreid over de beroepsstructuur werkzaam. De andere kant is dat het bijna niet mogelijk om een minder gunstige positie te verwerven dan de eerste generatie Turken en Marokkanen. Hierbij moet bovendien worden bedacht dat de werkgelegenheidsstructuur is veranderd. Zeker in de grote steden, waar veel minderheden wonen en werken, is het aandeel laaggekwalificeerd werk afgenomen (bijv. Atzema et al. 1992; Kloosterman 1994). Alleen al om deze reden mag worden verwacht dat de spreiding over de beroepsstructuur bij categorieën die recent de arbeidsmarkt hebben betreden, groter is dan bij degenen die hun beroepsloopbaan in de jaren zeventig en tachtig zijn gestart. (Tenminste voor zover men werk heeft gevonden. De genoemde structurele ontwikkelingen zijn vanzelfsprekend ook van belang voor de verklaring van de werkloosheid onder minderheden.) Een andere reden om de veranderingen bij de Turken en Marokkanen met enige scepsis te bezien, is het geringe aandeel tweede-generatie Turken en Marokkanen dat thans werkzaam is in hogere en wetenschappelijke beroepen. In vergelijking met andere migratietypen is de omvang hiervan slechts met enkele procentpunten toegenomen.

Figuur 5.10 Beroepsniveau van de werkzame beroepsbevolking naar etnische groep en migratietype (1998; %)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De vergelijking van de positie van werkenden tussen migratietypen wordt overigens bemoeilijkt doordat sprake is van sterk van elkaar verschillende leeftijdsgroepen. De meeste leden van de tweede generatie zijn jong en staan nog aan het begin van hun beroepsloopbaan. Bij degenen die tot de andere migratietypen worden gerekend, heeft de loopbaan al meer vorm gekregen en is het huidige beroepsniveau hiervan het resultaat.

Deze constatering accentueert overigens de uitzonderlijke positie van tweede-generatie Antillianen. Hun vertegenwoordiging in de beroepenstructuur is zeer gunstig, niet alleen ten opzichte van andere migratietypen van de Antilliaanse groep en die van de andere minderheden, maar ook bestaat er nauwelijks nog een verschil met de verdeling van autochtone werkenden (niet in de figuur). Ook het beroepsniveau van tweede generatie Surinamers is in vergelijking met Surinamers met een andere migratieachtergrond over het geheel genomen wat gunstiger, al is het verschil met degenen die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland zijn gekomen niet groot.

Relatie met het opleidingsniveau

Net als bij de eerder besproken indicatoren van de arbeidsmarktpositie is het opleidingsniveau een belangrijke factor. Gegeven het belang van opleidingseisen en de afgenomen mogelijkheden om op basis van arbeidservaring opwaartse mobiliteit te realiseren (zie bijv. Steijn en De Witte 1992) mag worden verwacht dat er een sterke samenhang bestaat tussen het gerealiseerde opleidingsniveau en het bereikte beroepsniveau. Een eenvoudige tabel kan dit illustreren. Hierin is het gemiddelde beroepsniveau weergegeven voor uiteenlopende opleidingscategorieën.

Tabel 5.6 Gemiddeld beroepsniveau van de werkzame beroepsbevolking naar etnische groep en gerealiseerd opleidingsniveau (1998)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
geen/bao	1,76	1,67	1,89	1,94	2,19
vbo/mavo	2,00	1,97	2,20	2,14	2,41
mbo/havo/vwo	2,30	2,34	2,72	2,87	2,91
hbo/wo	3,46	3,11	3,75	3,86	3,97

Bron: Martens (1999); ISEO/SCP (SPVA-98)

De verwachte samenhang blijkt inderdaad aanwezig te zijn. Werkenden met een hoger opleidingsniveau hebben een hoger beroepsniveau. Het 'rendement' van het opleidingsniveau is overigens niet bij alle groepen even groot. Minderheden in het algemeen en Turken en Marokkanen in het bijzonder hebben bij een gelijk opleidingsniveau gemiddeld een lager beroepsniveau. Hieruit zou men kunnen afleiden dat er sprake is van onderbenutting van opleidingskwalificaties van minderheden. De opmerkingen die in dit verband zijn gemaakt bij de relatie tussen het opleidingsniveau en de werkloosheid zijn evenwel ook hier relevant. Buitenlandse diploma's en het hoge aandeel Turken en Marokkanen dat in het geheel geen scho-

ling heeft gevolgd, verstoren hier het beeld. Voorts is niet gecontroleerd voor bijvoorbeeld verschillen in arbeidservaring en de beheersing van de Nederlandse taal. Wanneer dit wel gebeurt, blijft overigens de conclusie voor Turken en Marokkanen overeind. Bij een gegeven opleidingsniveau nemen Turkse en Marokkaanse werknemers in de beroepsstructuur een lagere positie in, ook als rekening wordt gehouden met bijvoorbeeld de verschillen in arbeidservaring en taalbeheersing. Onderbenutting wordt bij Surinamers en Antillianen in beduidend mindere mate aangetroffen; bij deze groepen lijkt het opleidingsniveau de belangrijkste factor te zijn die het verschil met autochtone werknemers verklaart (Dagevos 1996; in druk). Gegeven de stand van het onderzoek is onduidelijk hoe de afwijkende positie van Turken en Marokkanen kan worden verklaard. Mogelijk heeft het te maken met een sterke vertegenwoordiging van deze groepen in ongunstige segmenten van de arbeidsmarkt waar geringe stijgingsmogelijkheden aanwezig zijn, met inefficiënt zoekgedrag en met ongelijke behandeling die Turken en Marokkanen zwaarder treft dan Caribische groepen.

Sector

De vertegenwoordiging van werkende minderheden in diverse sectoren van de werkgelegenheid en de ontwikkelingen die zich hierin hebben voorgedaan, laat zien in hoeverre minderheden emplooi hebben gevonden in de zogeheten post-industriële samenleving. Al decennia lang kenmerkt de Nederlandse werkgelegenheidsstructuur zich door een afnemend aandeel banen in de landbouw en de industrie ten gunste van een stijgend aandeel banen in de dienstensector. Hoewel de vertegenwoordiging per sector nog weinig zegt over de aard van de functies (niveau, salaris, promotiemogelijkheden, enz.) die worden ingenomen, geeft het wel inzicht in de vraag in hoeverre minderheden een vergelijkbare spreiding laten zien als autochtonen. Deze vraag rijst des te meer omdat Turken en Marokkanen vooral zijn geworven voor (laagekwalificeerd) werk in de industrie. Verwacht mag dan ook worden dat ouderen, voor zover nog werkzaam, naar verhouding sterk vertegenwoordigd zijn in de industrie. Jongere Turken en Marokkanen zijn waarschijnlijk in toenemende mate werkzaam in de dienstensector, ook omdat – en dit geldt zeker voor de grote steden – zich hier de grootste werkgelegenheidsgroei heeft voorgedaan.

In tabel 5.7 is de vertegenwoordiging naar sector weergegeven. Het volgende onderscheid is gemaakt: 'landbouw, visserij en delfstoffen', 'industrie', 'financiële en zakelijke dienstverlening', 'openbaar bestuur, onderwijs, gezondheidszorg, welzijn' en 'overig'. Laatstgenoemde sector omvat reparatiebedrijven, handel, horeca, vervoer, opslag en communicatie, cultuur en overige dienstverlening en de bouwsector. Gegeven het gering aandeel werknemers dat werkzaam is in de bouwsector, bestaat de categorie 'overig' in grote lijnen uit personen die werkzaam zijn in de overige dienstverlening.

Uit tabel 5.7 blijkt dat vooral de vertegenwoordiging van Turkse werkenden in de onderscheiden sectoren afwijkt van die van andere groepen. Turken zijn naar verhouding sterk geconcentreerd in de industrie. Dit geldt voor zowel de mannen als de vrouwen. In vergelijking met vrouwen uit de andere groepen is het aandeel Turkse vrouwen in de industrie groot. Dit wordt wel in verband gebracht met de arbeidsoriëntatie van deze vrouwen: het verrichten van werk is met name bedoeld om een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen (Distelbrink, Pels en Roode 1995). Omdat in de industrie vaker voltijds of in grote deeltijdbanen kan worden gewerkt, ook wanneer het gaat om laaggekwalificeerd werk, zou hiernaar de voorkeur uitgaan. Mogelijk is er ook een verband met het zoekgedrag. Turken blijken vaak via sociale netwerken (met name vrienden en kennissen) werk te zoeken en te vinden. Dat vele Turken reeds in de industrie werkzaam zijn, zou ertoe kunnen leiden dat de instroom van werkzoekende Turken op een hoog niveau ligt. Een andere mogelijke verklaring is dat de toetredingseisen in de industrie lager zijn dan in de dienstensector (bijv. beheersing van de Nederlandse taal).

Tabel 5.7 Werkzame beroepsbevolking naar sector, etnische groep en geslacht (1998; %)

	Landbouw	Industrie	Zak./fin. Dienstverl.	Openb.best./ onderw./ gezondh./welzijn	Overig
Turken	12	31	12	17	27
Mannen	13	34	11	12	30
Vrouwen	10	22	17	32	20
Marokkanen	10	23	17	21	30
Mannen	11	26	17	16	30
Vrouwen	4	9	19	39	30
Surinamers	2	16	19	41	21
Mannen	3	25	20	26	26
Vrouwen	2	7	19	56	16
Antillianen	3	15	19	40	23
Mannen	3	23	16	28	30
Vrouwen	3	6	21	54	16
Autochtonen	3	13	18	42	25
Mannen	3	17	19	31	30
Vrouwen	2	7	16	56	20

Bron: ISEO-SCP (SPVA-98)

Turken en Marokkanen blijken voorts sterk te zijn vertegenwoordigd in de sector 'landbouw, visserij en delfstoffen'. Gezien het feit dat Turken en Marokkanen vaak in de (grote) steden woonachtig zijn en het urbane karakter van de SPVA-steekproef is dit een opmerkelijke uitkomst. Nadere beschouwing van het materiaal leert dat het hier overwegend om werkzaamheden in de tuinbouw gaat. Kennelijk zijn de mogelijkheden voor Turken en Marokkanen gunstig om hierin emplooi te vinden. Behalve de geringe toetredingseisen zijn waarschijnlijk ook de op dit segment van de arbeidsmarkt bestaande concurrentieverhoudingen – ofwel: schaarste aan

arbeidskrachten – hierop van invloed. Gezien de doorgaans geringe kwaliteit van de aangeboden banen in deze sector, zullen vele werkzoekenden dergelijke banen zoveel als mogelijk aan zich voorbij laten gaan (vgl. Odé 1996).

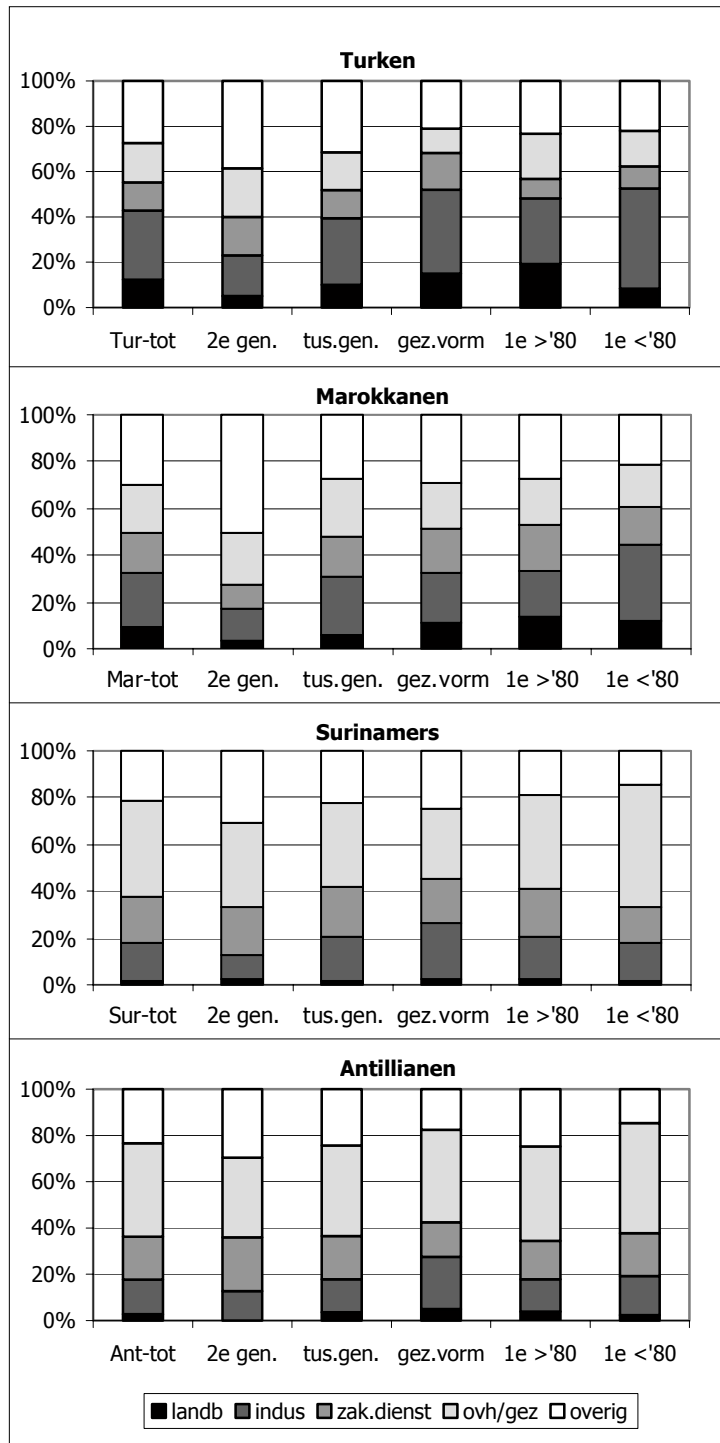
In vergelijking met de Turken is het aandeel Marokkanen in de industrie fors lager en bijgevolg de oriëntatie op de dienstensector groter. Dit geldt in het bijzonder voor de Marokkaanse vrouwen.

In tegenstelling tot de Turken en Marokkanen zijn er nauwelijks Surinamers en Antillianen werkzaam in de landbouw. Ditzelfde geldt voor autochtonen. Het belangrijkste verschil tussen de Caribische groepen en de autochtonen concentreert zich op het aandeel Surinaamse en Antilliaanse mannen dat werkzaam is in de industrie, dat enigszins hoger is dan bij autochtone mannen. Voor de overige sectoren zijn de verschillen niet groot. Voor zover er verschillen bestaan hebben deze betrekking op verschillen tussen mannen en vrouwen. Surinaamse, Antilliaanse en autochtone vrouwen blijken aanzienlijk vaker dan de mannen werkzaam te zijn in het openbaar bestuur, het onderwijs, de gezondheidszorg of de welzijnssector.

De forse vertegenwoordiging van met name Turken in de ‘oude’ sectoren van de werkgelegenheid is opmerkelijk. In hoeverre dit nu vooral een gevolg is van de specifieke positie van eerste-generatie Turken of dat een dergelijke vertegenwoordiging ook bij de tweede generatie wordt aangetroffen, blijkt uit figuur 5.11. Te zien is dat onder de tweede generatie Turken het aandeel werkenden in de landbouw en in de industrie inderdaad is afgenomen. Tegelijkertijd is de vertegenwoordiging van de Turkse tweede generatie in deze sectoren het grootst wanneer de vergelijking wordt gemaakt met de tweede generatie van de andere groepen. De gerichtheid op de dienstensector is bij de andere groepen groter, hetgeen vooral het geval is bij de Surinamers en Antillianen, waar het aandeel werkenden in de landbouw nihil is en de industrie evenmin een grote populariteit heeft. Het verschil is nog het kleinst met de tweede generatie Marokkanen, maar ook zij zijn sterker op de dienstensector georiënteerd dan de tweede generatie Turken.

De gerichtheid op de industrie en de landbouwsector van de Turken komt ook tot uiting in het aandeel leden van de tussengeneratie en gezinsvormers dat hier werkzaam is. Vaker dan bij andere groepen zijn genoemde migratietypen in deze sectoren vertegenwoordigd. De landbouw en de industrie zijn overigens sectoren waar – en dit geldt dus voor alle groepen, zij het in verschillende mate –, veel leden van de tussengeneratie en gezinsvormers werkzaam zijn. Kennelijk bieden deze sectoren aan personen die als (jong) volwassene naar Nederland komen, mogelijkheden om in te stromen. Gezien het doorgaans lage opleidingsniveau en de vaak slechte beheersing van het Nederlands gelden hier waarschijnlijk betrekkelijk lage instroomseisen.

Figuur 5.11 Werkzame beroepsbevolking naar sector, etnische groep en migratietype (1998; %)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De dwarsdoorsnede van groepen laat zien dat de ontwikkelingen in de richting van een postindustriële economie de minderheden niet onberoerd hebben gelaten. Leden van de tweede generatie zijn in mindere mate werkzaam in de landbouw en in de industrie dan personen die als (jong)volwassene naar Nederland zijn gekomen. Tussen de Surinaamse en Antilliaanse tweede generatie en autochtonen bestaan er voor wat betreft de vertegenwoordiging naar sector geen noemenswaardige verschillen meer. Die verschillen zijn er wel wanneer het de Turken betreft. Omdat er geen systematisch onderzoek is verricht naar de vertegenwoordiging van minderheden in bepaalde sectoren, kan alleen in meer tentatieve zin iets over de achtergronden worden gezegd. Het lijkt erop dat het naar verhouding hoge aandeel Turken in de landbouw en industrie zowel samenhangt met hun gemiddeld genomen voor de arbeidsmarkt ongunstige kenmerken (laag opleidingsniveau, beheersing van het Nederlands), hun arbeidsoriëntatie (overwegend extrinsiek) en het gebruik van eigen netwerken bij het zoekgedrag naar werk. De hier gelegde nadruk op individuele kenmerken wil overigens niet zeggen dat uitsluitingsprocessen op de arbeidsmarkt geen rol spelen. Het is denkbaar dat de gerichtheid op bepaalde sectoren een reactie is op (ervaren) instroombelemmeringen in andere sectoren. Hierover is evenwel nog minder bekend.

Eerder is naar voren gebracht dat bij de bespreking van de verdeling van werkenden naar sector moeilijk over achterstand of het inlopen van achterstand kan worden gesproken. De bevindingen zoals hier gepresenteerd, zeggen immers weinig over de aard van de activiteiten. Niettemin is het moeilijk verdedigbaar om de naar verhouding forse vertegenwoordiging van tweede generatie Turken en Marokkanen in de landbouw en industrie als gunstige ontwikkeling te bestemmen. Het heeft er alle schijn van dat het vaak om functies van lage kwaliteit gaat die door andere delen van het arbeidsaanbod zoveel als mogelijk worden gemedend.

Arbeid: besluit

In deze paragraaf is aan de hand van de presentatie van gegevens over een aantal kernindicatoren op het terrein van arbeid de positie van etnische minderheden geschetst. Hierbij is een sterk accent gelegd op de veranderingen die zich binnen groepen hebben voorgedaan. Behalve dat de arbeidsmarktpositie van groepen als geheel inmiddels genoegzaam is bekend, is voor dit perspectief gekozen om inzicht te krijgen in hoeverre de ongunstige positie van etnische minderheden een meer duurzaam karakter heeft of dat jongeren en leden van de tweede generatie zich zodanig onderscheiden dat verwacht mag worden dat de positie van de groepen als geheel verbetert en zich in de komende jaren verder zal verbeteren. Dat uitspraken hierover op basis van de in deze paragraaf beschreven bevindingen met voetangels en klemmen omgeven zijn, behoeft weinig betoog. Zo wordt er impliciet vanuit gegaan dat de tweede generatie een steeds groter stempel gaat drukken op het beeld van een groep. In hoeverre dit het geval is, is evenwel sterk afhankelijk van de omvang van de immigratie. Dat de instroom van (jong)volwassenen een nadelig effect heeft op de positie van een groep als geheel blijkt keer op keer uit de bevindingen in deze paragraaf over gezinsvormers en leden van de tussengeneratie. Ook

de meer recente instroom van Antillianen vertraagt de integratie van deze groep als geheel. Een ander punt is dat de vergelijking tussen de eerste en tweede generatie in grote lijnen de vergelijking tussen jongeren en ouderen betreft. Wanneer het bijvoorbeeld gaat om de vergelijking van de mate van arbeidsparticipatie, zijn uitspraken over verbetering van de situatie binnen groepen moeilijk te maken, omdat een belangrijk deel van de tweede generatie nog onderwijs volgt. Iets vergelijkbaars geldt voor uitspraken over de ontwikkelingen in het beroepsniveau. De tweede generatie staat doorgaans nog aan het begin van de beroepsloopbaan, terwijl ouderen de gelegenheid hebben gehad om in vergelijking met hun eerste banen opwaartse mobiliteit door te maken.

Ondanks deze bedenkingen is met betrekking tot de ontwikkelingen binnen groepen het volgende te concluderen. Gunstig is de positie van de tweede generatie Antillianen. Dit komt in het bijzonder tot uiting in het beroepsniveau van werkenden, waar zij zich nauwelijks nog onderscheiden van autochtonen. Wel is in absolute zin de werkloosheid van de tweede generatie Antillianen aan de hoge kant (13%), maar in vergelijking met leden van de tweede generatie uit de andere groepen onderscheiden zij zich gunstig. Ongunstiger is de positie van de Marokkaanse en Turkse tweede generatie. Zorgelijk bij hen is vooral de hoge mate van werkloosheid, die ook in vergelijking met Turken en Marokkanen met een andere migratieachtergrond veelal ongunstig afsteekt. Ter relativering kan worden opgemerkt dat het werkloosheidsniveau van primaire migranten wordt gedrukt door hun sterke vertegenwoordiging in de arbeidsongeschiktheid en dat tweede-generatie Turken en Marokkanen nog voor een belangrijk deel in het onderwijs participeren. Het hoge werkloosheidsniveau geeft evenwel te denken. Ook de positie van de werkenden is bij de tweede-generatie Turken en Marokkanen niet florissant. Hoewel het beroepsniveau in vergelijking met Turken en Marokkanen met een andere migratieachtergrond is gestegen, springt toch eerst en vooral de sterke vertegenwoordiging aan de onderkant van de beroepenstructuur in het oog. De Surinaamse tweede generatie neemt hier een tussenpositie in, waarbij zij overigens meer lijkt op de tweede generatie Antillianen dan op de Turkse en Marokkaanse tweede generatie.

Een andere categorie die in toenemende mate het beeld van de groepen gaat bepalen, is de zogenoemde *tussengeneratie*. Ook hier zijn de verschillen tussen de etnische minderheidsgroepen groot. De Antilliaanse en Surinaamse tussengeneratie neemt over het geheel genomen een tamelijk gunstige positie in. De werkloosheid is lager dan bij de tweede generatie, al moet hierbij in acht worden genomen dat het aandeel jongeren – bij wie de werkloosheid is geconcentreerd – bij de tweede generatie groter is dan bij de tussengeneratie. Werkenden uit de tussengeneratie zijn vooral in de lagere en middelbare beroepen werkzaam. In vergelijking met de tweede generatie is hun aandeel in elementaire beroepen wat groter en in de hogere en wetenschappelijke beroepen wat lager. In vergelijking met Surinamers en Antillianen met een andere migratieachtergrond is de positie van werkenden die tot de tussengeneratie worden gerekend echter zeker niet ongunstig.

De positie van de Turkse en Marokkaanse tussengeneraties die werk hebben, ligt tussen die van de tweede generatie en die van Turken en Marokkanen met een andere migratieachtergrond in. Nochtans is het aandeel werkenden aan de onderkant van de beroepenstructuur zeer groot. De werkloosheid van de tussengeneratie ligt – net als bij de Surinamers en Antillianen – op een lager niveau dan bij de tweede generatie.

In de afgelopen jaren maakt de migratie van partners een steeds belangrijker deel uit van de instroom vanuit de herkomstlanden. Dit geldt in het bijzonder voor de Turken en Marokkanen en de Surinamers, waar de gezinshereniging nagenoeg voltooid is en instroom op basis van andere gronden aan strenge regels is gebonden. De mate waarin groepen structureel integreren, is dan ook mede afhankelijk van de wijze waarop de positieverwerving van deze zogenoemde *gezinsvormers* verloopt. De arbeidsparticipatie – die bij gezinsvormers beter als maatstaf kan worden gebruikt dan bij de tweede en tussengeneratie – is voor een categorie die betrekkelijk jong is, bij Turkse en Marokkaanse gezinsvormers aan de lage kant, zeker in vergelijking met de Antilliaanse en Surinaamse gezinsvormers. Voorts is bij de Turken en Marokkanen die vanwege een huwelijk naar Nederland zijn gekomen, de werkloosheid hoog, het beroepsniveau doorgaans (zeer) laag en is de vertegenwoordiging in sectoren waar vaak laaggekwalificeerd werk wordt verricht, fors. De positie van Surinaamse en Antilliaanse gezinsvormers is gunstiger, zeker waar het de arbeidsparticipatie en de werkloosheid betreft. Vooral voor de Surinaamse gezinsvormers geldt dat zij in vergelijking met Surinamers met een andere migratieachtergrond vaak aan de onderkant van de beroepenstructuur werkzaam zijn. De positie van Antilliaanse gezinsvormers loopt meer uiteen: zij worden zowel in de elementaire en lage beroepen als in hogere en wetenschappelijke beroepen aangetroffen.

Wat levert deze exercitie nu aan inzichten op over de te verwachten ontwikkelingen in de arbeidsmarktpositie van etnische minderheden? Voor Turken en Marokkanen mag worden verwacht dat de arbeidsmarktpositie zich in de komende jaren slechts zeer geleidelijk zal verbeteren. De geringe vooruitgang die de tweede generatie boekt – waarbij bovendien nog maar moet worden afgewacht hoe de werkloosheid zich zal ontwikkelen –, wordt gedempt door de prestaties van de tussengeneratie en de gezinsvormers, die afgemeten aan het beroepsniveau een ongunstiger beeld laten zien dan bij de tweede generatie het geval is. Vast staat dat de afstand ten opzichte van de autochtone bevolking groot zal blijven.

De situatie van de Antilliaanse groep is onderhevig aan twee aan elkaar tegenstelde ontwikkelingen. Enerzijds ontwikkelt de structurele integratie van de tweede generatie zich zeer gunstig. Anderzijds wordt het beeld bepaald door de overwegend slechte positie van Antillianen die in de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen. De diversiteit in arbeidsmarktposities neemt bij deze groep toe, zowel aan de onder- als aan de bovenkant van de arbeidsmarkt waardoor een gepolariseerd beeld ontstaat.

Het totaalbeeld bij de Surinaamse groep wordt niet, zoals bij de Antillianen, nadelig beïnvloed door een substantiële instroom van Surinamers met voor de arbeidsmarkt ongunstige individuele kenmerken. In vergelijking met de Turken en Marokkanen is de positie van de tussengeneratie en de gezinsvormers ook beduidend beter. Met name de Surinaamse tussengeneratie onderscheidt zich in geringe mate van de tweede. Als gevolg van de relatief gunstige positie van de tweede en tussengeneratie heeft het er dan ook alle schijn van dat de arbeidsmarktpositie van de Surinaamse groep als geheel zal verbeteren.

Het bieden van inzicht in de inkomenspositie van etnische minderheden zou na de beschrijving van de arbeidsmarktpositie een min of meer logisch vervolg zijn op de tot nu toe gepresenteerde schets van structurele integratie van minderheden. Hier van wordt evenwel afgezien. Na de uiteenzetting over de arbeidsmarktpositie waarbij aandacht is besteed aan de mate van participatie, de werkloosheid en de positie van werkenden levert de beschrijving van de inkomenspositie weinig nieuwe inzichten meer op. Bovendien gaat hier de vergelijking tussen migratietypen en naar leeftijd mank als gevolg van de grote verschillen tussen deze categorieën in bijvoorbeeld de onderwijs- en arbeidsmarktparticipatie. Wie zich in hoofdlijnen op de hoogte wil stellen van de inkomenspositie van etnische minderheden, wordt verwezen naar Martens (1999) en Martens en Weijers (2000). Een analyse van de verschillen in inkomen tussen etnische minderheden en autochtonen is te vinden in Dagevos et al. (1996b).

5.3.5 RUIMTELIJKE CONCENTRATIE

Een laatste element van de structurele integratie dat in dit hoofdstuk aan de orde komt, betreft de mate waarin minderheden woonachtig zijn in wijken met hoge aandelen allochtonen. In (oude) integratietheorieën neemt de ruimtelijke component een belangrijke plaats in. Heel in het kort is de gedachte dat primaire migranten geconcentreerd woonachtig zijn in oude, min of meer verpauperde wijken die door de autochtone bevolking zijn verlaten. Met het verstrijken van de tijd en het verwerven van een betere sociaal-economische positie van de primaire migranten en (vooral) hun nakomelingen, treedt er verhuismobiliteit op in de richting van wijken met een betere status. Migrant en hun nakomelingen 'suburbaniseren', trekken weg uit de binnensteden en vestigen zich in de omliggende wijken. De opengevallen plekken worden ingenomen door nieuwe migranten, waarna het geschetste proces zich herhaalt (invasie en successie).

Om inzicht te krijgen in de mate waarin etnische minderheden in Nederland geconcentreerd woonachtig zijn in bepaalde wijken schiet de SPVA op zichzelf genomen te kort. Binnen de SPVA is geen informatie voorhanden over de kenmerken van de wijk waarin de respondent woonachtig is. Deze gegevens zijn ontleend aan een andere bron en gekoppeld aan de SPVA. Daarbij is gebruikgemaakt van de woonmilieudatabase 1998 (ABF 1999). In dit bestand is een groot aantal gegevens-

bronnen samengebracht die overeenkomen op het punt dat ze informatie bevatten over alle postcodes in Nederland. In Nederland bestaan circa 3950 4-cijferige postcodegebieden. Ieder gebied bestaat uit circa 2000 adressen en is daarmee op te vatten als een wijk. In de WMD98 is per 4-cijferige postcode bekend welk aandeel van de bevolking bestaat uit niet-westerse allochtonen. Allochtonen zijn hier geïdentificeerd volgens de beperkte definitie. Het betreft hier personen die zelf en ten minste een van de ouders in het buitenland zijn geboren (eerste generatie) en van degenen die in Nederland zijn geboren (tweede generatie) dienen beide ouders in het buitenland te zijn geboren om als allochtoon te worden aangemerkt. Het percentage allochtonen is per postcodegebied beschikbaar in veelvoud van vijf.

Van deze gegevens over het aandeel allochtonen per postcodegebied is gebruik gemaakt. De gegevens over het aandeel allochtonen per postcode uit de WMD is gekoppeld aan de SPVA. Daarbij fungeert de postcode als sleutel, informatie die in beide bestanden aanwezig is. Het grote voordeel van deze exercitie is dat informatie over elementen van structurele en sociaal-culturele integratie, zoals voorhanden in de SPVA in verband kan worden gebracht met kenmerken van de wijk waarin deze huishoudens woonachtig zijn.¹⁰

Resultaten

In tabel 5.8 wordt voor huishoudens binnen de SPVA-98 aangegeven in welke wijken zij woonachtig zijn. Daarbij is het aandeel allochtonen per wijk ingedeeld in klassen: 0-10 procent, 11-20 procent, 21-30 procent en meer dan 30 procent allochtonen in de wijk. Een opmerking is hier nog op zijn plaats.

In de SPVA zijn grote gemeenten sterk vertegenwoordigd.¹¹ De keuze voor de SPVA-gemeenten is ingegeven door de doelstelling de dekkingsgraad van de steekproef onder etnische minderheden in Nederland zo groot mogelijk te maken. De gegevens voor etnische minderheden mogen mede als gevolg van deze keuze dan ook als representatief worden beschouwd (Martens 1999). Dit geldt niet voor autochtonen, die in beduidend sterkere mate gespreid over het land woonachtig zijn. Juist bij onderwerpen als de ruimtelijke concentratie en huisvestingspositie maakt het urbane karakter van de SPVA-steekproef dat de SPVA-gegevens geen adequaat beeld geeft van de situatie van de autochtone bevolking als geheel. Nochtans zijn de gegevens van autochtonen informatief, omdat ze duidelijk maken in welke wijken autochtonen in SPVA-gemeenten zijn gehuisvest en duidelijk maken op welke wijze autochtonen op dit punt verschillen laten zien met etnische minderheden.

Het wekt weinig verbazing wanneer blijkt dat wijken waar veel allochtonen woonachtig zijn, ook andere kenmerken met elkaar gemeen hebben. Tesser et al. (1995) laten zien dat dergelijke wijken ook gekenmerkt worden door een combinatie van gemiddeld lage inkomens, veel werkloosheid, veel relatief goedkope huurwoningen en zijn koopwoningen, voor zover aanwezig, relatief goedkoop. Een dergelijk profiel beantwoordt aan het beeld van een concentratiewijk. Concentratiewijken zijn doorgaans ook achterstandswijken. Bij de bespreking van de resultaten is het goed

voor ogen te houden dat door middel van de indicator ‘aandeel allochtonen in de wijk’ ook andere kenmerken van wijken in belangrijke mate worden beschreven.

Concentratiewijken en het vestigingspatroon van etnische minderheden

Het vestigingspatroon van etnische minderheden laat grote verschillen zien. Over het geheel genomen zijn Marokkanen het vaakst woonachtig in wijken met een groot aandeel allochtonen. Meer dan de helft van de Marokkaanse huishoudens woont in een wijk waar meer dan 30 procent van de bevolking bestaat uit allochtonen. Ook Turkse en Surinaamse huishoudens wonen vaak in dergelijke wijken. In vergelijking met de andere minderheidsgroepen zijn Antillianen het minst vaak woonachtig in ‘concentratiewijken’.

Ook blijkt dat een zeer gering aandeel Turkse en Marokkaanse huishoudens in een ‘witte’ wijk woont, waar het allochtone bevolkingsaandeel minder dan 10 procent bedraagt. Surinaamse en Antilliaanse huishoudens nemen hier een tussenpositie in.

Tabel 5.8 Etnische groepen in de SPVA-98 (huishoudens) en percentage allochtonen in de wijk waarin zij woonachtig zijn (%)

	Allochtonen in wijk			
	0-10%	11-20%	21-30%	>30%
Turken	5	26	21	48
Marokkanen	6	18	22	55
Surinamers	12	25	18	45
Antillianen	16	28	23	33
Autochtonen	26	36	22	16

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98); WMD1998/CBS

Uiteenlopende factoren zijn bepalend voor de verklaring van de ruimtelijke concentratie van etnische minderheidsgroepen. Dat bijvoorbeeld Turken en Marokkanen vaak in concentratiewijken woonachtig zijn, zal voor een deel samenhangen met hun gemiddeld genomen ongunstige sociaal-economische positie, waardoor ze zijn aangewezen op bepaalde delen van de woningvoorraad. Een factor die bovendien nog onderhevig is aan het aandeel van het inkomen dat men aan huisvesting kan of wil besteden en aan de (geringe) oriëntatie op een koopwoning. Een andere mogelijke factor is dat leden van minderheidsgroepen een voorkeur hebben om in een wijk te wonen met veel landgenoten, bijvoorbeeld vanwege de aldaar beschikbare voorzieningen (winkels, religieuze instellingen). Ook de toegankelijkheid van de woningmarkt en kennis over de wijze van woningverdeling kan een rol spelen.

Een uitvoerige analyse van de verklaring van de ruimtelijke concentratie van minderheden valt buiten het bestek van dit hoofdstuk. Het gaat bovendien de mogelijkheden van de beschikbare gegevens te boven. Behalve dat niet alle benodigde gegevens voorhanden zijn, spelen oorzaak en gevolg hier door elkaar. Het is bijvoorbeeld niet goed aan te geven in hoeverre langdurige werkloosheid tot gevolg heeft dat men in een concentratiewijk woonachtig is dan wel in hoeverre het wonen in een dergelijke wijk het ontsnappen uit langdurige werkloosheid belemmert.

Waar op dit moment al wel op kan worden gewezen, is het verschil tussen etnische minderheden voor wat betreft hun vestiging in grote steden, waar wijken met veel allochtonen talrijker zijn (Tesser et al. 1999). Tussen etnische minderheidsgroepen bestaan er op dit punt forse verschillen. Surinamers en Marokkanen zijn beduidend vaker woonachtig in één van de vier grote steden. Met name in Amsterdam wonen naar verhouding veel Surinamers en Marokkanen. Dat deze groepen vaak in een concentratiewijk woonachtig zijn, hangt samen met hun sterke vertegenwoordiging in de grote steden. Turken en vooral Antillianen zijn veel meer over het land gevestigd.

Ruimtelijke concentratie: verschillen naar generatie, opleidingsniveau en arbeidspositie

Assimilatietheorieën voorspellen dat de aanvankelijke ruimtelijke concentratie van migrantengroepen geleidelijk aan afneemt. Naarmate primaire migranten langer in de ontvangende samenleving verblijven, raken zij steeds meer geïntegreerd. Verbeteringen in de sociaal-economische positie vertalen zich in verhuisgedrag in de richting van wijken met een hogere status. De genoemde theorieën wijzen in het bijzonder op de mobiliteit van de nakomelingen van primaire migranten. Voor hen geldt in het bijzonder dat ze een maatschappelijke stijging doormaken en, als gevolg daarvan, steeds minder in concentratiewijken te vinden zijn. Niet alleen in sociaal-economisch opzicht zou de tweede generatie steeds grotere overeenkomsten vertonen met de autochtone bevolking, dit zou ook tot uitdrukking komen in het vestigingspatroon. Volgens de theorie is de maatschappelijke stijging de drijvende kracht achter deze verhuisbewegingen, die met name zichtbaar worden bij de tweede generatie. In het onderstaande wordt beschreven in hoeverre deze gedachtegang geldig is. Nagegaan wordt op welke wijze binnen (en tussen) etnische groepen verschillen bestaan in het vestigingspatroon, waarbij onderscheid wordt gemaakt naar opleidingsniveau en arbeidspositie en naar generatie.

Migratietype

Uit de gegevens komt naar voren dat van een massale uitwaaiering van *tweede-generatie Turken en Marokkanen* in de richting van wijken met een zeer laag aandeel allochtonen geen sprake is. Zij zijn nog overwegend woonachtig in concentratiewijken. Dit is niet onverwacht, omdat, zoals in het voorgaande is aangetoond, de arbeidsmarktpositie van grote delen van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie ongunstig is. Hiermee is niet gezegd dat er in het geheel geen beweging valt te bespeuren. In vergelijking met de eerste generatie Turken en Marokkanen is het aandeel tweede generatie Turken en Marokkanen in wijken met een hoge concentratie allochtonen met enkele procentpunten gedaald. Het aandeel tweede-generatie Turken is in het bijzonder toegenomen in wijken met een gering aandeel allochtonen (11-20%), waar thans circa eenderde van de tweede-generatie Turken woonachtig is. Bij de tweede generatie Marokkanen is de stijging vooral waarneembaar in wijken met 21-30 procent allochtonen. Al met al wijzen de gegevens uit dat tweede-generatie Turken en Marokkanen in vergelijking met eerste-generatie Turken en Marokkanen enigszins opschuiven in de richting van wijken

met een lager aandeel allochtonen. 'Witte' wijken komen daarbij nauwelijks in het vizier: de tweede generatie woont niet vaker dan de eerste generatie Turken en Marokkanen in wijken waar geen of nauwelijks allochtonen woonachtig zijn. Eén opmerking is hier overigens nog wel op zijn plaats. De gegevens hebben betrekking op hoofden van huishoudens. De tweede generatie Turken en Marokkanen die hoofd van het huishouden zijn, zijn overwegend jong. Een deel van hen is nog schoolgaand, terwijl een ander deel recentelijk de arbeidsmarkt heeft betreden. Het is denkbaar dat de verscheidenheid van wijken waarin de tweede generatie woonachtig is, in de komende jaren verder gaat toenemen, onder meer als gevolg van het betreden van arbeidsmarkt van de tweede generatie en het verder ontplooiën van de beroepsloopbaan bij degenen die nu reeds werk hebben.

Tabel 5.9 Etnische groepen in de SPVA-98 (hoofden van huishoudens), naar migratietypen en percentage allochtonen in de wijk waarin zij woonachtig zijn (1998; %)

		Allochtonen in wijk			
		0-10%	11-20%	21-30%	>30%
Turken	1 ^e gen. voor 1980	5	25	22	49
	1 ^e gen. na 1981	5	23	24	49
	gezinsvormers	6	27	22	45
	tussengeneratie	6	25	19	50
	2 ^e generatie	6	32	19	44
Marokkanen	1 ^e gen. voor 1980	5	16	21	59
	1 ^e gen. na 1981	6	18	24	52
	gezinsvormers	6	26	23	45
	tussengeneratie	7	23	17	53
	2 ^e generatie	6	20	30	45
Surinamers	1 ^e gen. voor 1980	12	27	17	44
	1 ^e gen. na 1981	8	21	17	55
	gezinsvormers	16	22	25	37
	tussengeneratie	14	27	17	43
	2 ^e generatie	14	24	22	40
Antillianen	1 ^e gen. voor 1980	23	28	26	24
	1 ^e gen. na 1981	10	24	25	41
	gezinsvormers	21	48	16	16
	tussengeneratie	21	32	21	25
	2 ^e generatie	22	33	19	25

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98); WMD1998/CBS

Opmerkelijk is de positie van *gezinsvormers*. Voor alle groepen geldt dat zij het minst woonachtig zijn in wijken met een hoog aandeel allochtonen. Het is niet zonder meer duidelijk welke factoren hier nu precies verantwoordelijk voor zijn. Mogelijk is de regelgeving op grond waarvan gezinsvormers worden toegelaten hier van betekenis. De partners van gezinsvormers dienen over geschikte woonruimte te beschikken voordat de partner vanuit het herkomstland wordt toegelaten. Een nadere beschouwing van de gegevens wijst voorts uit dat hoofden van huishoudens die vanwege gezinsvorming naar Nederland zijn gekomen, zich on-

derscheiden van andere migratietypen, doordat zij naar verhouding vaak mannen zijn en een hoge arbeidsparticipatie kennen. Voorts wijkt de huishoudenssamenstelling wat af: gezinsvormers hebben in vergelijking met andere migratietypen, uitgezonderd de tweede generatie, gemiddeld genomen minder kinderen. Het is niet zo dat werkende gezinsvormers een duidelijk beter beroepsniveau hebben dan andere migratietypen. Zoals hierboven al is beschreven, zijn ze gemiddeld genomen juist meer aan de onderkant van de beroepenstructuur werkzaam. Dit geldt voor alle groepen. Hoewel niet alle vragen zijn beantwoord, rijst het beeld dat gezinsvormers sterk op arbeid zijn gericht en dat het naar verhouding geringe kindertal binnen deze huishoudens hun juist genoeg armslag geeft om zich wat vaker in wijken met een geringer aandeel allochtonen te vestigen. Dit alles is overigens tentatief. In hoeverre bijvoorbeeld het opgroeien van kinderen voor huishoudens aanleiding is om te verhuizen, is aan deze gegevens niet te ontnemen. De verschillen in vestigingspatroon tussen gezinsvormers en andere migratietypen moeten overigens ook weer niet worden overdreven, al blijven de verschillen opmerkelijk.

De verschillen binnen de Surinaamse en Antilliaanse groepering weerspiegelen voor een belangrijk deel hun migratiegeschiedenis en de wijze waarop nakomelingen hun weg in de Nederlandse samenleving hebben gevonden. Tussen de eerste generatie Surinamers die voor en die na 1980 naar Nederland is gekomen, bestaan forse verschillen in de kenmerken van de wijk waar zij woonachtig zijn. Vroege migranten uit deze groep zijn minder vaak woonachtig in wijken waar veel allochtonen wonen dan migranten die na 1980 naar Nederland zijn gekomen. Ditzelfde geldt voor Antillianen, voor wie de verschillen nog groter zijn. Ook bij deze groep, zoals al eerder toegelicht, is sprake van specifieke migratiestromen in de jaren zestig en zeventig. De Antillianen die later zijn gekomen, beschikken over een lager opleidingsniveau en beheersen vaak het Nederlands niet goed. De recente migratie van Antillianen wordt in het bijzonder door deze categorie gekenmerkt. Het is deze categorie die in vergelijking met andere Antillianen vaak in wijken woont met hoge aandelen allochtonen. In vergelijking met tweede-generatie Antilliaanse jongeren is het verschil groot. Antillianen van de tweede generatie doen het, zoals eerder in dit hoofdstuk bij herhaling is gebleken, in sociaal-economisch opzicht goed, hetgeen zichtbaar wordt in de forse spreiding van tweede-generatie Antillianen over de verschillende typen wijken.

Opmerkelijk is ook te zien dat het vestigingspatroon van vroege eerste-generatie Surinaamse en Antilliaanse migranten nauwelijks afwijkt van dat van leden van de tweede generatie. Met de stadiatheorieën in het achterhoofd zou geconcludeerd kunnen worden dat binnen deze groepen nauwelijks sprake is van enige dynamiek. Deze conclusie zou evenwel voorbarig zijn. Bedacht moet worden dat de migratie van Surinamers en Antillianen die voor 1980 naar Nederland zijn gekomen, specifiek is. Deze groepen zijn doorgaans in sociaal-economisch opzicht succesvol, hetgeen zich onder meer vertaalt in een grote spreiding over wijken in Nederland. Voorts moet in de beschouwing worden betrokken dat de tweede generatie Suri-

namers en Antillianen veel jongeren telt, die nog aan het begin van hun beroepsloopbaan staan of nog een studie volgen. Men zou dus evenzeer de conclusie kunnen trekken dat de grote overeenkomst in vestigingspatroon tussen vroege, eerste-generatie migranten en de tweede generatie opmerkelijk is. Deze bevindingen wijzen ook op het schetsmatige karakter van stadiatheorieën. Het simpelweg vergelijken van generaties, zonder aandacht te besteden aan de kenmerken van primaire migranten bij binnenkomst en het verloop van hun verdere integratie, kan aanleiding geven tot onjuiste interpretaties van het integratieproces van groepen. Stadiatheorieën gaan ervan uit dat primaire migranten onderaan de ladder beginnen en dat nakomelingen de ladder bestijgen. Het voorbeeld van vroege Surinaamse en Antilliaanse migranten wijst uit dat hiervan niet altijd sprake hoeft te zijn.

Opleidingsniveau

Dat er een duidelijk verband is tussen de wijk waarin men woonachtig is en sociaal-economische variabelen blijkt uit tabel 5.10. Lager opgeleiden wonen beduidend vaker in concentratiewijken dan hoger opgeleiden. Het verschil is met name groot tussen personen met hbo of een academische opleiding en de andere opleidingen. Dit geldt voor alle etnische minderheidsgroepen. Tussen groepen met hetzelfde opleidingsniveau zijn de verschillen eveneens interessant. Over het geheel genomen wonen in vergelijking met andere hoger opgeleiden Marokkanen het vaakst in een wijk met een hoog aandeel allochtonen. Zij worden gevolgd door hoger opgeleide Turken en hoger opgeleide Surinamers. Hoger opgeleide Antillianen wonen het vaakst in 'witte' wijken. Het opleidingsniveau is anders gezegd wel van betekenis, maar alle verschillen kunnen hieraan niet worden toegeschreven. Verschillen in arbeidspositie tussen personen met hetzelfde opleidingsniveau liggen hier mogelijk aan ten grondslag. Mogelijk zijn ook verschillen in woonvoorkeuren van belang.

De verschillen naar opleidingsniveau zijn vooral groot bij etnische minderheidsgroepen. Autochtone hoger opgeleiden wonen opmerkelijk vaak in wijken met een hoog aandeel allochtonen. Deze uitkomst hangt samen met het urbane karakter van de SPVA-steekproef. Zoals gezegd, beschrijft de SPVA vooral de situatie in de grote steden. Het vestigingspatroon van autochtonen weerspiegelt dit. De vertegenwoordiging van hoger opgeleiden in concentratiewijken zal voor een belangrijk deel bestaan uit jonge, recent afgestudeerden ('yuppies') die na hun studietijd (voorlopig) in dergelijke wijken zijn blijven wonen. Voorts is een deel van de hoger opgeleide autochtonen waarschijnlijk woonachtig in wat wel de 'gouden randjes' worden genoemd: het betreft hier bijvoorbeeld vooroorlogse herenhuizen en grachtenpanden, die weliswaar in een concentratiewijk zijn gelegen, maar tot de zeer gewilde woningen gerekend kunnen worden

Tabel 5.10 Etnische groepen in de SPVA-98 (hoofden van huishoudens), naar gerealiseerd opleidingsniveau en percentage allochtonen in de wijk waarin zij woonachtig zijn (1998; %)

		Allochtonen in wijk			
		0-10%	11-20%	21-30%	>30%
Turken	geen/bao	4	26	20	50
	vbo/mavo	8	20	23	49
	mbo/havo/vwo	7	28	24	42
	hbo/wo	11	34	26	30
Marokkanen	geen/bao	4	17	21	58
	vbo/mavo	8	20	20	53
	mbo/havo/vwo	9	20	21	51
	hbo/wo	12	25	28	35
Surinamers	geen/bao	9	26	19	46
	vbo/mavo	11	25	16	48
	mbo/havo/vwo	14	23	17	45
	hbo/wo	20	25	19	36
Antillianen	geen/bao	9	21	28	42
	vbo/mavo	13	26	27	34
	mbo/havo/vwo	16	30	21	33
	hbo/wo	32	32	20	17
Autochtonen	geen/bao	21	37	27	16
	vbo/mavo	31	39	19	12
	mbo/havo/vwo	29	33	21	17
	hbo/wo	23	34	23	20

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98); WMD1998/CBS

Arbeidspositie

Om inzicht te krijgen in de samenhang tussen het ruimtelijk geconcentreerd wonen en de sociaal-economische positie wordt gebruikgemaakt van een indeling die de arbeidspositie indiceert. De indeling loopt van personen die niet op de arbeidsmarkt actief zijn via werklozen tot aan personen met betaald werk in de hogere en wetenschappelijke beroepsniveaus (tabel 5.11).

Over het geheel genomen blijken de verschillen naar wijk waar men woonachtig is, in het bijzonder te bestaan tussen personen in hogere en wetenschappelijke beroepsniveaus en de overige categorieën. De verschillen tussen personen die niet participeren, die kort of langdurig werkloos zijn en die aan de onderkant of in het midden van de beroepenstructuur werkzaam zijn, blijken niet groot te zijn. De cesuur ligt bij personen in de hogere en wetenschappelijke beroepsniveaus. Deze uitkomst correspondeert met de hierboven gepresenteerde bevindingen over het opleidingsniveau. Ook hier bleek dat met name personen met hbo of academisch onderwijs minder geconcentreerd wonen en dat bij andere opleidingsniveaus de verschillen gering waren. Het zich vestigen in wijken met een gering aandeel allochtonen is kennelijk vooral voorbehouden aan de 'elite'. De binnen etnische minderheidsgroepen ontstane 'middenklasse' – geïndiceerd door werkenden in

middenberoepen – is nog steeds overwegend woonachtig in wijken met een hoog aandeel allochtonen.

Tabel 5.11 Etnische groepen in de SPVA-98 (hoofden van huishoudens), naar gerealiseerd opleidingsniveau en percentage allochtonen in de wijk waarin zij woonachtig zijn (1998; %)

		Allochtonen in wijk			
		0-10%	11-20%	21-30%	>30%
Turken	non-participatie	3	26	20	51
	langdurig werkloos (>=2j.)	2	27	17	55
	kortdurig werkloos (<2j.)	7	20	25	49
	elementair beroepsniveau	7	31	28	35
	laag beroepsniveau	7	25	22	47
	middelbaar beroepsniveau	8	18	19	56
	hoger/wetensch. beroepsniveau	17	36	17	30
Marokkanen	non-participatie	5	16	20	59
	langdurig werkloos (>=2j.)	5	18	26	50
	kortdurig werkloos (<2j.)	6	12	27	56
	elementair beroepsniveau	5	20	21	54
	laag beroepsniveau	5	20	23	52
	middelbaar beroepsniveau	9	25	22	45
	hoger/wetensch. beroepsniveau	17	27	17	39
Surinamers	non-participatie	8	27	18	47
	langdurig werkloos (>=2j.)	9	31	16	44
	kortdurig werkloos (<2j.)	14	19	21	45
	elementair beroepsniveau	11	24	17	48
	laag beroepsniveau	12	26	19	45
	middelbaar beroepsniveau	13	22	19	46
	hoger/wetensch. beroepsniveau	22	27	18	33
Antillianen	non-participatie	12	25	27	37
	langdurig werkloos (>=2j.)	9	29	26	36
	kortdurig werkloos (<2j.)	15	33	18	35
	elementair beroepsniveau	16	22	28	35
	laag beroepsniveau	15	33	21	31
	middelbaar beroepsniveau	16	30	21	34
	hoger/wetensch. beroepsniveau	31	33	18	18
Autochtonen	non-participatie	28	32	22	18
	langdurig werkloos (>=2j.)	26	43	17	13
	kortdurig werkloos (<2j.)	#	#	#	#
	elementair beroepsniveau	24	39	15	21
	laag beroepsniveau	25	42	16	16
	middelbaar beroepsniveau	30	31	21	18
	hoger/wetensch. beroepsniveau	30	34	22	15

= minder dan 20 respondenten

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98); WMD1998/CBS

Ruimtelijke concentratie: besluit

De beschrijvende analyses laten zien dat de mate waarin etnische minderheden geconcentreerd woonachtig zijn in wijken met veel andere allochtonen, samenhangt met generatie-verschillen en sociaal-economische posities. Zo bezien hebben integratietheorieën het gelijk aan hun zijde. Tegelijkertijd geldt dat de ver-

schillen bij de Turkse en Marokkaanse eerste en tweede generatie zeer gering zijn. Ook bij de tweede generatie Turken en Marokkanen wordt het beeld gedomineerd door het veelvuldig woonachtig zijn in wijken met een hoge concentratie allochtonen. Het is bij de Turken en Marokkanen uiteindelijk vooral de ‘elite’ – personen in hogere en wetenschappelijke beroepsniveaus en personen met een hbo of een academische opleiding – die zich qua vestigingspatroon onderscheiden van andere Turken en Marokkanen.

In vergelijking met Turken en Marokkanen wonen Surinamers en Antillianen beduidend vaker in wijken met een gering aandeel allochtonen. Dit vestigingspatroon weerspiegelt in belangrijke mate de sociaal-economische positie van deze groepen, en in samenhang daarmee, hun migratiegeschiedenis. Antillianen die voor 1981 naar Nederland zijn gekomen en de Antilliaanse tweede generatie bijvoorbeeld onderscheiden zich qua vestigingspatroon nauwelijks nog van autochtonen.

5.4 BESLUIT: STRUCTURELE INTEGRATIE OF STRUCTURELE STAGNATIE?

Twee tendensen komen uit dit hoofdstuk naar voren, vooruitgang en achterstand. De beantwoording van vraag of er sprake is van integratie of stagnatie is dan ook vooral afhankelijk van het gekozen perspectief. Het is onmiskenbaar dat de tweede generatie een forse stap voorwaarts heeft gezet, vooral wanneer het gaat om het onderwijs, al zijn de verschillen tussen groepen groot. De positie van de tweede generatie op de arbeidsmarkt moet zich nog uitkristalliseren en zal in belangrijke mate een uitvloeisel zijn van het opleidingsniveau dat de tweede generatie weet te behalen.

Aan de andere kant wordt de ontwikkeling van de structurele integratie van een groep niet alleen bepaald door de kenmerken van de tweede generatie. De voortgaande immigratie speelt de structurele integratie van groepen in meer of mindere mate parten. Het tempo van de integratie wordt hierdoor getemperd. Degenen die in het kader van gezinsvorming of -hereniging naar Nederland zijn gekomen en recent gearriveerde Antilliaanse migranten doen, om het zomaar eens uit te drukken, de integratie geen goed. Doordat de aanwas in het onderwijssysteem en op de arbeidsmarkt niet alleen bestaat uit leden van de tweede generatie, verloopt de structurele integratie van groepen stroef. De eerste generatie wordt niet alleen opgevolgd door de tweede generatie, maar ook door een nieuwe eerste generatie. En dit betekent twee stappen vooruit en één achteruit. Zo bezien is de vraag naar integratie of stagnatie misleidend. Er is veel meer aanleiding om uit te gaan van een grotere mate van diversificatie binnen groepen, waarbij bepaalde categorieën een goede aansluiting weten te realiseren met de Nederlandse kerninstituten, terwijl andere achterblijven.

Hoe juist deze constatering ook is, ze is ook wat gemakkelijk. De bevindingen in dit hoofdstuk bieden immers ook aanknopingspunten om aan te geven voor welke (sub)groepen integratie en voor welke stagnatie te verwachten is. Bij de diverse elementen van structurele integratie is hieraan bij herhaling aandacht besteed. Gegeven de kenmerken van de migratie en de prestaties die de nieuwe eerste generatie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt boeken en gegeven de zwakke positie van veel leden van de tweede generatie, mag worden verwacht dat de structurele integratie van Turken en Marokkanen zich zeer geleidelijk in positieve richting zal ontwikkelen. Daarbij is het zeer wel denkbaar dat de afstand tussen Marokkanen en Turken steeds kleiner wordt.

De Antilliaanse groep onderscheidt zich nog steeds in gunstige zin van de Surinaamse. De structurele integratie van de Antilliaanse groep staat evenwel onder druk als gevolg van de moeizame positieverwerving van Antillianen die in de jaren tachtig en negentig naar Nederland zijn gekomen. Hiertegenover staat de welhaast rimpelloze integratie van de tweede generatie Antillianen die, als nakomelingen van de relatief succesvolle Antilliaanse eerste generatie, het over het algemeen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt beter doen dan autochtonen. Ook de tussen-generatie laat over het algemeen een gunstig beeld zien. De verscheidenheid in posities neemt binnen deze groep toe. De structurele integratie van Surinamers, bezien vanuit de ontwikkelingen die leeftijdsgroepen en generaties doormaken, wijzen op een geleidelijke verbetering van de positie van de Surinaamse groep als geheel. Voor de toekomst zou deze groep wel eens over de beste papieren kunnen gaan beschikken, waarbij de verschillen die thans nog bestaan met de Antilliaanse groep worden ingelopen.

NOTEN

- 1 Een andere manier om inzicht te krijgen in de ontwikkelingen van de structurele positie van etnische minderheden is door een vergelijking-in-de-tijd te maken. In deze studie wordt hierover niet gerapporteerd. Recentelijk heeft Veenman (1999) een studie uitgebracht waarin hij door middel van een dergelijke vergelijking de ontwikkelingen in de structurele positie van minderheden in kaart brengt. Voorts wordt verwezen naar Odé en Martens (2000) die – zij het summier – aandacht hebben besteed aan de ontwikkelingen in de onderwijs- en arbeidsmarktpositie van etnische minderheden.
- 2 De gegevens van autochtonen zijn ontleend aan de EBB, de gegevens van etnische minderheden aan de SPVA.
- 3 Tesser et al. (1999), aan wie deze gegevens zijn ontleend, hebben het opleidingsniveau van schoolgaanden gelijkgesteld aan het niveau van de opleiding die zij op dat moment bezoeken. Het spreekt voor zich dat hierdoor schattingsfouten optreden. Schoolgaanden stromen zowel door naar andere opleidingsniveaus als verlaten het onderwijs zonder een diploma te behalen. Wanneer uitsluitend de niet-schoolgaanden worden geanalyseerd is –begrijpelijkerwijs – het verschil in uitkomsten met de in tekst gepresenteerde gegevens vooral groot in de jongere leeftijdsklassen. Dit wordt veroorzaakt doordat het dan om jongeren gaat met een betrekkelijk korte schoolloopbaan en doordat drop-outs dan relatief sterk zijn vertegenwoordigd.
- 4 Net als bij het onderscheid naar leeftijd, zijn ook hier de schoolgaanden in de figuur opgenomen.
- 5 Een uitgebreide toelichting op dit gegevensbestand en de inhoud van de taal- en rekentoetsen is te vinden in Tesser et al. (1999).
- 6 Enige voorzichtigheid is hier geboden. Vanwege het grotere aandeel jongere vrouwen dat nog in het onderwijs zit is hier de kans groter dat zij alsnog tot de drop-outs gaan behoren. Bij vrouwen ouder dan 25 zijn de meesten uit het onderwijs (met of zonder diploma), zodat voor deze leeftijdscategorie beter de ‘totaalstand’ kan worden opgemaakt.
- 7 Tot de beroepsbevolking worden alle personen gerekend in de leeftijd van 15-64 jaar die (1) tenminste twaalf uur per week werken, (2) werk hebben aanvaard waardoor ze tenminste 12 uur per week gaan werken, (3) aangeven tenminste 12 uur per week te willen werken, daarvoor beschikbaar zijn en activiteiten ontplooiën om werk voor tenminste twaalf uur per week te vinden. Dit is de zogeheten CCS-definitie.
- 8 De werkloze beroepsbevolking valt niet volledig samen met de omvang van de geregistreerde werkloosheid. Een belangrijk verschil is dat om tot de geregistreerde werklozen te worden gerekend er sprake moet zijn van inschrijving bij het arbeidsbureau. In de omschrijving van de werkloze beroepsbevolking wordt expliciet melding gemaakt van actief zoekgedrag om werk te vinden voor meer dan 12 uur per week, dat weer geen criterium is om tot de geregistreerde werkloosheid te worden gerekend. Per saldo leidt het gebruik van de omschrijving van de werkzame beroepsbevolking tot hogere werkloosheidscijfers dan wanneer uit wordt gegaan van de definitie van de geregistreerde werkloosheid.
- 9 Wanneer onderscheid wordt gemaakt naar leeftijdsklassen leiden de uitkomsten tot gelijklopende conclusies. Zij worden hier dan ook niet getoond.

- 10 Mogelijk rijst de vraag in hoeverre het problematisch is om het aandeel allochtonen per wijk in verband te brengen met het vestigingspatroon van etnische minderheidsgroepen uit de SPVA. De etnische minderheden in de SPVA vormen immers een deelverzameling van de allochtonen in de bevolking, zoals vastgesteld door het CBS. Dat etnische minderheden in wijken met veel allochtonen wonen volgt dan logisch uit elkaar. Critici zouden erop kunnen wijzen dat er sprake is van een definitierelatie. Het effect hiervan mag evenwel niet worden overschat. De SPVA is een steekproefonderzoek waarbij in 13 gemeenten een aselechte steekproef is getrokken uit de bevolkingsadministratie, zonder dat bepaalde gebieden binnen steden zijn oversampled. Het is daarbij niet waarschijnlijk dat in het kader van het SPVA-onderzoek binnen een postcodegebied een zeer groot aantal etnische minderheden heeft gerepsondeerd. Daarvoor is de eenheid van een 4-cijferige postcode, die bestaat uit circa 2000 adressen veel te groot. Er is sprake een zekere overlap, maar gegeven de steekproefomvang per stad en SPVA qua aantallen volledig of bijna volledig overeenkomen met de absolute aantallen allochtonen in de wijk (waarbij nog kan worden opgemerkt dat allochtonen een ruimere categorie is dan etnische minderheden).
- 11 Ten behoeve van de SPVA is in 13 gemeenten veldwerk verricht. Het betreft: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Enschede, Almere, Alphen aan den Rijn, Bergen op Zoom, Hoogezand-Sappemeer, Delft, Dordrecht en Tiel.

6 SAMENHANG TUSSEN STRUCTURELE EN SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE

6.1 INLEIDING

In de voorgaande hoofdstukken zijn beide dimensies van integratie steeds afzonderlijk behandeld. In dit en in het volgende hoofdstuk wordt de samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie aan de orde gesteld. Daarbij gaat het in het volgende hoofdstuk om het identificeren van zogenoemde integratieprofielen, die zich onderscheiden door verschillende combinaties van structurele en sociaal-culturele integratie. Dit hoofdstuk heeft als doel vast te stellen in hoeverre sociaal-culturele integratie en structurele integratie elkaar wederzijds beïnvloeden. Dat hier wordt gesproken van ‘wederzijds beïnvloeden’ is niet zonder reden. Een causale analyse waarbij de mate van sociaal-culturele integratie als verklarende factor wordt opgenomen voor structurele integratie is aan de hand van het huidige onderzoeksmateriaal niet uit te voeren.¹ Dit is spijtig, want de achterliggende vraag is buitengewoon relevant, zowel theoretisch als beleidsmatig. Al sinds de eerste onderzoeken naar de integratie van migrantengroepen is er discussie over de vraag in hoeverre de sociaal-culturele integratie van groepen functioneel is voor de structurele integratie. Assimilatietheorieën zijn hierover tamelijk stellig. Een zekere mate van sociaal-culturele integratie is een belangrijke voorwaarde voor structurele integratie en gaat bijgevolg vooraf aan structurele integratie. Auteurs als Park en Gordon stellen dat migranten op de hoogte moeten raken van gebruiken en normen van de ontvangende samenleving teneinde in de sociale stratificatie een gunstige positie te verwerven. De sociaal-culturele bagage van een migrant wordt hier beschouwd als een hulpbron, of zo men wil: als element van menselijk kapitaal dat van betekenis is voor de positieverwerving van migranten. Op deze benadering is veel kritiek gekomen (zie ook hfdst. 7). Eén van de kritiekpunten is dat ook met het vasthouden aan de eigen cultuur en een sterke gerichtheid op de eigen groep structurele integratie zeer wel tot de mogelijkheden behoort. Sterker nog: een sterke groepscohesie die samengaat met een geringe mate van contacten met de autochtone samenleving zou juist wel eens een zeer positieve bijdrage kunnen leveren aan de positieverwerving van minderheden. Een dergelijke redenering is bijvoorbeeld te vinden in Vermeulen en Penninx (1994).

Vanzelfsprekend is naar dit vraagstuk veel onderzoek verricht, ook in Nederland. Het betreft hier zowel meer kwantitatief (bijv. Shadid 1979; Rettab 1995; Dagevos en Veenman 1996; Dagevos 1998; Tesser et al. 1999; Oomens en Driessen 1999) als meer kwalitatief onderzoek (bijv. Sansone 1992; Böcker 1994b; Vermeulen en Penninx 1994; Lindo 1996; Van Niekerk 2000; Crul 2000). Deze onderzoeken laten nog veel vragen open over de onderlinge relatie tussen structurele en sociaal-culturele integratie. Er kunnen verschillende bezwaren worden genoemd, die in het onderstaande worden besproken.

De bezwaren tegen het uitgevoerde *kwantitatieve onderzoek* hebben betrekking op twee onderwerpen. Het eerste bezwaar betreft de al zo juist genoemde causaliteitskwestie. Het genoemde kwantitatief onderzoek is gebaseerd op bronnen waarvan de gegevens op hetzelfde tijdstip zijn verzameld. Als gevolg hiervan kan niet worden vastgesteld in welke mate sociaal-culturele integratie vooraf is gegaan aan structurele integratie. Of anders gezegd: heeft de mate van sociaal-culturele integratie ertoe bijgedragen dat er sprake is van een (gunstige of ongunstige) sociaal-economische positie of heeft juist een bepaalde sociaal-economische positie bijgedragen aan een (gunstige of ongunstige) sociaal-culturele positie?

Eerder in dit rapport is al het voorbeeld gegeven van de relatie tussen het vinden en hebben van een baan en sociaal-culturele integratie. Het is denkbaar dat het onderhouden van contacten met autochtonen, het huldigen van min of meer in de autochtone samenleving verankerde waarden en het beheersen van de Nederlandse taal de kansen op de arbeidsmarkt bevorderen. Tegelijkertijd is het voorstelbaar dat het hebben van een baan ertoe leidt dat de contacten met autochtonen toenemen, bepaalde waardenoriëntaties veranderen en de beheersing van de Nederlandse taal verbetert. Uitspraken over de volgtijdelijkheid zijn niet te maken, zodat conclusies uitsluitend betrekking kunnen hebben op de samenhang tussen beide dimensies van integratie. Hiernaast is er een meer technisch bezwaar. Wanneer het bijvoorbeeld gaat om het vaststellen van de relatie tussen sociaal-culturele integratie en de verworven arbeidsmarktpositie, mag het gerealiseerde opleidingsniveau als verklarende (controle)variabele niet ontbreken. Nu blijkt er, en dat is in deze studie ook vastgesteld, een sterke samenhang te bestaan tussen het opleidingsniveau en de mate van sociaal-culturele integratie. Deze onderling verweven kenmerken kunnen door middel van kwantitatieve onderzoeksmethoden niet goed van elkaar worden onderscheiden. Het vastgestelde effect van het opleidingsniveau is gedeeltelijk een effect van sociaal-culturele integratie en omgekeerd.

Kwalitatief onderzoek geeft echter evenmin uitsluitsel over de vraag in hoeverre sociaal-culturele integratie nu een belangrijke voorwaarde is voor structurele integratie. Uit deze hoek wordt vaak naar voren gebracht dat de relatie zoals voorgesteld door assimilatietheorieën, niet houdbaar is. Ter ondersteuning van deze uitspraak worden in onderzoek (sub)groepen geïdentificeerd die niet aan het assimilatieprofiel voldoen, dat wil zeggen er is sprake van een overwegende gerichtheid op de eigen groep en cultuur in combinatie met een gunstige structurele integratie. Dat dergelijke profielen in de werkelijkheid bestaan, moet dan aantonen dat de ene vorm van integratie weinig van doen heeft met de andere vorm van integratie. Het bezwaar van deze bewijsvoering is dat niet zelden voorbij wordt gegaan aan de vraag in welke mate de structurele integratie zou zijn gevorderd indien de leden van de desbetreffende (sub) groep sterker op de Nederlandse samenleving en cultuur georiënteerd zouden zijn geweest. Voorts worden soms wel erg verstrekkende conclusies verbonden aan onderzoek dat betrekking heeft op een relatief klein aantal personen, die bovendien niet altijd model staan voor grote

delen van die groep. Onderzoek onder randgroepjongeren lijdt soms aan dit euvel. Sansone (1992) – maar vaker nog degenen die hem aanhalen – wijst op marginaliseringstendensen bij de Creools-Surinaamse jongeren, terwijl dezen juist gekenmerkt worden door een geringe sociaal-culturele afstand ten opzichte van de Nederlandse samenleving. Hieruit zou dan kunnen worden afgeleid dat een sterke mate van sociaal-culturele integratie niet noodzakelijkerwijs tot sociaal-economisch succes hoeft te leiden.

In de discussie over de betekenis van sociaal-culturele integratie voor de structurele integratie worden voorts soms wel erg gemakkelijk vergelijkingen gemaakt, zonder dat rekening wordt gehouden met andere belangrijke achtergrondkenmerken die evenzeer van belang zijn voor de positieverwerving in het sociaal-economische domein. Vermeulen en Penninx (1994) bijvoorbeeld nuanceren de effecten van sociaal-culturele integratie door erop te wijzen dat Marokkanen weliswaar in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd zijn dan de Turken, maar desondanks gemiddeld gesproken een lagere sociaal-economische positie innemen. Een dergelijke vergelijking is oppervlakkig omdat beide groepen van elkaar verschillen qua hulpbronnen, zoals bijvoorbeeld het opleidingsniveau, kenmerken van het herkomstmilieu en de migratiegeschiedenis.

Het is niet de bedoeling met het bovenstaande het uitgevoerde kwalitatieve onderzoek te diskwalificeren. Het punt dat hier wordt gemaakt, is dat de (verstrekende) uitspraken die op grond van kwalitatief onderzoek worden gedaan, aanvechtbaar zijn.

De discussie over de relatie tussen sociaal-culturele integratie en structurele integratie is dan ook nog niet beslecht. Bovendien moet worden bedacht dat uitspraken over deze relatie gebonden zijn aan de kennis die er op dat moment is. De betekenis van de mate van sociaal-culturele integratie voor de structurele integratie kan in de tijd veranderen. Een sterke gerichtheid op de eigen groep kan voor een bepaalde periode profijtelijk zijn, maar op de langere termijn sociaal-economische vooruitgang stagneren. De precaire situatie waarin veel Chinezen thans verkeren kan hier als voorbeeld dienen (zie Vogels et al. 1999). De Chinezen zijn in het restaurantwezen lange tijd tamelijk succesvol geweest, waarbij de relatief voorspoedige structurele integratie gepaard ging met een geringe mate van sociaal-culturele integratie. De geringe aansluiting tussen Chinezen en de autochtone samenleving lijkt met name de eerste generatie thans op te breken, nu de inkomsten van de restaurants als gevolg van een verscherpte concurrentie in het restaurantwezen fors zijn teruggelopen. De geringe mate van sociaal-culturele integratie lijkt niet bevorderlijk om de bakens te verzetten en nieuwe mobiliteits-trajecten te exploreren. Voor de tweede generatie lijkt de geringe sociaal-culturele integratie van hun ouders overigens minder belemmeringen op te werpen voor hun structurele integratie: over het geheel genomen presteren zij goed in het onderwijs, hetgeen de complexiteit van de relatie tussen beide vormen van integratie maar weer eens onderstreept.

Welke consequenties hebben deze opmerkingen voor de inhoud van het hoofdstuk? In elk geval is het zinvol de samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie nader te bekijken, zonder hieraan causale pretenties te verbinden. Dit gebeurt in eerste instantie door middel van enkele beschrijvende analyses. Nagegaan wordt in hoeverre de sociaal-culturele integratie varieert tussen personen met verschillende opleidingsniveaus, arbeidsmarktposities en inkomens. Teneinde zicht te krijgen op de wederzijdse beïnvloeding van beide dimensies van integratie is door middel van multivariate analyse onderzocht in hoeverre er samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie bestaat, waarbij rekening wordt gehouden met andere verklarende factoren. Hierbij wordt dus niet verondersteld dat de ene vorm van integratie de andere verklaart, maar wordt het vizier gericht op de onderlinge samenhang. In paragraaf 6.3 wordt deze werkwijze meer uitgebreid toegelicht.

6.2 EERSTE BESCHRIJVENDE ANALYSES

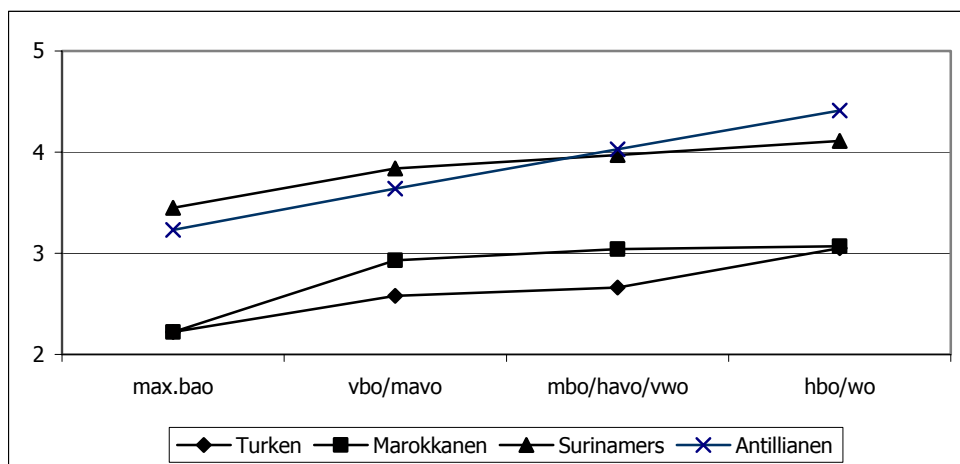
In deze paragraaf worden diverse elementen van structurele integratie, te weten: het opleidingsniveau, de arbeids(markt)positie en het inkomen in verband gebracht met de sociaal-culturele integratie. Voor wat betreft het vaststellen van sociaal-culturele integratie wordt gebruikgemaakt van een geconstrueerde variabele die is opgebouwd uit de variabelen 'sociale integratie', 'culturele integratie' en 'beheersing en gebruik van de Nederlandse taal'. Deze variabele is in hoofdstuk 2 toegelicht. Daar zijn ook de uitkomsten per groep te vinden alsmede de verschillen in sociaal-culturele integratie voor de achtergrondkenmerken leeftijd, geslacht en migratietype.

Opleidingsniveau

In figuur 6.1 is de mate van sociaal-culturele integratie (d.m.v. gemiddelde scores) afgezet tegen het gerealiseerde opleidingsniveau van groepen. Twee bevindingen springen in het oog. In de eerste plaats neemt met het stijgen van het opleidingsniveau de mate van sociaal-culturele integratie toe. Dit geldt voor alle groepen. Tegelijkertijd bestaan er tussen groepen belangrijke verschillen. Het grootste verschil bestaat tussen Turken en Marokkanen enerzijds en Surinamers en Antillianen anderzijds. Voor elk van de onderscheiden opleidingsniveaus bevindt de sociaal-culturele integratie van Surinamers en Antillianen zich op een duidelijk hoger peil dan bij de Turken en Marokkanen. Zo zijn Surinamers en Antillianen met ten hoogste het basisonderwijs bijvoorbeeld gemiddeld gesproken in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan Turken en Marokkanen met een hbo- of academische opleiding. Omdat de lijnen van elk van de groepen bij benadering dezelfde hellingshoek hebben, blijft het verschil tussen de onderscheiden opleidingsniveaus ongeveer hetzelfde. Het is derhalve niet zo dat het verschil tussen hoger opgeleide Turken en Marokkanen en hoger opgeleide Surinamers en Antillianen geringer is dan bij lager opgeleiden uit deze groepen.

Naast genoemde verschillen in sociaal-culturele integratie tussen de Turkse en Marokkaanse en Caribische groepen, blijkt uit deze figuur het verschil in sociaal-culturele integratie tussen Turken en Marokkanen. De gemiddelde waarden voor sociaal-culturele integratie bij lager opgeleide en bij de hoger opgeleide Turken en Marokkanen verschillen niet noemenswaardig van elkaar, maar voor de midden-niveaus geldt dat Marokkanen in sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd dan de Turken.

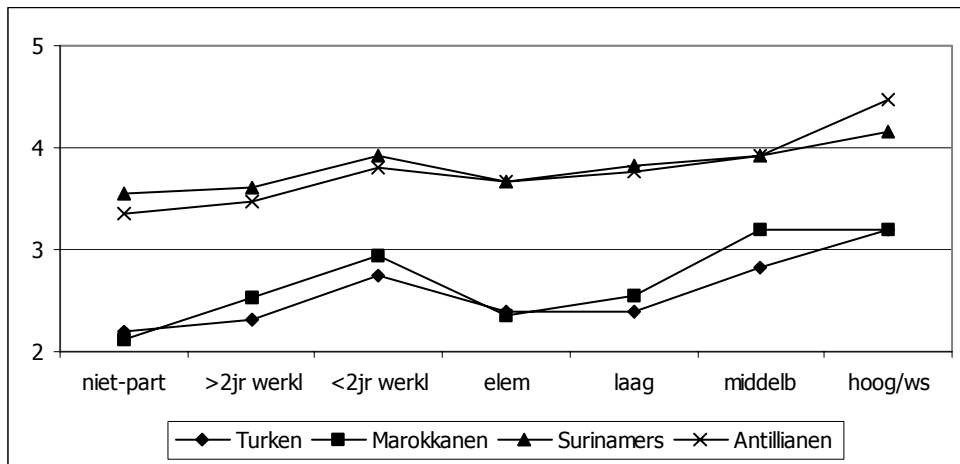
Figuur 6.1 Sociaal-culturele integratie naar gerealiseerd opleidingsniveau en etnische groep, 15-64 jaar, exclusief schoolgaanden (1998; gem. scores)

Arbeids(markt)positie

De hierboven beschreven verschillen in sociaal-culturele integratie worden gedeeltelijk weerspiegeld in de uitkomsten die worden gevonden wanneer onderscheid wordt gemaakt naar arbeids(markt)positie. Dit is vanwege de sterke samenhang tussen het opleidingsniveau en de kansen op de arbeidsmarkt niet verwonderlijk. In figuur 6.2 is gebruikgemaakt van de variabele die poogt de verschillende posities op de arbeidsmarkt te schalen. Er is onderscheid gemaakt naar personen die niet op de arbeidsmarkt participeren, die werkloos zijn (kort en langdurig) en die werkzaam zijn in loondienst. De werkenden zijn nader onderscheiden naar elementair, lager, middelbaar en hoger en wetenschappelijk beroepsniveau. Bij de nonparticipanten zijn de schoolgaanden buiten beschouwing gelaten, omdat van deze categorie weinig valt te zeggen van hun arbeidsmarkt-positie. Omdat zelfstandig ondernemers op voorhand niet zo maar zijn onder te brengen in deze min of meer hiërarchische ordening zijn ook zij hier buiten beschouwing gelaten. De sociaal-culturele integratie van zelfstandig ondernemers komt hierna aan de orde.

Figuur 6.2 Sociaal-culturele integratie naar arbeidsmarktpositie en etnische groep, 15-64 jaar, exclusief schoolgaanden (1998; gem. scores)

Uit figuur 6.2 komt duidelijk naar voren dat personen die aan de rand van de arbeidsmarkt staan, ook in sociaal-cultureel opzicht in geringe mate zijn geïntegreerd. Met name Turken en Marokkanen die niet op de arbeidsmarkt participeren onderhouden in geringe mate contacten met autochtonen, hebben vaak traditionele opvattingen en beheersen het Nederlands niet of nauwelijks en spreken deze taal niet in de privé-situatie. Het gaat hier in het bijzonder om arbeidsongeschikten.² Ook voor Surinaamse en Antilliaanse non-participanten geldt dat ze in vergelijking met andere arbeidsmarktcategoryen in deze groepen het minst sociaal-cultureel zijn geïntegreerd. De figuur maakt tegelijkertijd duidelijk dat zij in vergelijking met Turkse en Marokkaanse non-participanten in beeldend sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd.

Een andere categorie met een grote afstand tot de arbeidsmarkt – de langdurig werklozen – combineren hun lage maatschappelijke positie eveneens met een geringe mate van sociaal-culturele integratie. Het is waarschijnlijk dat beide dimensies van integratie elkaar wederzijds beïnvloeden. Een geringe mate van sociaal-culturele integratie heeft mogelijk effecten op de kans om (weer) een baan te vinden, terwijl langdurige werkloosheid mogelijk tot gevolg heeft dat de oriëntatie op de eigen groep, cultuur en taal wordt versterkt (vgl. Van Eekert en Gelderloos 1990; Veenman 1998).

Opmerkelijk is de relatief sterke mate van sociaal-culturele integratie van degenen die korter dan twee jaar werkloos zijn. Bij alle groepen is te zien dat personen die betrekkelijk kort werkloos zijn, zich qua sociaal-culturele integratie nauwelijks onderscheiden van werkenden met een middelbaar beroepsniveau. Onder personen die kort werkloos zijn, zijn jongeren naar verhouding sterk vertegenwoordigd. Dit is de belangrijkste reden dat degenen die kort werkloos zijn, gemiddeld

gesproken een opvallend hoge mate van sociaal-culturele integratie laten zien. Interessant zou nu zijn om de effecten te bezien voor de mate van sociaal-culturele integratie bij diegenen bij wie de werkloosheid geruime tijd voortduurt. Blijft de naar verhouding sterke mate van sociaal-culturele integratie gehandhaafd of neemt de oriëntatie op de Nederlandse samenleving af naarmate men langer zonder werk blijft? Helaas kan aan de hand van de beschikbare gegevens deze gedachtegang niet empirisch worden getoetst.

De bevindingen wijzen verder uit dat de mate van sociaal-culturele integratie eigenlijk betrekkelijk weinig verschilt tussen non-participanten, langdurig werklozen en werkenden met een elementair en laag beroepsniveau. Vooral bij de Turken en Marokkanen ligt de cesuur bij genoemde categorieën en werkenden met een middelbaar, hoger en wetenschappelijk beroepsniveau. Wanneer de personen die kort werkloos zijn, buiten beschouwing worden gelaten, is bij de Surinamers sprake van een langzaam oplopende lijn, die uitdrukt dat naarmate de sociaal-economische positie verbetert de mate van sociaal-culturele integratie enigszins toeneemt. Antillianen onderscheiden zich vooral van de Surinamers door de sterkere mate van sociaal-culturele integratie van werkenden in de hogere en wetenschappelijke beroepen.

Zelfstandig ondernemers

In de theorievorming met betrekking tot het zelfstandig ondernemerschap bij migrantengroepen neemt de zogeheten 'enclave labour market' een belangrijke plaats in (bijv. Zhou 1990). Een belangrijk onderdeel hiervan is dat migrantengroepen eigen ondernemingen starten, waarbij ze zich vaak richten op het leveren van goederen en diensten aan de eigen groep. Aldus ontstaat een min of meer van de *mainstream*-economie afgeschermd sector die nauw is gerelateerd aan specifieke behoeften die binnen de eigen groep leven. Als gevolg hiervan zijn de contacten met de ontvangende samenleving weinig intensief; de inkoop van goederen geschiedt vaak bij leden van de eigen groep – vaak in het herkomstland – en ook de klantenkring is overwegend allochtoon. Volgens deze gedachtegang zouden zelfstandig ondernemers uit de minderheden dan ook in mindere mate sociaal-cultureel geïntegreerd (behoeven te) zijn.

Uit onderstaande gegevens blijkt hiervan evenwel weinig. Gemiddeld gesproken blijken zelfstandig ondernemers in sterker mate dan werkenden in loondienst sociaal-cultureel te zijn geïntegreerd. Zij onderhouden derhalve vaker in de vrije tijd contacten met autochtonen, hebben vaker progressieve opvattingen en beheersen het Nederlands beter en gebruiken deze taal vaker in hun privé-situatie. Het beeld van van de hoofdstroom afgesneden etnische ondernemers klopt in elk geval niet wanneer het gaat om hun sociaal-culturele integratie.

Tabel 6.1 Sociaal-culturele integratie van zelfstandig ondernemers en werkenden in loondienst naar etnische groep, 15-64 jaar, exclusief schoolgaanden (1998; gem. score)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Zelfstandig	2,77	2,71	4,14	4,40
In loondienst	2,50	2,62	3,89	3,95

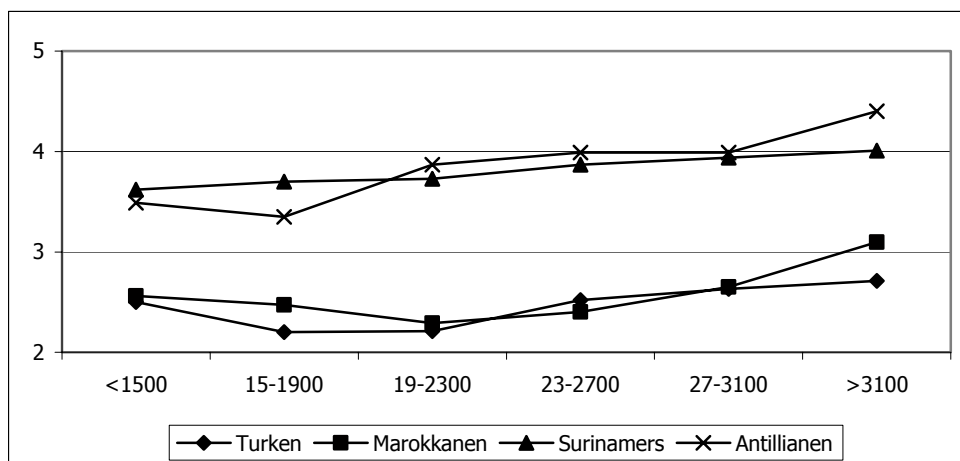
Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Inkomen

Voor degenen met een uitkering, voor zelfstandigen en voor werkenden in loondienst is in de SPVA-98 het netto-maandinkomen bekend. Na het voorgaande bevat de figuur 6.3 met hierin de gemiddelde sociaal-culturele integratie voor een aantal inkomensgroepen, weinig verrassingen meer. De betrekkelijk sterke mate van sociaal-culturele integratie van Turken en Marokkanen in de laagste inkomenscategorïen is vooral toe te schrijven aan het feit dat hierin personen fors zijn vertegenwoordigd die kort werkloos zijn. Eerder is vastgesteld dat dezen relatief in sterke mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd, zeker in vergelijking met anderen die een zwakke arbeidsmarktpositie innemen.

Figuur 6.3 Sociaal-culturele integratie naar nettomaandinkomen en etnische groep, 15-64 jaar, exclusief schoolgaanden (1998; gem. scores)

144

Het verschil tussen inkomensgroepen in de mate van sociaal-culturele integratie is het grootst bij de Antillianen. De laagste inkomensgroepen onderscheiden zich qua gemiddelde sociaal-culturele integratie sterk van die van Antillianen met de hoogste inkomens. Dit weerspiegelt de verschillen in structurele en sociaal-culturele integratie binnen deze groep, die sterk samenhangt met de migratiegeschiedenis van Antillianen. Veel geleidelijker is het patroon bij de Surinamers, waar met het stijgen van het inkomen de gemiddelde sociaal-culturele integratie geleidelijk aan toeneemt. Betrekkelijk grote verschillen doen zich eveneens voor bij de Marok-

kanen, waar met name degenen in de hoogste inkomenscategorie gemiddeld genomen sterker sociaal-cultureel zijn geïntegreerd dan de lagere en middeninkomens. De Turken daarentegen onderscheiden zich weer door de betrekkelijk geringe verschillen in sociaal-culturele integratie tussen de inkomensgroepen.

6.3 MULTIVARIATE ANALYSE

6.3.1 TOELICHTING OP DE GEVOLGDE WERKWIJZE

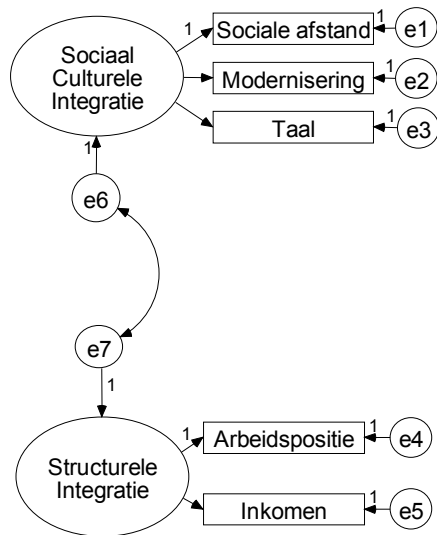
In paragraaf 6.1 is toegelicht dat er verschillende bezwaren kleven aan een causale analyse waarin de mate van sociaal-culturele integratie als onafhankelijke, verklarende variabele voor de mate van structurele integratie wordt beschouwd. Het belangrijkste bezwaar is dat het onduidelijk is hoe de causale richting precies loopt. Er zijn goede redenen om te veronderstellen dat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding, maar meer duidelijkheid hieromtrent kan niet worden verschaft, omdat de daartoe benodigde paneldata ontbreken. Desondanks zijn de analyse-mogelijkheden hiermee niet uitgeput.

In het onderstaande worden de uitkomsten van een analyse gepresenteerd waarin de samenhang – in de vorm van de correlatie – tussen structurele en sociaal-culturele integratie wordt vastgesteld. Daarbij wordt de ‘ruwe’ correlatie vergeleken met de ‘zuivere’ correlatie, waarbij is gecontroleerd voor mogelijk verstoringe invloeden van andere variabelen. Gedacht kan daarbij worden aan leeftijd, het opleidingsniveau en migratieachtergrond. Dit betekent bijvoorbeeld dat de samenhang tussen beide vormen van integratie niet wordt veroorzaakt doordat bepaalde oriëntaties leiden tot bepaalde arbeidsmarkt- en inkomenspositie (en omgekeerd), maar doordat dergelijke oriëntaties vooral voorkomen bij personen met bijvoorbeeld een bepaald opleidingsniveau. Om nu deze effecten uit te zuiveren is een multivariate analyse uitgevoerd. Wanneer de correlaties ook blijven bestaan nadat er is gecontroleerd voor diverse achtergrondkenmerken, kan met grotere stelligheid naar voren worden gebracht dat de samenhang is toe te schrijven aan verschillen in structurele en sociaal-culturele integratie.

Er is als volgt te werk gegaan. In het model is sprake van twee afhankelijke variabelen, namelijk de mate van structurele en de mate van sociaal-culturele integratie. Beide vormen van integratie worden als een latente variabele voorgesteld. De mate van structurele integratie wordt daarbij gerepresenteerd door zowel de arbeidspositie als de inkomenspositie. De mate van sociaal-culturele integratie wordt gerepresenteerd door de mate van sociale afstand (sociale integratie), de mate waarin moderne opvattingen worden aangehangen (culturele integratie) en de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal. Beide vormen van integratie zijn met een dubbele gebogen pijl met elkaar in verband zijn gebracht. Hiermee wordt de gedachte van wederzijdse beïnvloeding tot uitdrukking gebracht. De aldus be-

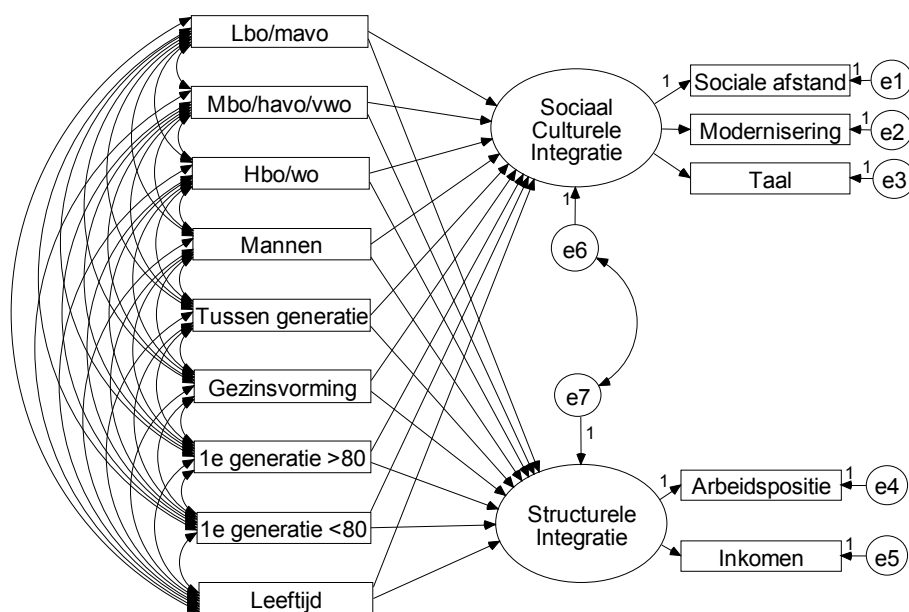
rekende correlatie geeft aan in welke mate dit in het geval is. Het meetmodel (figuur 6.4) ziet er dan als volgt uit.

Figuur 6.4 Meetmodel

Tussen beide vormen van integratie is de correlatie berekend. Teneinde vast te stellen in hoeverre deze correlatie is toe te schrijven aan verschillen in sociaal-culturele en structurele integratie en niet is toe te schrijven aan andere factoren is een model geschat waarin als onafhankelijke variabelen het opleidingsniveau,³ de leeftijd, het geslacht en de migratieachtergrond zijn opgenomen. Er zijn analyses uitgevoerd met alle minderheidsgroepen tezamen en voor elke groep afzonderlijk. Het volledige model is weergegeven in de onderstaande figuur.⁴

Figuur 6.5 Volledige model

In dit model is tussen de beide afhankelijke variabelen eveneens een dubbele gebogen pijl getrokken, die de mate van correlatie uitdrukt nadat is gecontroleerd voor de onafhankelijke variabelen in het model. De hoogte van de correlatie laat in dit geval dus zien welke samenhang nog resteert voor zover de verschillen in structurele en sociaal-culturele integratie niet worden verklaard door de in het model opgenomen kenmerken. Verwacht mag dus worden dat de correlatie in het model lager is dan de correlatie zonder dat rekening is gehouden met de in het model opgenomen factoren. De vergelijking van de verkregen correlaties kan worden opgevat als een maat voor de betekenis van de in het model opgenomen kenmerken.

147

Het model kenmerkt zich voorts door twee regressieanalyses waarbij structurele en sociaal-culturele integratie als afhankelijke variabelen zijn opgenomen.⁵ Tussen de onafhankelijke variabelen zijn eveneens dubbele gebogen pijlen getrokken, waardoor de onafhankelijke variabelen met elkaar kunnen correleren. Een belangrijke assumptie in een regressieanalyse is dat tussen de onafhankelijke variabelen de correlatie gering is. In de onderhavige analyse is hiervan niet altijd sprake. De correlatie blijkt vooral sterk te zijn tussen leeftijd en migratieachtergrond, hetgeen niet onverwacht is. Het belangrijkste effect van deze zogeheten multicollineariteit is dat de desbetreffende coëfficiënten niet zuiver worden geschat.

Bij deze analyses is gebruikgemaakt van het programma Amos.⁶

6.3.2 SAMENHANG STRUCTURELE EN SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE: ZONDER CONTROLE ACHTERGRONDKENMERKEN

In tabel 6.2 wordt voor de vier groepen samen en voor elke groep afzonderlijk de samenhang (correlatiecoëfficiënten) getoond tussen structurele en sociaal-culturele integratie. Het betreft hier de ruwe samenhang, zoals die wordt berekend door het eerder toegelichte meetmodel. Er is hier dus nog niet gecontroleerd voor kenmerken (bijv. opleidingsniveau, leeftijd) die evenzeer van belang kunnen zijn voor de geconstateerde samenhang.

Tabel 6.2 Samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie naar etnische groep (1998; correlatiecoëfficiënten)

4 groepen samen	.43
Turken	.35
Marokkanen	.45
Surinamers	.43
Antillianen	.63

Alle coëfficiënten zijn significant ($p < 0,01$)
Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De gevonden correlaties wijzen op een significant en positief verband. Personen met een hoge sociaal-economische positie zijn in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan personen met een lagere sociaal-economische positie. De samenhang blijkt vooral sterk te zijn bij de Antillianen. Hieruit kan worden afgeleid dat bij Antillianen de verschillen in sociaal-culturele integratie zich met name voordoen bij personen met lage en bij personen met hoge inkomens- en arbeidsmarktposities. Dit vertaalt zich in een hoge correlatie tussen structurele en sociaal-culturele integratie. Dit is in overeenstemming met de eerder besproken beschrijvende analyses.

Van belang is nu vast te stellen in hoeverre de geconstateerde samenhang overeind blijft indien er wordt gecontroleerd voor verschillen in leeftijd, opleidingsniveau, geslacht en migratieachtergrond. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat de samenhang niet wordt veroorzaakt doordat arbeids- en inkomensposities samenhangen met sociaal-culturele integratie, maar omdat op dergelijke posities jongeren of leden van de tweede generatie zijn oververtegenwoordigd. Teneinde de 'zuivere' samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie vast te stellen, is de hierboven toegelichte multivariate analyse uitgevoerd.

6.3.3 SAMENHANG STRUCTURELE EN SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE: GECONTROLEERD VOOR ACHTERGRONDKENMERKEN

Uitkomsten: vier groepen tezamen

In het onderstaande worden eerst de uitkomsten besproken waarin de vier etnische minderheidsgroepen gezamenlijk in het model zijn opgenomen. De op-

brengrst van deze analyse heeft niet alleen betrekking op de verfijning van het inzicht in de samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie, maar ook op het multivariaat analyseren van factoren die zowel de verschillen in structurele als sociaal-culturele integratie verklaren. Deze uitkomsten worden in het onderstaande dan ook uitgebreid besproken. Het zal blijken dat diverse bevindingen die eerder in dit rapport zijn gesignaleerd, hier samenkomen.⁷ In grote lijnen worden de uitkomsten van de meer beschrijvende analyses teruggevonden. Een voordeel van de gevolgde werkwijze is dat de effecten van onafhankelijke variabelen op respectievelijk sociaal-culturele en structurele integratie in een oogopslag met elkaar kunnen worden vergeleken.

Tabel 6.3 Effecten van opleidingsniveau, geslacht, migratietype en etnische groep op sociaal-culturele en structurele integratie, 15-64 jaar, excl. schoolgaanden (1998; gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	Sociaal-culturele integratie	Structurele integratie
Opleidingsniveau (t.o.v. geen/bao)		
- lbo/mavo	.17	.15
- mbo/havo/vwo	.21	.26
- hbo/wo	.23	.38
Mannen (t.o.v. vrouwen)	.03	.29
Migratietype (t.o.v. 2 ^e generatie)		
- tussengeneratie	-.10	.01
- gezinsvormers	-.20	-.02
- 1 ^e generatie na 1981	-.33	-.03
- 1 ^e generatie voor 1980	-.28	-.01
Etnische groep (t.o.v. Turken)		
- Marokkanen	.10	.02
- Surinamers	.65	.20
- Antillianen	.50	.12
Leeftijd (in jaren)	-.08	-.24
Sociaal-culturele*structurele integratie		.25
Verklaarde variantie	77%	37%

Gecursiveerde effecten zijn niet-significant ($p < 0,01$)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Na controle voor de in het model opgenomen kenmerken resteert een correlatie van .25 tussen sociaal-culturele en structurele integratie. De ruwe correlatiecoëfficiënt bedraagt .43, een daling van bijna tweetiende punt. Dit betekent dat ook wanneer de variantie in beide afhankelijke variabelen wordt weggenomen door de in het model opgenomen kenmerken, er nog steeds een positief verband bestaat tussen beide vormen van integratie. De gevonden ruwe correlatiecoëfficiënt wordt dus niet alleen bepaald doordat bijvoorbeeld jongeren en hoger opgeleiden in sterkere mate structureel en sociaal-cultureel zijn geïntegreerd. Ook los van de modelkenmerken blijft de samenhang tussen arbeids- en inkomensposities en

sociaal-culturele integratie bestaan. Deze uitkomst onderstreept de gedachte dat sociaal-culturele en structurele integratie elkaar wederzijds beïnvloeden en dat derhalve een sterke mate van sociaal-culturele integratie de structurele integratie bevordert en omgekeerd. Personen met een gunstige arbeids- en inkomenspositie onderhouden derhalve vaker contacten onderhouden met autochtonen, hebben progressievere opvattingen, beheersen het Nederlands beter en maken in de thuis-situatie vaker gebruik van deze taal dan personen met een ongunstige arbeids- en inkomenspositie. Hoewel een behoorlijke omweg is gemaakt, is deze uitkomst zonder meer belangwekkend. Structurele en sociaal-culturele integratie gaan samen op. De gedachte dat sociaal-culturele en structurele integratie weinig met elkaar te maken hebben, wordt niet ondersteund door deze uitkomsten.

Behalve dat aan de hand van de modeluitkomsten de correlatie tussen structurele en sociaal-culturele integratie nauwkeuriger kan worden bepaald, levert zoals gezegd deze analyse ook inzicht op in de betekenis van de modelkenmerken voor de verklaring van beide vormen van integratie. Hieronder volgt een bespreking van de belangrijkste resultaten.

Duidelijk komt het effect van het opleidingsniveau naar voren. Beide vormen van integratie worden in belangrijke mate bepaald door het opleidingsniveau, de structurele integratie overigens nog in sterkere mate dan de sociaal-culturele integratie. Hoewel niet onverwacht is deze uitkomst belangrijk. De mate van en de wijze waarop minderheden integreren, is derhalve sterk afhankelijk van de vraag of zij mee kunnen in de opleidingsrace. Een hoog opleidingsniveau vergroot de kans op assimilatie – dat gekenmerkt wordt door zowel een sterke mate van structurele en sociaal-culturele integratie. De keerzijde is derhalve ook dat een laag opleidingsniveau vaak de achtergrond vormt van marginaliseringstendensen, waarbij minderheden een grote afstand hebben ten opzichte van de sociaal-economische en sociaal-culturele hoofdstroom van de samenleving.

Opmerkenswaard is dat het effect van het geslacht verschilt voor wat betreft het domein van integratie. De sociaal-culturele integratie van vrouwen verschilt weinig van die van de mannen, terwijl hun sociaal-economische positie duidelijk ongunstiger is dan die van mannen. Bij deze uitkomsten, het zij herhaald, moet worden bedacht dat ze zijn gebaseerd op gegevens van hoofden van huishoudens.⁸

De migratieachtergrond blijkt vooral van betekenis te zijn voor de verklaring van sociaal-culturele integratie. De uitkomsten volgen een patroon dat voorspeld wordt door de assimilatietheorieën. Leden van de tweede generatie zijn het sterkst sociaal-cultureel geïntegreerd en onderscheiden zich daarbij van degenen die tot de eerste generatie behoren. Het verschil met de tussengeneratie, die als nakomeling van een primaire migrant tussen hun zesde en achttiende jaar naar Nederland zijn gekomen, is het kleinst. In overeenstemming met de beschrijvingen die in hoofdstuk 5 zijn gepresenteerd, blijken leden van de tweede generatie zich niet gunstig te onderscheiden wanneer het om hun sociaal-economische positie gaat.

Onder leden van de tweede generatie die thans actief zijn op de arbeidsmarkt, zijn lager opgeleiden fors vertegenwoordigd. Dit vertaalt zich in een hoge mate van werkloosheid of banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Hiernaast zijn de gevonden uitkomsten ook het gevolg van het samenvoegen van alle groepen in deze analyse. Met name onder Surinamers en Antillianen is de sociaal-economische positie van degenen die voor 1980 naar Nederland zijn gekomen, overwegend gunstig. Dit maakt dat de vergelijking tussen leden van de tweede generatie die op dit moment op de arbeidsmarkt participeren en het genoemde migratietype, ongunstig uitvalt. Temeer omdat de thans op de arbeidsmarkt participerende tweede generatie vanwege het betrekkelijk lage opleidingsniveau tamelijk specifiek is en velen van hen bovendien nog aan het begin van de loopbaan staat. Deze toelichting neemt overigens niet weg dat de uitkomsten de huidige situatie van de tweede generatie adequaat beschrijven: de verschillen tussen de tweede generatie en de andere migratietypen hebben vooral betrekking op hun sociaal-culturele integratie, terwijl de structurele integratie op ongeveer het zelfde niveau ligt. Voor wat dit laatste betreft laat de tweede generatie (vooralsnog) weinig vooruitgang zien.

Het in deze studie bij herhaling genoemde verschil tussen groepen in de mate waarin zij sociaal-cultureel zijn geïntegreerd, blijkt ook uit deze analyse. Surinamers en Antillianen onderscheiden zich hier sterk van de Turken en Marokkanen. Los van het opleidingsniveau, het geslacht of de migratieachtergrond zijn leden van de Caribische groepen veel sterker op de Nederlandse samenleving georiënteerd dan de Turken en Marokkanen. Dit verschil is bovendien in belangrijke mate verantwoordelijk voor het niet alledaagse percentage variantie dat door de modelkenmerken wordt verklaard.

Voorts blijkt dat Marokkanen in (significant) sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd dan de Turken. Dit geldt niet voor de mate van structurele integratie. Marokkanen hebben anders gezegd een met de Turken overeenkomstige (lage) sociaal-economische positie gemeen, maar combineren dit enigszins vaker met een grotere gerichtheid op de Nederlandse samenleving.

Surinamers en Antillianen blijken een betere sociaal-economische positie te hebben dan de Turken, ook wanneer voorbij wordt gegaan aan verschillen in opleidingsniveau en migratieachtergrond. Wat hiervan de redenen zijn, is niet zonder meer aan te geven. Mogelijk beschikken Surinamers en Antillianen over betere netwerken of zoeken zij op een meer efficiënte wijze naar werk waardoor hun arbeidsmarktkansen beter zijn dan die van de Turken en Marokkanen. Ook is het denkbaar dat Surinamers en Antillianen minder met discriminatie te maken hebben dan Turkse en Marokkaanse groepen (vgl. Veenman 1995). Hoewel er een verschil bestaat, valt eveneens op dat het effect betrekkelijk klein is. Dit geringe verschil heeft mogelijk te maken met de wijze waarop de variabele 'structurele integratie' is geconstrueerd. Zoals toegelicht gaat het hier om een combinatie van de arbeidsmarkt- en inkomenspositie die personen innemen. De inkomensvaria-

bele bestaat uit netto-maandinkomens. Omdat bij de Surinaamse en Antilliaanse groep een behoorlijk aandeel uit vrouwen bestaat, die in deeltijd werkzaam is, wordt het aandeel personen met hogere netto-maandinkomens gedrukt.⁹ Dit zou een reden kunnen zijn voor het betrekkelijk kleine verschil tussen Turken en Marokkanen, die in deze analyse overwegend uit mannen bestaat, en de Caribische groepen.

Voor de groepen tezamen blijkt dat er sprake is van vooruitgang, tenminste voor zover dat kan worden afgelezen aan het effect van leeftijd. De uitkomst laat zien dat met het stijgen van de leeftijd personen in mindere mate sociaal-cultureel en structureel zijn geïntegreerd. Het is niet eenvoudig om hierover in zijn algemeenheid uitspraken te doen. Zoals zo dadelijk nog wordt toegelicht, lopen tussen groepen de effecten uiteen.

Uitkomsten: groepen afzonderlijk

Het nadeel van de hierboven toegelichte analyse waarin de vier groepen tezamen zijn opgenomen, is dat specifiek bij een bepaalde groep voorkomende effecten mogelijk niet goed voor het voetlicht komen. Eventueel optredende verschillen binnen een bepaalde groep worden dan 'weggemiddeld' door (tegengestelde) effecten die binnen andere groepen voorkomen. Om die reden zijn analyses voor groepen afzonderlijk uitgevoerd. De modelstructuur is hetzelfde als hiervoor, met uiteraard weglating van de variabele etnische groep.

152

Turken

Net als in het totaalmodel is er bij de Turken sprake van een substantiële correlatie (.22) tussen de sociaal-culturele en structurele integratie. De vergelijking met de ruwe correlatie (.35) laat bovendien zien dat het belangrijkste deel van deze samenhang ook daadwerkelijk kan worden toegeschreven aan verschillen in structurele en sociaal-culturele integratie. Omdat de samenhang tussen sociaal-culturele en structurele integratie in deze analyse is ontdaan van de invloed van de modelkenmerken, kan met grotere zekerheid worden geconcludeerd dat er sprake is van 'echte' samenhang tussen sociaal-culturele en structurele integratie.

Ook bij de Turken blijkt het belang van human capital. Hoger opgeleiden hebben gunstiger arbeidsmarktposities en hogere inkomens dan lager opgeleiden en zijn tegelijkertijd in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd. Opvallend is dat het rendement van opleidingskwalificaties bij Turken met een hbo- of academische opleiding geringer is dan blijkt uit het voorgaande model met alle groepen tezamen. Zoals zo dadelijk nog zal blijken, hebben vooral Surinamers en Antillianen met genoemde opleidingskwalificaties een hogere positie in de stratificatie bereikt. Kennelijk vinden Turken in mindere mate een arbeids- en inkomenspositie die aansluit op hun opleidingsniveau, hetgeen overigens te maken kan hebben met het feit dat een deel van de hoger opgeleide Turken hun opleidingskwalificaties in het land van herkomst hebben behaald.

Turkse vrouwen zijn in dezelfde mate sociaal-cultureel geïntegreerd als de Turkse mannen. Omdat de analyse betrekking heeft op hoofden van huishoudens, betreft het hier wel een specifieke groep vrouwen: het gaat overwegend om vrouwen zonder partners. Ze staan derhalve niet model voor de gehele populatie Turkse vrouwen. Desondanks is de gevonden uitkomst opvallend, ook omdat de structurele integratie van Turkse vrouwelijke hoofden van huishoudens wel fors achterblijft bij die van de mannen.

Tabel 6.4 Effecten van opleidingsniveau, geslacht, migratietype, op sociaal-culturele en structurele integratie, TURKEN, 15-64 jaar, excl. schoolgaanden (1998; gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	Sociaal-culturele integratie	Structurele integratie
Opleidingsniveau (t.o.v. geen/bao)		
- lbo/mavo	.13	.12
- mbo/havo/vwo	.20	.14
- hbo/wo	.24	.23
Mannen (t.o.v. vrouwen)	.05	.37
Migratietype (t.o.v. 2 ^e generatie)		
- tussengeneratie	-.31	.03
- gezinsvormers	-.62	-.06
- 1 ^e generatie na 1981	-.71	-.04
- 1 ^e generatie voor 1980	-.72	-.14
Leeftijd (in jaren)	-.00	-.26
Sociaal-culturele*structurele integratie		.22
Verklaarde variantie	39%	42%

Gecursiveerde effecten zijn niet-significant ($p < 0,01$)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De eerder gevonden effecten van migratieachtergrond op de structurele en de sociaal-culturele integratie blijken ook binnen de Turkse groep te bestaan. De tweede generatie Turken is in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan Turken met een andere migratieachtergrond, maar dit geldt in grote lijnen niet voor de verworven sociaal-economische positie. Alleen in vergelijking met de eerste generatie Turken die voor 1980 naar Nederland is gekomen, is de structurele positie van de tweede generatie Turken beter. De sociaal-economische positie van de tweede generatie wijkt evenwel niet af van die van de tussengeneratie en de gezinsvormers. Uit de beschrijvende analyses (zie hfdst. 5) is bekend dat het hier overwegend om lage posities in de stratificatie gaat.

Dat zich binnen de Turkse groep weinig veranderingen voordoen in de mate van sociaal-culturele integratie, blijkt uit het ontbreken van effect tussen leeftijd en deze vorm van integratie. Wanneer gecontroleerd wordt voor andere in het model opgenomen kenmerken, wijkt de sociaal-culturele integratie van jongeren niet af

van die van ouderen. Deze uitkomst bevestigt eerdere constatering die ten aanzien van de Turken zijn gedaan. Turken zijn sterk op de eigen groep georiënteerd en deze oriëntatie blijft ook onder jongeren bestaan.

Dit laatste betekent niet dat de integratie van Turken volledig stagneert. Voor wat betreft de structurele integratie is er immers wel een significant verband met leeftijd. Jongere Turken weten zich ten opzichte van oudere Turken te verbeteren. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de sociaal-economische positie van oudere Turken zeer ongunstig is: velen van hen zijn (langdurig) werkloos of arbeidsongeschikt.

Marokkanen

Ook bij de Marokkaanse groep blijft na correctie voor de modelkenmerken een positieve samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie bestaan. Dit houdt in dat personen met ongunstige arbeids- en inkomensposities in mindere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd dan personen met gunstiger arbeids- en inkomensposities. De correlatie is evenwel het laagst van alle groepen en is in vergelijking met de ruwe correlatie relatief scherp gedaald. Uit de beschrijvende analyses eerder in dit hoofdstuk bleek dat een naar verhouding groot aandeel (jonge) Marokkanen een lage sociaal-economische positie (werkloos, laag inkomen) combineert met een betrekkelijk sterke mate van sociaal-culturele integratie. De lage correlatie moet waarschijnlijk hieraan worden toegeschreven.

154

Tabel 6.5 Effecten van opleidingsniveau, geslacht, migratietype, op sociaal-culturele en structurele integratie, MAROKKANEN, 15-64 jaar, excl. schoolgaanden (1998; gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	Sociaal-culturele integratie	Structurele integratie
Opleidingsniveau (t.o.v. geen/bao)		
- lbo/mavo	.22	.10
- mbo/havo/vwo	.24	.22
- hbo/wo	.24	.26
Mannen (t.o.v. vrouwen)	.04	.32
Migratietype (t.o.v. 2 ^e generatie)		
- tussengeneratie	-.11	-.04
- gezinsvormers	-.32	-.10
- 1 ^e generatie na 1981	-.47	-.12
- 1 ^e generatie voor 1980	-.42	-.12
Leeftijd (in jaren)	-.32	-.38
Sociaal-culturele*structurele integratie		.19
Verklaarde variantie	49%	40%

Gecurveerde effecten zijn niet-significant ($p < 0,01$)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Voor wat betreft de betekenis van het opleidingsniveau en de migratieachtergrond alsmede voor wat betreft de verschillen naar geslacht vertonen de modeluitkomsten van de Marokkanen grote overeenkomsten met die van de Turken. Deze behoeven dan ook niet nader te worden toegelicht. Opmerkelijk is vooral de dynamiek die zich binnen de Marokkaanse groep heeft voorgedaan in de sociaal-culturele integratie. Dit komt in het bijzonder tot uiting in het sterke, negatieve effect van leeftijd. Naarmate de leeftijd stijgt, neemt de mate van sociaal-culturele integratie af. Of anders gezegd: jongere Marokkanen zijn gemiddeld gesproken in beduidend sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan oudere Marokkanen. Een ontwikkeling die zich bij de Turken niet heeft voorgedaan.

Surinamers

Na controle van de in het model opgenomen kenmerken blijkt er nog steeds een fors verband (.27; ruwe correlatie is .43) te bestaan tussen sociaal-culturele en structurele integratie.

Tabel 6.6 Effecten van opleidingsniveau, geslacht, migratietype, op sociaal-culturele en structurele integratie, SURINAMERS, 15-64 jaar, excl. schoolgaanden (1998; gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	Sociaal-culturele integratie	Structurele integratie
Opleidingsniveau (t.o.v. geen/bao)		
- lbo/mavo	.31	.21
- mbo/havo/vwo	.40	.35
- hbo/wo	.46	.60
Mannen (t.o.v. vrouwen)	.04	.30
Migratietype (t.o.v. 2 ^e generatie)		
- tussengeneratie	-.28	.04
- gezinsvormers	-.19	-.00
- 1 ^e generatie na 1981	-.47	.04
- 1 ^e generatie voor 1980	-.44	.09
Leeftijd (in jaren)	.05	-.14
Sociaal-culturele*structurele integratie		.27
Verklaarde variantie	36%	42%

Gecursiveerde effecten zijn niet-significant ($p < 0,01$)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Opvallend aan de uitkomsten van de Surinaamse groep is de grote betekenis van het opleidingsniveau voor de structurele integratie. Met name personen met een hbo- of academische opleiding onderscheiden zich van lager opgeleiden. Ook blijkt, onder controle van de andere in het model opgenomen factoren, het effect van het opleidingsniveau op de sociaal-culturele integratie fors te zijn.

Een andere opvallende uitkomst is dat de sociaal-culturele integratie niet varieert naar leeftijd. In tegenstelling tot een vergelijkbare uitkomst bij de Turken, die bij deze groep duidt op een geringe ontwikkeling in de richting van een toenemende oriëntatie op de autochtone samenleving hier minder passend, heeft de gevonden uitkomst bij Surinamers vooral te maken met de sterke mate van sociaal-culturele integratie van oudere Surinamers. Dat jongere Surinamers hiervan niet verschillen, betekent bij de Surinaamse groep dat hun sociaal-culturele integratie op hetzelfde, hoge niveau ligt.

Antillianen

De bevindingen voor de Antilliaanse groep wijzen met name op de verschillen tussen Antillianen met een verschillende migratieachtergrond. Het zijn in het bijzonder de Antillianen die na 1981 naar Nederland zijn gekomen, die zich ongunstig onderscheiden; zij zijn zowel in mindere mate sociaal-cultureel als structureel geïntegreerd dan Antillianen met een andere migratieachtergrond, en dan met name de tweede generatie. Terwijl Antillianen die tamelijk recent naar Nederland zijn gekomen vatbaar zijn voor marginalisering, staan hier andere Antillianen tegenover die juist in hoog tempo assimileren. Het zijn bevindingen die eerder in deze studie naar voren zijn gekomen.

Tabel 6.7 Effecten van opleidingsniveau, geslacht, migratietype, op sociaal-culturele en structurele integratie, ANTILLIANEN, 15-64 jaar, excl. schoolgaanden (1998; gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

156

	Sociaal-culturele integratie	Structurele integratie
Opleidingsniveau (t.o.v. geen/bao)		
- lbo/mavo	.24	.22
- mbo/havo/vwo	.37	.38
- hbo/wo	.45	.55
Mannen (t.o.v. vrouwen)	.10	.32
Migratietype (t.o.v. 2 ^e generatie)		
- tussengeneratie	-.18	-.02
- gezinsvormers	-.10	.06
- 1 ^e generatie na 1981	-.72	-.12
- 1 ^e generatie voor 1980	-.31	.05
Leeftijd (in jaren)	.04	-.00
Sociaal-culturele*structurele integratie		.31
Verklaarde variantie	67%	51%

Gecursiveerde effecten zijn niet-significant ($p < 0,01$)

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

Ook opvallend is het ontbreken van samenhang tussen leeftijd en sociaal-culturele en structurele integratie. Deze uitkomst en de interpretatie ervan komt overeen met de resultaten zoals die bij Surinamers zijn gevonden. Het wijst vooral op de

specifieke positie van Antillianen die reeds geruime tijd in Nederland zijn: in tegenstelling tot Turken en Marokkanen met een dergelijke migratieachtergrond zijn genoemde Antillianen in sociaal-cultureel en structureel opzicht juist goed geïntegreerd en onderscheiden zich niet van de jongeren.

De samenhang tussen sociaal-culturele en structurele integratie blijft bij de Antilliaanse groep bestaan, ook onder controle van de modelkenmerken. Ook bij deze groep kan derhalve worden met grotere zekerheid worden gesproken dat de arbeidsmarkt- en inkomenspositie en de sociaal-culturele integratie elkaar in positieve zin beïnvloeden.

6.4 BESLUIT

Dit hoofdstuk is bedoeld als eerste verkenning van de relatie tussen sociaal-culturele en structurele integratie. Door de gevolgde werkwijze in de multivariate analyse is een groot aantal bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken met elkaar in verband gebracht. In die zin leidt het onderzoek naar de relatie tussen structurele en sociaal-culturele integratie ook tot een groter inzicht in de effecten van verschillende achtergrondkenmerken op de integratie van minderheden.

Wat zijn nu de belangrijkste bevindingen? Geconcludeerd kan worden dat minderheden met gunstige arbeidsmarkt- en inkomensposities vaker met autochtonen omgaan, cultureel 'progressieve' waarden aanhangen en de Nederlandse taal beter beheersen en deze taal vaker met partner en kinderen spreken. De omgekeerde relatie geldt evenzeer. Wie in sterkere mate sociaal-cultureel is geïntegreerd heeft vaker werk (op hoger niveau) en heeft een hoger inkomen. Beide dimensies van integratie gaan hand in hand en versterken elkaar.

Wat voorts kan worden geconstateerd, is dat het opleidingsniveau een dominante betekenis heeft voor de integratie van minderheden. De mate en het tempo waarin minderheden (structureel en sociaal-cultureel) integreren is in belangrijke mate afhankelijk van de onderwijsprestaties. Indien het *human capital* achterblijft bij de eisen die de huidige samenleving stelt, dan – zo kan worden afgeleid uit de moeizame structurele integratie van veel leden van de tweede generatie die zich vaak wel onderscheiden door hun sterke mate van sociaal-culturele integratie –, zet een sterke mate van sociaal-culturele integratie betrekkelijk weinig zoden aan de dijk. Of populair gesteld: men kan beter hoog zijn opgeleid en in geringe mate sociaal-cultureel geïntegreerd, dan laag opgeleid en in relatief sterke mate sociaal-cultureel geïntegreerd. Van dit laatstgenoemde profiel kan de Marokkaanse tweede generatie als voorbeeld dienen. Genoemde combinaties komen echter niet vaak voor: juist het volgen van onderwijs in Nederland bevordert de sociaal-culturele integratie zowel als de structurele integratie. Dit laatste onderstreept alleen maar het belang van het verwerven van Nederlandse opleidingskwalificaties voor de integratie van minderheden.

Verder blijkt de betekenis van 'tijd'. De integratie van minderheden strekt zich uit over generaties. Dit komt op dit moment vooral naar voren in de mate van sociaal-culturele integratie van de tweede generatie, die vaker dan leden van de eerste generatie in de vrije tijd contacten onderhoudt met autochtonen, progressievere waarden aanhangen en de Nederlandse taal goed beheersen en ook vaker deze taal met partner en kinderen spreekt. De structurele integratie daarentegen verloopt trager. De tweede generatie heeft zich nog geen significant betere arbeidsmarkt- en inkomenspositie verworven dan de eerste. De redenen hiervoor lopen voor de onderzochte groepen overigens uiteen. Het zal met name in de komende jaren moeten blijken in hoeverre de tweede generatie afstand gaat nemen van de eerste. Vanwege het hoge aandeel leden van de tweede generatie dat nog in het onderwijs zit, is hun sociaal-economische positie nog niet uitgekristalliseerd. Hierbij moet ook worden bedacht dat leden van de tweede generatie die thans op de arbeidsmarkt participeren, aan het begin van hun loopbaan staan. De mate waarin leden van de tweede generatie erin slagen opwaartse mobiliteit te realiseren, zal in de komende jaren mede bepalend zijn voor de vraag of ten opzichte van de eerste generatie hun sociaal-economische positie daadwerkelijk zal verbeteren.

NOTEN

- 1 Het omgekeerde geldt eveneens. Desondanks is hoofdstuk 2 een multivariate causale analyse uitgevoerd tussen elementen van structurele integratie (opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie) en sociaal-culturele integratie. Op deze plaats is ook op de causaliteitskwesitie gewezen.
- 2 Andere categorieën onder non-participanten zoals huisvrouwen en schoolgaanden zijn hier sterk ondervetegenwoordigd. In de eerste plaats heeft deze analyse betrekking op hoofden van huishoudens; een gering aantal Turkse en Marokkaanse vrouwen valt in deze categorie. Omdat van schoolgaanden de maatschappelijke positie niet goed is vast te stellen is deze categorie niet in de analyse betrokken.
- 3 Het bezwaar van onduidelijkheid over de causale richting speelt niet, of in elk geval veel minder wanneer het opleidingsniveau in verband wordt gebracht met sociaal-culturele integratie. Omdat in deze analyse de schoolgaanden buiten beschouwing blijven, gaat het om personen die (al geruime tijd) het onderwijs hebben verlaten. In de tijd bezien gaat de afsluiting van de onderwijsloopbaan dus vooraf aan de metingen die bedoeld zijn om de sociaal-culturele integratie vast te stellen. Een causale ordening van de variabele gerealiseerd opleidingsniveau en sociaal-culturele integratie is dan ook goed te verdedigen. Dit geldt niet wanneer het gaat om de arbeidsmarktpositie en de sociaal-culturele integratie omdat indicatoren voor beide dimensies van integratie op het zelfde moment zijn vastgesteld.
- 4 Gegeven de voorliggende problematiek is ook nagegaan of de wederzijdse beïnvloeding gemodelleerd kon worden (causale pijl van structurele integratie naar sociaal-culturele integratie en een causale pijl in de andere richting). Dit model kon helaas niet worden geïdentificeerd.
- 5 Zoals in de figuur is te zien, is voor beide afhankelijke variabelen een error-term opgenomen. Deze termen zijn noodzakelijk omdat fluctuaties in de afhankelijke variabelen kunnen worden veroorzaakt door meetfouten en door factoren die niet in het model zijn opgenomen. Zonder opname van de error-termen wordt verondersteld dat verschillen in structurele en sociaal-culturele integratie volledig door de in het model opgenomen kenmerken worden verklaard, een onhoudbare veronderstelling derhalve.
- 6 Dank gaat uit naar Jurjen Iedema, als statistisch adviseur verbonden aan het SCP voor zijn hulp bij de uitvoering van deze analyses.
- 7 Dit geldt in het bijzonder voor het model van sociaal-culturele integratie. In hfdst. 2 is een sterk gelijkend model gepresenteerd, waarin behalve de hier opgenomen factoren ook de arbeidspositie als verklarende variabele is opgenomen. Het mag geen verbazing wekken dat de uitkomsten in belangrijke mate overeenkomen.
- 8 Hierbij moet wel worden bedacht dat deze uitkomsten worden beïnvloed door het feit dat het in deze analyse om hoofden van huishoudens gaat. De gevolgen zijn evenwel verschillend per groep en per dimensie van integratie. Wanneer het mogelijk zou zijn om deze analyse voor de totale groep in de leeftijd van 15-64 jaar (excl. schoolgaanden) uit te voeren, dan zou dit bij Turken en Marokkanen betekenen dat vooral het aandeel huisvrouwen sterk toeneemt. Hoogstwaarschijnlijk leidt dit tot een groter verschil in sociaal-culturele integratie tussen mannen en vrouwen, en wel zodanig dat Turkse en Marokkaanse mannen in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd zouden zijn dan thans

zichtbaar wordt in de analyse waarin uitsluitend de hoofden zijn opgenomen. Hetzelfde geldt voor de structurele integratie, dit vanwege het hoge aandeel nonparticipanten onder Turkse en Marokkaanse vrouwen. Bij de Surinamers en Antillianen zouden de veranderingen waarschijnlijk minder groot zijn. Nu al is een groot deel van de in de analyse opgenomen personen vrouw. Bovendien zijn de verschillen tussen de seksen in sociaal-culturele en structurele integratie bij deze groepen niet zo groot.

- 9 Overwogen is om hiervoor te corrigeren, bijvoorbeeld door een uurloon te berekenen. Geprevaleerd heeft echter de overweging dat de absolute hoogte van het netto-inkomen een maat is voor de sociaal-economische positie. Personen met een deeltijdbaan verdienen simpelweg minder dan personen die in een vergelijkbare baan voltijds zouden werken, en dat verschil indiceert een verschil in sociaal-economische positie. Duidelijker is de situatie wanneer onderzoek wordt gedaan naar loondiscriminatie. Dan is het zonder meer noodzakelijk dat er wordt gecorrigeerd voor de deeltijdfactor.

7 PATRONEN VAN INTEGRATIE

7.1 INLEIDING

Het vaststellen van de mate waarin en de wijze waarop structurele en sociaal-culturele integratie met elkaar samenhangen vormt een belangrijk element van de voorliggende studie. In de literatuur worden twee perspectieven onderscheiden die elk voorspellingen doen over de wijze waarop de integratie van migrantengroepen verloopt. Het eerste perspectief stelt dat er een sterke samenhang bestaat tussen sociaal-culturele integratie en structurele integratie. Dit perspectief, ontleend aan klassieke assimilatietheorieën (Park 1928; Stonequist 1937; Child 1943; Gordon 1964) voorspelt dat sociaal-culturele integratie vooraf gaat of in elk geval samenloopt met structurele integratie. Kenmerkend voor dit perspectief is het fasekarakter. Eerste generatie migranten onderscheiden zich door een geringe mate van structurele en sociaal-culturele integratie. Zij kenmerken zich door een sterke gerichtheid op de eigen groep, zowel wat betreft hun sociale contacten als het behoud van voor de groep specifieke cultuurpatronen en beheersing van de taal van de ontvangende samenleving. De culturele en sociale bindingen van de eigen groep verliezen hun betekenis bij nakomelingen van primaire migranten. De tweede en derde generatie onderhouden in toenemende mate contacten met leden van de autochtone bevolking, maken zich de taal van de ontvangende samenleving eigen en sluiten in hun normen en waarden steeds meer aan op de cultuur van de hoofdstroom. De toegenomen sociaal-culturele integratie gaat volgens dit perspectief hand in hand met opwaartse mobiliteit. Nakomelingen van primaire migranten waaieren uit over de verschillende lagen van de sociale stratificatie. In vergelijking met de positie van de eerste generatie, die overwegend een lage positie inneemt, neemt bij de tweede en derde generatie de diversiteit van sociale posities toe. Binnen dit perspectief wordt assimilatie, waarbij opwaartse mobiliteit en positieverbetering van latere generaties hand in hand gaat met het aan betekenis inboeten van groepsspecifieke gedrags- en cultuurpatronen, uiteindelijk als min of meer vanzelfsprekende uitkomst gezien van migratie van groepen.

Dit perspectief van *straight line assimilation* is gedurende de afgelopen decennia in de vs steeds meer onder druk komen te staan. De idee van integratie als een lineaire ontwikkeling die meerdere generaties omvat en uiteindelijk resulteert in volledige opname van de Amerikaanse samenleving lijkt vooral het integratietraject van Europese groepen te beschrijven die voor de Tweede Wereldoorlog naar de vs zijn gekomen, maar past minder goed bij de integratiepatronen van recenter gemigreerde groepen. De groepen die vanaf het midden van de jaren zestig naar de vs zijn gekomen, laten een meer gedifferentieerd patroon van integratie zien. De geschetste extremen van volledige assimilatie waarbij een sterke mate van structurele integratie vergezeld gaat met een sterke mate van sociaal-culturele integratie aan de ene kant en een situatie van minderheidsvorming aan de andere kant, zijn, zo stellen diverse Amerikaanse auteurs, niet langer adequaat voor de

beschrijving van de wijze waarop groepen hun plaats in de Amerikaanse samenleving verwerven. Er valt een andere uitkomst te onderscheiden, namelijk een voorspoedige economische integratie die samengaat met het vasthouden aan de eigen waarden en een sterke groepscohesie. Er wordt wel gesproken van zogeheten ‘segmented assimilation’ (Portes en Zhou 1994). Bepaalde groepen zoals Vietnamezen en Sikhs dienen als voorbeeld voor deze vorm van integratie. In de recente Amerikaanse literatuur worden sociaal-culturele eigenschappen van de eigen groep als hulpbronnen beschouwd die onder bepaalde omstandigheden de structurele integratie kunnen bevorderen. Benadrukt wordt dat hier geen sprake is van een statisch cultuurbegrip, maar dat als gevolg van ervaringen in de ontvangende samenleving groepen hun oorspronkelijke groepscultuur aanpassen. Deze oriëntaties en de veranderingen die zich hierin kunnen voordoen, fungeren dan eerder als potentiële hulpbronnen dan als belemmeringen (bijv. Light 1972; Matute-Bianchi 1986; Gibson 1989; Caplan 1992; Portes en Zhou 1992). Een dergelijk perspectief wijst erop dat “ethnicity may be utilized as a distinct form of social capital built up from cultural endowments such as obligations and expectations, information channels, and social norms” (Zhou en Bankston 1994). Welk ‘traject’ groepen of subgroepen volgen, is uiteindelijk een empirische vraag. Belangrijk in de visie van *segmented assimilation* is dat afstand wordt genomen van een ‘bipolaire’ gedachtegang – assimilatie contra minderheidsvorming – en dat ook groepen die zich in sociaal en cultureel opzicht niet of in geringe mate oriënteren op de ontvangende samenleving, een succesvolle structurele integratie kunnen realiseren. Ofwel: een geringe mate van sociaal-culturele integratie behoeft een sterke mate van structurele integratie niet in de weg te staan.

162

Dat er verschillende integratiepatronen denkbaar zijn, kan worden geïllustreerd door beide dimensies van integratie met elkaar in verband te brengen.¹ Dit resulteert in vier ideaaltypische integratieprofielen.

Figuur 7.1 Integratieprofielen

		sociaal-culturele integratie	
		laag	hoog
structurele integratie	laag	minderheidsvorming	onderklassevorming
	hoog	gesegmenteerde assimilatie	assimilatie

Hoewel het schema vanzelfsprekend een sterk vereenvoudigde weergave is van de ‘werkelijkheid’, maakt het evenzeer duidelijk dat er diverse integratieprofielen denkbaar zijn. Bovendien worden profielen geïdentificeerd die niet goed passen in het stramien van de klassieke assimilatietheorieën. Zoals gezegd kenmerken de integratieprofielen zich door verschillende posities die groepen op beide dimensies van integratie kunnen innemen. Indien er sprake is van zowel een geringe mate van structurele en sociaal-culturele integratie kan het integratieprofiel worden ge-

typeerd onder de noemer van *minderheidsvorming*. Wanneer groepen een homogeen lage sociaal-economische positie hebben, maar voor wat betreft sociaal-culturele kenmerken in geringe mate afwijken van de ontvangende samenleving, kan van *onderklassevorming* worden gesproken. Met deze aanduiding wordt de positie in de sociale stratificatie benadrukt. Het gaat om een sterke vertegenwoordiging in lage sociaal-economische 'klassen'. Bedacht moet worden dat in de literatuur deze term ook op een andere wijze wordt gebruikt (zie Roelandt 1994). In de literatuur wordt onderklassevorming doorgaans min of meer als synoniem gebruikt voor minderheidsvorming. Hier worden beide begrippen evenwel nadrukkelijk van elkaar onderscheiden. De eerder genoemde auteurs die wijzen op de mogelijkheid van *gesegmenteerde assimilatie*, hebben met name oog voor het integratieprofiel, waarbij een sterke gerichtheid op de cultuur van de eigen groep en een hoge mate van groepscohesie samengaan met opwaartse mobiliteit. Wanneer een sterke mate van sociaal-culturele integratie samengaat met een sterke mate van structurele integratie, kan worden gesproken van *assimilatie*. Hoewel het een 'besmette' term is die nogal wat weerstanden oproept, wordt ze desondanks gebruikt: voor het desbetreffende integratieprofiel dekt deze term het best de lading.

Voor elk van de categorieën zijn concrete voorbeelden te noemen. Volgens Kloosterman (in druk) die op vergelijkbare wijze beide dimensies van integratie met elkaar in verband brengt, vormt de positie van orthodoxe joden in verschillende westerse steden een voorbeeld van gesegmenteerde assimilatie. Wanneer de integratie van minderheden kan worden getypeerd door onderklassevorming, zijn groepen vooral te vinden aan de onderkant van de arbeidsmarkt terwijl de voor de migrantengroep typerende sociaal-culturele kenmerken aan betekenis hebben ingeboet. Kloosterman noemt in dit verband de Ieren in Engeland als voorbeeld. Het integratieprofiel van Italianen in Nederland en Nederlanders in Australië beantwoordt aan het beeld van assimilatie, terwijl de 'integratie' van Roma-zigeuners in Europa wijst op minderheidsvorming.

Doel van dit hoofdstuk is allereerst vast te stellen in hoeverre de vier theoretisch onderscheiden integratieprofielen nu ook daadwerkelijk voorkomen. Op basis hiervan kan worden vastgesteld in hoeverre de hier bestudeerde allochtone groepen verschillen qua integratieprofiel. Directe aanleiding voor deze vragen is dat van verschillende kanten is gewezen op 'nieuwe' integratiepatronen, die niet worden voorzien in klassieke assimilatietheorieën.

Bij de gegeven doelstellingen is het noodzakelijk zich te realiseren dat het uiteindelijke integratieprofiel pas adequaat kan worden beoordeeld na een zekere tijdsperiode. Welke richting groepen opgaan, is dan ook slechts aan te geven wanneer het verloop van de integratie van diverse, zeg drie of vier generaties gevolgd kan worden. Dit is bij de thans onderzochte allochtone groepen niet mogelijk. Ook nu in toenemende mate leden van de tweede generatie de arbeidsmarkt betreden, kunnen uitspraken over het uiteindelijke integratieprofiel slechts met grote voor-

zichtigheid worden gedaan. Vanwege de betrekkelijk korte tijdshorizon is niet aan te geven of het gevonden patroon een fase in een ontwikkeling vertegenwoordigt die in de komende jaren sterk aan verandering onderhevig zal zijn, of dat er sprake is van een min of meer gestold proces dat een duidelijke indicatie is voor de wijze waarop de integratie is verlopen. Anders gezegd: als gevolg van uiteenlopende ontwikkelingen is het niet uit te sluiten dat trends in de richting van assimilatie mogelijk om slaan in minderheidsvorming, net zoals het denkbaar is dat (sub)groepen die zich thans kenmerken door minderheidsvorming in de komende jaren een trend in de richting van assimilatie of gesegmenteerde assimilatie zullen laten zien.

Tot slot zal worden nagegaan welke factoren bepalend zijn voor de wijze van integratie, afgemeten aan de mate waarin structurele en sociaal-culturele integratie samen opgaan. Bedacht moet worden dat hier het perspectief verschuift, namelijk van het groepsniveau naar een analyse op individueel niveau. Hier wordt dan de betekenis bezien van individuele kenmerken voor de wijze van integratie.

Het bovenstaande resulteert in drie vragen, die in dit hoofdstuk aan de orde komen:

- 1 In hoeverre wordt de integratie van vier minderheidsgroepen gerepresenteerd door vier ideaaltypische integratieprofielen?
- 2 Door welk integratieprofiel kan de integratie van elk van hier onderzochte minderheidsgroepen worden getypeerd?
- 3 Door welke factoren worden verschillen in wijze van integratie tussen en binnen groepen verklaard?

7.2 VIER INTEGRATIEPROFIELEN?

De in de bovenstaande beschreven ideaaltypische integratieprofielen onderscheiden zich door verschillende combinaties van structurele en sociaal-culturele integratie. Teneinde dit empirisch vast te stellen, kunnen in beginsel twee wegen worden bewandeld. In de eerste plaats kan het hierboven gepresenteerde schema empirisch worden ingevuld door voor zowel de mate van structurele als sociaal-culturele integratie een tweedeling te maken in termen van hoog en laag. Door vervolgens beide dimensies van integratie met elkaar in verband te brengen, kan voor elke allochtone groep worden vastgesteld welk integratieprofiel het beste past. De nadelen van deze werkwijze zijn beduidend groter dan de voordelen. Het voordeel is dat direct bij het schema wordt aangesloten. Een belangrijk nadeel is dat de keuze van de grens die beide dimensies van integratie dichotomiseert, in hoge mate arbitrair is. Andere indelingen leiden tot andere uitkomsten. (In bijlage 2 worden de consequenties van deze operationalisering uitgebreid toegelicht.)

Er is dan ook een andere weg gevolgd. In de uitgevoerde analyse wordt niet vooraf een vierdeling gemaakt, maar wordt door middel van een homogeniteitsanalyse

onderzocht in hoeverre de vier onderscheiden integratieprofielen ook daadwerkelijk voorkomen. Indien het zo is dat de mate van structurele en de mate van sociaal-culturele integratie in uiteenlopende combinaties met elkaar samenhangen, dan moet dit blijken uit de uitgevoerde homogeniteitsanalyse.

Er is als volgt te werk gegaan. In een Homals-analyse is de variabele arbeidspositie als indicator voor de mate van structurele integratie opgenomen (zie de eerdere hoofdstukken) tezamen met de variabele sociaal-culturele integratie (deze is opgebouwd uit de variabelen 'sociale integratie', 'culturele integratie' en gebruik en beheersing van de Nederlandse taal, zie hfdst. 2). Zoals eerder in dit rapport is toegelicht, plaatst Homals in een multidimensionele afbeelding variabelencategorieën bij elkaar die vaak in onderlinge samenhang voorkomen. De homogeniteitsanalyse toetst uiteindelijk het schema. Indien het zo is dat minderheidsgroepen in Nederland qua integratieprofiel verschillen, dan moet dit blijken uit de gevonden combinaties van variabelencategorieën van structurele en sociaal-culturele integratie, categorieën die in meer of mindere mate met elkaar samenhangen. In het geval van Homals worden deze categorieën dicht bij elkaar geplaatst. Indien het bijvoorbeeld zo is dat gesegmenteerde assimilatie een dominant integratieprofiel is, dan zullen in de Homals-afbeelding de categorieën die wijzen op een sterke mate van structurele integratie – middelbaar, hoger en wetenschappelijk beroepsniveau bijvoorbeeld – in de buurt liggen van categorieën die wijzen op een geringe mate van sociaal-culturele integratie.

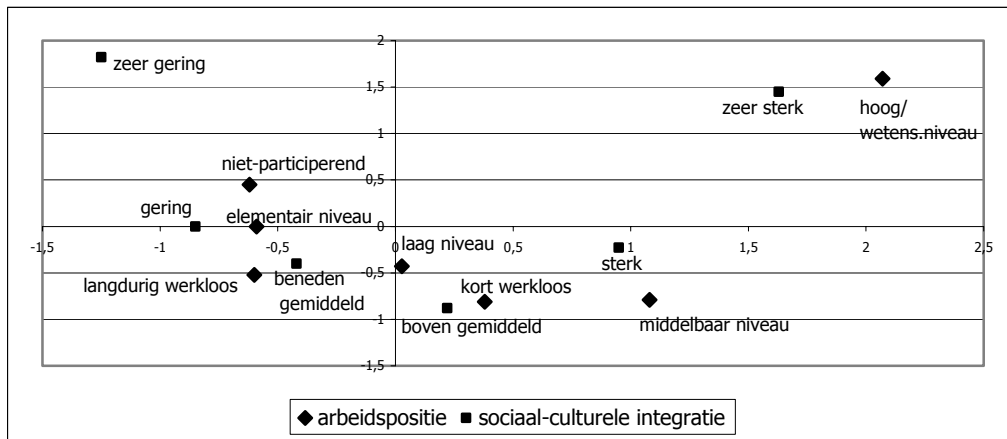
De interpretatie van de Homals-analyse verloopt in twee stappen. De eerste stap is op grond van de beoordeling van de afbeelding waarin de variabelencategorieën zijn geplotted, te bepalen welke integratieprofielen voorkomen. Vervolgens kan op grond van de plot met daarin de respondenten worden bepaald in hoeverre elk van de onderzochte minderheidsgroepen door welk integratieprofiel het best kan worden getypeerd. Homals berekent immers niet alleen de mate waarin variabelencategorieën in onderlinge samenhang voorkomen; ook worden personen in een afbeelding zo dicht mogelijk bij de eigen variabelencategorieën geplaatst.

De Homals-oplossing leidt tot tamelijk eenduidige conclusies (zie figuur 7.2). Het blijkt namelijk dat de mate van structurele integratie sterk samenhangt met de mate van sociaal-culturele integratie. De categorieën die een geringe mate van sociaal-culturele integratie uitdrukken, worden dicht in de buurt geplaatst van categorieën die een lage maatschappelijke positie weergeven (niet-participerend, langdurig werkloos, elementair beroepsniveau). De categorie 'middelbaar' beroepsniveau ligt in de buurt van de categorie die een sterke mate van sociaal-culturele integratie uitdrukt, terwijl de categorie hoog en wetenschappelijk beroepsniveau vlak bij de categorie 'zeer sterke mate van sociaal-culturele integratie' ligt. De enige categorie die een enigszins van het geschetste patroon afwijkende positie inneemt, betreft personen die korter dan twee jaar werkloos zijn. Gezien hun naar verhouding ongunstige maatschappelijke positie, blijken zij in sociaal-

cultureel opzicht behoorlijk sterk te zijn geïntegreerd (vgl. hfdst. 6 waar hetzelfde werd geconstateerd).

De Homals-analyse levert derhalve geen duidelijke clusters (van categorieën of personen) op die wijzen op het veelvuldig voorkomen van gesegmenteerde assimilatie of van onderklassevorming. Er is veel meer sprake van een graduele schaal die de mate van minderheidsvorming dan wel assimilatie representeert. Statistisch gezien is er eveneens aanleiding tot deze conclusie: op de eerste dimensie bedraagt de eigenwaarde .70.

Figuur 7.2 Plot van categoriekwantificaties (Homals-analyse)

Het nauwkeurig bekijken van de samenhang tussen structurele en sociaal-culturele integratie laat zien dat categorieën die het verschil in economische positie uitdrukken, nauwkeurig samenvallen met categorieën die het verschil in sociaal-culturele integratie uitdrukken. Laag valt samen met laag, midden met midden en hoog met hoog. Patronen die wijzen op gesegmenteerde assimilatie of onderklassevorming, zou in de Homals-analyse tot uitdrukking moeten komen in clusters die een combinatie van hoog-laag en laag-hoog te zien geven. Deze clusters laten zich niet onderscheiden.

Men zou nog kunnen tegenwerpen dat de hier uitgevoerde analyse, die de vier groepen tezamen betreft, mogelijke verschillen tussen groepen niet aan het licht brengt. Dit is evenwel niet het geval. Uit (hier niet gepresenteerde) Homals-analyses voor elk van de groepen apart blijkt in grote lijnen het zelfde. Lage sociaal-economische posities gaan samen met een geringe mate van sociaal-culturele integratie, waarbij steeds personen die kort werkloos zijn een uitzondering vormen. Het meest nog wijkt het beeld af bij de Surinamers bij wie personen met een lage sociaal-economische positie qua sociaal-culturele integratie weinig verschillen van personen met een hoge(re) sociaal-economische positie.

Tot op zekere hoogte waren deze uitkomsten, na de in hoofdstuk 6 gepresenteerde bevindingen, ook te verwachten. In dit hoofdstuk werd immers al een forse samenhang geconstateerd tussen sociaal-culturele en structurele integratie. Nochtans laat een op zichzelf genomen tamelijk hoge correlatie nog steeds ruimte voor de aanwezigheid van (clusters van) personen die op de ene dimensie van integratie sterk en op de andere dimensie in geringe mate is geïntegreerd. Over het geheel genomen blijkt hiervan evenwel geen sprake te zijn.

De integratieprofielen van de hier bestudeerde groepen kenmerken zich door een geleidelijk aan oplopende mate van zowel sociaal-culturele en structurele integratie.

Al met al kunnen de uitkomsten als een schaal worden beschouwd waarvan de waarde de mate van assimilatie uitdrukt. De analyse resulteert in een variabele die beide elementen van integratie in zich vertegenwoordigt. Personen met een lage objectscore kenmerken zich door een geringe mate van assimilatie, personen met een hoge score door een sterke mate van assimilatie. Hiertussenin liggen personen met een 'gemiddelde' positie op zowel de structurele als sociaal-culturele dimensie. De combinatie van een lage waarde op de ene integratie-dimensie met een hoge waarde op de andere integratie-dimensie komt klaarblijkelijk weinig voor, ze is in elk geval niet specifiek voor één van de hier onderzochte groepen. Met dit laatste is tegelijkertijd gezegd dat de gevonden uitkomst geen wet van meden en perzen is. Het is zeer wel mogelijk dat de integratie van andere allochtone groepen in Nederland wel sterker beantwoordt of gaat beantwoorden aan het profiel van gesegmenteerde assimilatie. Het is in dat opzicht zeer interessant om na te gaan op welke wijze de integratie van recent gearriveerde vluchtelingengroepen zich in de komende jaren zal ontwikkelen.

Met deze uitkomsten zijn de eerste twee vragen van dit hoofdstuk behandeld. De integratie van de hier bestudeerde groepen kan niet worden getypeerd door middel van vier ideaaltypische integratieprofielen. De uitkomsten wijzen op een graduele schaal die de mate van assimilatie uitdrukt (of zo men wil: de mate van minderheidsvorming). Deze uitkomst maakt de beantwoording van de tweede vraag niet eenvoudig. Groepen kunnen niet zozeer worden getypeerd door één van de vier integratieprofielen, maar veel meer door de mate van assimilatie.

7.3 MULTIVARIATE ANALYSE: DETERMINANTEN VAN ASSIMILATIE

De gevonden schaal leent zich bij uitstek voor een nadere multivariate analyse. Deze analyse is erop gericht determinanten vast te stellen die van betekenis zijn voor de mate waarin individuen zijn geassimileerd. Indirect geeft de analyse daarmee antwoord op de vraag door welke factoren de wijze waarop groepen integreren nu eigenlijk wordt bepaald.

In het model is het opleidingsniveau, het geslacht, de migratieachtergrond en de leeftijd opgenomen. Het betreft hier determinanten die ook in eerdere analyses (in hfdst. 2 en 6) zijn gebruikt. Omdat deze analyses al uitsluitend geven over de effecten die deze persoonskenmerken hebben op sociaal-culturele en structurele integratie afzonderlijk, mogen verrassende uitkomsten niet worden verwacht wanneer de assimilatieschaal multivariaat wordt geanalyseerd. In vergelijking met de voorgaande analyses wordt evenwel ook aandacht besteed aan de mogelijke betekenis van kenmerken van de wijk. In dit geval wordt uitgegaan van het aandeel allochtonen dat in een bepaalde wijk aanwezig is. Hiertoe wordt gebruikgemaakt van het aandeel allochtone bewoners per postcodegebied. Deze variabele is in hoofdstuk 5 reeds toegelicht. De achterliggende vraag van deze analyse is in hoeverre minderheden die in wijken wonen met hoge aandelen allochtonen, in mindere mate zijn geassimileerd dan minderheden met dezelfde individuele kenmerken, maar die in een andere wijk wonen. De samenhang tussen wijkkenmerken en mate van assimilatie kan ook in de andere richting bestudeerd worden. De vraag is dan in hoeverre een geringe mate van assimilatie (lage sociaal-economische positie, grote sociale en culturele afstand ten opzichte van de autochtone samenleving) van invloed is op het feit dat men in een concentratiewijk woont. In de onderhavige analyse gaat het vooral om de vergelijking van de mate van assimilatie tussen personen met overeenkomstige individuele kenmerken, die evenwel woonachtig zijn in andere type wijken.

168

De opname van de wijkvariabele noodzaakt tot een zogeheten multiniveau-analyse. Dit is een vorm van regressieanalyse voor gegevens van verschillend niveau. Hiervan is in de voorgenomen analyse sprake. Het betreft zowel kenmerken die op individueel niveau gemeten zijn, als kenmerken van de buurt (i.c. het allochtone bevolkingsaandeel). In een multilevelanalyse worden de effecten van de variabelen op hun eigen niveau geschat. Het voordeel hiervan is dat deze analyse de predictoren betrouwbaarder berekent. Wanneer in een reguliere regressieanalyse factoren van een hoger niveau worden genegeerd en als kenmerken op individueel niveau worden geanalyseerd, bestaat het risico dat de standaardfouten worden onderschat waardoor significante verbanden worden gevonden die een multilevelanalyse niet levert.

Er is als volgt te werk gegaan. Er zijn drie modellen berekend. Het eerste is het basismodel met uitsluitend de constante. Vervolgens zijn de op individueel niveau gemeten factoren toegevoegd waarna in het derde model het effect van het allochtone bevolkingsaandeel in een wijk is vastgesteld. Deze werkwijze biedt duidelijkheid in de relatieve betekenis van individuele en wijkkenmerken. De zogeheten intraclass-correlatie geeft aan welk deel van de variantie wordt verklaard door wijkkenmerken. Wanneer de uitkomst van het basismodel wordt vergeleken met die van het tweede model (met individuele kenmerken), kan worden bepaald in hoeverre de eerder geconstateerde, aan wijkkenmerken toegeschreven variantie feitelijk te maken heeft met de verschillen in individuele kenmerken van de bewoners van die desbetreffende wijken. De derde stap bestaat uit het opnemen van de

variabele 'aandeel allochtonen per wijk'. De verandering in de intraclass-correlatie laat dan zien in welke mate de variantie van het wijkeffect te maken heeft met de verschillen in het allochtone bevolkingsaandeel.

Uit de veranderingen van de intraclass-correlatie blijkt dat de in model 1 aan wijk-effecten toegeschreven variantie voor een belangrijk deel te maken hebben met de kenmerken van de mensen die in dergelijke wijken wonen. In vergelijking met model 1 daalt de intraclass-correlatie van 21 naar 6 procent. De helft van de wijk-effecten – 3 van de 6% – heeft vervolgens te maken met het aandeel allochtonen in die wijken.

Tabel 7.1 Effecten van opleidingsniveau, migratietype, geslacht, leeftijd, herkomst-groepering en aandeel allochtonen in wijk op integratie (combinatie van structurele en sociaal-culturele integratie), hoofden van huishoudens (ongestandaardiseerde coëfficiënten)

	model 1	model 2	model 3
Persoonsniveau			
Opleidingsniveau (t.o.v. geen/bao)			
- lbo/mavo		.27	.26
- mbo/havo/vwo		.63	.62
- hbo/wo		1.28	1.26
Mannen (t.o.v. vrouwen)		.20	.20
Migratietype (t.o.v. 2^e generatie)			
- tussengeneratie		-.17	-.17
- gezinsvormers		-.44	-.45
- 1 ^e generatie na 1981		-.50	-.49
- 1 ^e generatie voor 1980		-.39	-.39
Etnische groep (t.o.v. Turken)			
- Marokkanen		.07	.08
- Surinamers		.95	.95
- Antillianen		.96	.93
Leeftijd (in jaren)		-.01	-.01
Wijkniveau			
Aandeel allochtonen in wijk (t.o.v. 0-10% allochtonen in wijk)			
- 10-20 %			-.22
- 20-30 %			-.32
- > 30 %			-.39
Constante	2.93	2.56	2.84
Intraclass-correlatie	.21	.06	.03

Alle effecten zijn significant ($p < 0.01$).

Bron: ISEO/SCP (SPVA-98)

De analyse wijst uit dat er sprake is van een effect tussen het aandeel allochtonen in een wijk en de mate van assimilatie. Minderheden die woonachtig zijn in een

wijk met een groot aandeel allochtonen zijn in mindere mate geassimileerd dan minderheden die in wijken wonen met een laag aandeel allochtonen. Of anders geformuleerd: minderheden die qua persoonskenmerken overeenkomen, zijn in een concentratiewijk gemiddeld gesproken in mindere mate geassimileerd dan minderheden die woonachtig zijn in wijken met een lager aandeel allochtonen. Uit de analyse blijkt dat met het stijgen van het aandeel allochtonen in een wijk, de personen in dergelijke wijken ook minder geassimileerd zijn: hun sociaal-economische positie is lager en hun sociale en culturele afstand ten opzichte van de autochtone samenleving is groter. De plaats waar men woont heeft een zelfstandig effect. Klaarblijkelijk zijn er binnen concentratiewijken mechanismen aan te wijzen die ertoe leiden dat personen een lagere sociaal-economische positie innemen en in mindere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd. Welke dit nu precies zijn, is op basis van dit materiaal niet zonder meer aan te geven. Meer tentatief kan hierover nog wel het volgende worden gezegd. Het is goed voor te stellen dat in wijken waar weinig autochtonen wonen, de informele contacten tussen allochtonen en autochtonen gering zijn, het heeft dan simpelweg met de ontmoetingskans te maken (al hoeft het niet: personen zijn voor hun contacten uiteraard niet alleen afhankelijk van bewoners in een wijk). Het veelvuldig contacten onderhouden met leden van de eigen groep, werkt mogelijk ook in de hand dat de gerichtheid op het leren van de Nederlandse taal minder groot is dan wanneer in een wijk meer autochtonen woonachtig zijn. Voorts is het denkbaar dat de groepscontrole in concentratiewijken groter is dan in wijken met minder allochtonen, waardoor de gerichtheid op de eigen groep en cultuur wordt bestendigd en het overtreden van bepaalde groepsnormen eerder wordt opgemerkt en strenger wordt gesanctioneerd.

170

Dat het woonachtig zijn in een concentratiewijk nadelige effecten heeft voor de verwerving van een gunstige sociaal-economische positie, kan bijvoorbeeld te maken hebben met het feit dat relevante informatie (bijv. over vrijkomende banen, opleidingsmogelijkheden, enz.) niet doordringt tot concentratiewijken. Voor Amerikaanse getto's is hier bijvoorbeeld op gewezen door Piore (1975) en Wilson (1987). Het onderzoek van Veenman (1996 b, c) in concentratiewijken in Amsterdam en Rotterdam levert aanwijzingen op dat iets vergelijkbaars geldt voor Nederland. Met name in Amerikaans onderzoek is erop gewezen dat het wonen in een concentratiewijk nadelige effecten heeft op de arbeidsoriëntatie van met name zwarte jongeren (bijv. Glazer en Moynihan 1981). Welke betekenis het wonen in een concentratiewijk heeft voor bijvoorbeeld het aspiratieniveau van haar bewoners, is in Nederland nimmer systematisch onderzocht. Hoe het ook precies zij, er blijken separate wijkeffecten te bestaan die duidelijk maken dat gemiddeld gesproken minderheden in wijken met een gering aandeel allochtonen in hogere mate zijn geassimileerd, los van hun individuele kenmerken.

Op zichzelf genomen is het gevonden resultaat belangwekkend. Het moet echter niet overdreven worden. Wat uit de analyse namelijk vooral naar voren komt, is de betekenis van het opleidingsniveau. Dit blijkt de motor achter assimilatie te zijn.

Wanneer het opleidingsniveau stijgt, verbetert gemiddeld genomen de sociaal-economische positie van minderheden in combinatie met een toegenomen sociaal-culturele integratie. Het is een uitkomst die zich in hoofdstuk 6 ook al opdroeg, toen beide vormen van integratie separaat zijn geanalyseerd. Nu hier sociaal-culturele en structurele integratie in onderlinge samenhang worden geanalyseerd, blijkt – niet onverwacht – wederom de dominante betekenis van het opleidingsniveau.

Een belangrijke voorspelling van assimilatietheorieën wordt teruggevonden in de modeluitkomsten. Dit blijkt uit de verschillen tussen de onderscheiden migratietypen. De tweede generatie combineert in vergelijking met de eerste vaker een sterke mate van sociaal-culturele integratie met een gunstige sociaal-economische positie. Ofwel: zij voldoen vaker aan het profiel van assimilatie dan de eerste generatie.² Het verschil is het kleinst met de tussengeneratie. Degenen die als gezinsvormer of als primaire migrant naar Nederland zijn gekomen, zijn in beduidend mindere mate geassimileerd. Deze uitkomst wijst op een forse dynamiek binnen groepen. Conform de assimilatietheorieën kost het tijd om een redelijk gunstige sociaal-economische positie in combinatie met een zekere mate van sociaal-culturele integratie te verwerven; dit wordt niet binnen een en dezelfde generatie volbracht. De inhoudelijke relevantie van deze uitkomsten kan dan ook niet licht worden onderschat. Indien er niet een zekere tendens in de richting van assimilatie zichtbaar zou zijn, dan zou dit wijzen op een geringe dynamiek in de structurele en/of sociaal-culturele integratie van groepen.

De genoemde effecten worden in belangrijke mate gemedieerd door het groepslidmaatschap. Assimilatie is vooral een patroon dat bij Surinamers en Antillianen wordt aangetroffen. Het verschil tussen Turken en Marokkanen is niet groot, maar wel significant. Deze uitkomst ondersteunt de eerder besproken tendens dat Marokkanen zich onderscheiden van Turken, doordat eerstgenoemden een bepaalde positie in de stratificatie enigszins vaker combineren met een sterkere mate van sociaal-culturele integratie.

7.4 BESLUIT

In de recente literatuur over integratie van minderheidsgroepen wordt meer en meer afstand genomen van de ideeën die verbonden zijn aan klassieke assimilatietheorieën. Naast het begrippenpaar ‘minderheidsvorming-assimilatie’ wordt nadrukkelijk aandacht gevraagd voor de mogelijkheid dat minderheden in sociaal en cultureel opzicht veraf kunnen staan van de hoofdstroom van de samenleving, maar tegelijkertijd een gunstige maatschappelijke positie kunnen verwerven. De bevindingen van dit hoofdstuk ondersteunen deze gedachtegang niet. Een geringe mate van sociaal-culturele integratie blijkt overwegend samen te gaan met een lage maatschappelijke positie, terwijl een sterke mate van sociaal-culturele integratie doorgaans samenvalt met een gunstige maatschappelijke positie. Integratiepro-

fielen die wijzen op uiteenlopende posities op beide dimensies van integratie, komen weinig voor. Ze behoren in elk geval niet tot de dominante integratieprofielen van de hier bestudeerde minderheidsgroepen.

Tussen en binnen groepen blijken belangrijke verschillen te bestaan in de mate waarin individuen zijn geassimileerd. Wat duidelijk naar voren komt, is de betekenis van *human capital*. Met het stijgen van het opleidingsniveau is gemiddeld gesproken de sociaal-economische positie gunstiger en de sociaal-culturele afstand ten opzichte van de autochtone samenleving geringer. Tevens blijkt assimilatie bij Surinamers en Antillianen vaker voor te komen dan bij Turken en Marokkanen, ook wanneer wordt gecontroleerd voor het opleidingsniveau en de migratieachtergrond.

Een andere belangrijke bevinding is dat de tweede generatie zich onderscheidt van de eerste door hun sterkere mate van assimilatie. Dit wijst op veranderingen binnen groepen, veranderingen die worden voorspeld door klassieke assimilatietheorieën. Tevens is een effect vastgesteld van de wijk waarin minderheden wonen. Het blijkt dat personen met dezelfde individuele kenmerken in een concentratiewijk in mindere mate zijn geassimileerd dan personen die in wijken wonen met een lager allochtoon bevolkingsaandeel.

Hoewel men er zich tegenwoordig niet populair mee maakt, bieden de bevindingen ondersteuning voor belangrijke elementen van de aloude assimilatietheorieën. Het samen opgaan van sociaal-culturele en structurele integratie, het benadrukken van de betekenis van tijd in relatie tot de opkomst van de tweede generatie en de aandacht voor de ongunstige effecten van concentratiewijken voor de integratie van migranten, zijn onderwerpen waar assimilatietheorieën ook op wijzen. Het zijn uitkomsten die wijzen op een ontwikkeling in de richting van assimilatie, die zich met name voordoet bij leden van de tweede generatie en bij Surinamers en Antillianen.

NOTEN

- 1 Dit idee is niet nieuw. Zie bijv. Penninx (1988) en Roelandt (1994) die op basis van vergelijkbare criteria integratieprofielen of -trajecten construeren.
- 2 Gegeven de uitkomsten van hoofdstuk 6, moet dit verschil vooral worden toegeschreven aan de verschillen in sociaal-culturele kenmerken van de tweede generatie. Uit de bevindingen van dit hoofdstuk bleek immers dat de tweede generatie wel op het punt van sociaal-culturele, maar niet op het punt van structurele integratie verschilt van de eerste generatie.

8 BESLUIT

8.1 INLEIDING

In deze studie is onderzoek gedaan naar de sociaal-culturele en structurele integratie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen, de ontwikkelingen die zich hierin hebben voorgedaan. Ook is nagegaan op welke wijze sociaal-culturele en structurele integratie met elkaar samenhangen. In dit slothoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen van deze studie kort samengevat.

8.2 SOCIAAL-CULTURELE INTEGRATIE

De mate van sociaal-culturele integratie van minderheden is afgemeten aan:

- de mate waarin minderheden in de vrije tijd contacten onderhouden met autochtonen en dergelijke contacten wenselijk vinden (sociale integratie);
- de mate waarin minderheden ‘moderne’ opvattingen – onder meer individualisering, secularisering en man-vrouwrollen – hebben (culturele integratie);
- de mate van religiositeit en identificatie met de eigen groep; en
- de mate waarin minderheden het Nederlands beheersen en in de thuissituatie met partner en kinderen Nederlands spreken.

De hier onderzochte groepen blijken fors te verschillen in de mate van sociaal-culturele integratie. Turken en Marokkanen kennen de grootste sociale en culturele afstand, Surinamers en Antillianen de geringste. Het is deze tweedeling die bij elk van de genoemde elementen van sociaal-culturele integratie prominent naar voren komt. Over het geheel genomen zijn Turken het minst sociaal-cultureel georiënteerd. In vergelijking met de Turken zijn Marokkanen enigszins sterker op de Nederlandse samenleving en cultuur gericht. De verschillen in sociaal-culturele integratie tussen Antillianen en Surinamers zijn gering.

De bevindingen in deze studie wijzen op substantiële verschillen in sociaal-culturele integratie binnen groepen. Jongeren en, hiermee deels samenvallend, leden van de tweede generatie en hoger opgeleiden zijn in sterkere mate sociaal-cultureel geïntegreerd dan ouderen, leden van de eerste generatie en lager opgeleiden. Met name binnen de Marokkaanse groep zijn de verschillen tussen genoemde categorieën groot. Jongere en tweede-generatie Marokkanen hebben beduidend vaker contacten met autochtonen, zijn in hun opvattingen progressiever, beheersen het Nederlands beter en spreken in de privésituatie vaker Nederlands dan oudere en eerste-generatie Marokkanen. In vergelijking met de Marokkanen zijn de ontwikkelingen binnen de Turkse groep minder spectaculair. Hoewel ook bij de jongere en tweede-generatie Turken een ontwikkeling zichtbaar is die wijst op een toegenomen oriëntatie op de autochtone samenleving, domineert bij de Turken het beeld van een tamelijk gesloten groep waarvan de leden in sterke mate zijn gericht op de eigen cultuur en contacten met Turken.

Opmerkelijk is voorts de sociaal-culturele positie van Turkse en met name Marokkaanse (jonge) vrouwen. Hoewel de beschikbare gegevens niet altijd een goede vergelijking tussen (jonge) Turkse en Marokkaanse vrouwen en mannen toelaten, zijn er duidelijke indicaties dat Turkse en Marokkaanse meisjes in sterkere mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd dan de jongens. Zeker wanneer het gaat om opvattingen over de eigen arbeidsparticipatie en de taakverdeling tussen mannen en vrouwen in het huishouden en bij de opvoeding, geven vooral de Marokkaanse meisjes blijk van progressieve opvattingen.

Afgaande op de vergelijking tussen leeftijdsklassen en personen met verschillende migratieachtergrond (eerste en tweede generatie) komen bij de Turkse en vooral bij de Marokkaanse groep forse verschuivingen aan het licht, wanneer het gaat om contacten met autochtonen, moderne opvattingen en om de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal. Dergelijke veranderingen zijn er nauwelijks wanneer het gaat om de betekenis van religie en de identificatie met de eigen groep. Jongeren en leden van de tweede generatie uit deze groepen verschillen niet of nauwelijks van ouderen en leden van de eerste generatie wat betreft de mate waarin zij zich tot de islam rekenen en aangeven dat ze tot de Turkse respectievelijk de Marokkaanse groep behoren. De toegenomen contacten met autochtonen, het vaker aanhangen van meer progressieve waarden en de betere beheersing van het Nederlands van Turkse en Marokkaanse jongeren is niet gepaard gegaan met het loslaten van religie en het gevoel geen deel uit te maken van de herkomstgroep.

176

De geconstateerde verschillen tussen leeftijdsklassen en personen met een andere migratieachtergrond worden eveneens bij Surinamers en Antillianen aangetroffen. Bij deze groepen zijn met name de leden van de tweede generatie in zeer sterke mate sociaal-cultureel geïntegreerd. Ook rekenen leden van de tweede generatie in vergelijking met de eerste generatie zich beduidend minder vaak tot de Surinaamse of Antilliaanse groep en is de oriëntatie op religie afgenomen.

De vergelijking tussen leeftijdsklassen en migratieachtergrond wijst bij elk van de groepen op veranderingen in de richting van een toegenomen sociaal-culturele integratie, zij het bij de ene groep in sterkere mate dan bij de andere. Ook wanneer groepen in de tijd worden vergeleken, komt de tendens naar voren van een toegenomen sociaal-culturele integratie, maar niet op alle fronten. Dit laatste blijkt met name bij de etnische samenstelling van de vrienden- en kennissenkring. Aan het begin van de jaren negentig is het aandeel etnische minderheden dat in de vrije tijd vooral met leden van de eigen groep omgaat, beduidend kleiner dan aan het einde van de jaren negentig. Voor een deel is deze uitkomst toe te schrijven aan de veranderingen bij de ouderen, en dan in het bijzonder bij de Turken en Marokkanen, die aan het einde van de jaren negentig minder vaak met autochtonen omgaan dan aan het einde van de jaren negentig. Ook onder jongeren uit de etnische minderheden is het aandeel dat vooral omgaat met autochtonen, in de jaren negentig in grote lijnen stabiel gebleven. Het is een uitkomst die ingaat tegen de eerder geconstateerde tendens van toegenomen sociaal-culturele integratie.

Waarschijnlijk moeten de bevindingen van jongeren worden toegeschreven aan de stijging van het aantal etnische minderheden in de buurt en op school, waardoor de ontmoetingskans is toegenomen. Het blijkt dat met name Turkse jongeren vaak met leden van de eigen groep omgaan en dat dit aandeel in de jaren negentig bij de jongeren uit deze groep zelfs is toegenomen.

8.3 STRUCTURELE INTEGRATIE

De structurele integratie van minderheden is onder meer afgemeten aan het opleidingsniveau, de werkloosheid, het beroepsniveau van werkenden en aan de kenmerken van de wijk (i.c. het aandeel allochtonen dat in de desbetreffende wijk woonachtig is). Gegeven hetgeen hierover al uit ander onderzoek bekend is, mag het geen verrassing zijn dat de positie van minderheden op elk van deze elementen ongunstig is. Dit geldt in het bijzonder voor de Marokkanen en Turken. De positie van Surinamers en Antillianen is beduidend gunstiger en lijkt over het geheel genomen meer op die van autochtonen dan op die van de Marokkanen en Turken.

Zorgwekkend is dat de structurele integratie van de Turken en Marokkanen betrekkelijk traag verloopt. Dit blijkt onder meer uit de onderwijsprestaties van degenen die thans nog in het onderwijs zitten. Hoewel hun onderwijsprestaties duidelijk beter zijn dan van hun ouders, is het aandeel Turkse en Marokkaanse jongeren dat zonder een diploma het voortgezet onderwijs verlaat, zeer hoog. Bij degenen die wel een diploma behalen, gaat het vaak om een diploma onder het niveau van een startkwalificatie (mbo), dat tegenwoordig als norm wordt beschouwd om met succes de arbeidsmarkt te betreden. Dit sombere beeld wordt voor belangrijk deel bepaald door de ongunstige onderwijsprestaties van de zogeheten tussengeneratie. Omdat deze vorm van migratie nauwelijks nog voorkomt, is er ook aanleiding tot enig optimisme. De getalsmatige betekenis van de tweede generatie zal in de komende jaren groter worden. In vergelijking met de Turkse en Marokkaanse tussengeneratie presteren zij duidelijk beter in het onderwijs. Afgaande op de prestaties van Turkse en Marokkaanse leerlingen in het basisonderwijs, van wie het grootste deel tot de tweede generatie behoort, mag evenwel worden verwacht dat de onderwijspositie van Turkse en Marokkaanse jongeren zich slechts langzaam zal verbeteren. Ook de tweede generatie Turkse en Marokkaanse leerlingen behoren gemiddeld gesproken vaak tot de zwakke leerlingen.

Er zijn indicaties dat de meisjes uit deze groepen hun achterstand ten opzichte van de jongens geleidelijk aan het inlopen zijn. Hoewel in de media soms anders wordt gesuggereerd, moet deze ontwikkeling niet worden overdreven. Het aandeel Turkse en Marokkaanse meisjes met een lage opleiding is altijd nog groter dan bij de jongens. Niettemin lijkt er van een zekere kentering sprake te zijn. Dit is vooral zichtbaar in het aandeel Turkse en Marokkaanse meisjes dat in het mbo en hoger onderwijs participeert of van genoemde opleidingen een diploma heeft.

Omdat een groot aandeel Turkse en Marokkaanse jongeren nog in het onderwijs participeert, kan slechts een voorlopig oordeel worden gegeven over de ontwikkeling van de arbeidsmarktpositie van deze groepen. De bevindingen van jongeren uit deze groepen die thans op de arbeidsmarkt actief zijn, wijzen vooral op een ongunstige positie. Dit komt in het bijzonder tot uiting in de zeer hoge werkloosheid en de sterke vertegenwoordiging van Turkse en Marokkaanse jongeren aan de onderkant van de beroepenstructuur. Net als in het onderwijs is vooral de positie van de tussengeneratie slecht. Voorts wordt de arbeidsmarktpositie van Turken en Marokkanen beïnvloed door de gezinsvormende migratie. Personen die om redenen van huwelijk naar Nederland komen, hebben over het geheel genomen een positie die tussen die van de tweede en tussengeneratie en die van de primaire migranten in ligt.

Op welke wijze de structurele integratie van Turken en Marokkanen zich in de komende jaren zal ontwikkelen, is in grote lijnen afhankelijk van:

- a de onderwijsprestaties van degenen die op dit moment in het onderwijs zitten,
- b de ontwikkeling van de migratie en
- c ontwikkelingen in de kansenstructuur.

Verwacht mag worden dat de onderwijsprestaties van de huidige schoolgaande Turken en Marokkanen zullen verbeteren, maar dat tegelijkertijd het aandeel in de lagere onderwijsvormen fors zal blijven, met alle consequenties van dien voor de arbeidsmarktkansen. Voor zover er een zinnig woord valt te zeggen over migratieontwikkelingen, ziet het er thans naar uit dat de betekenis van de gezinsvormende migratie zal afnemen. Door de bank genomen is dit gunstig voor de arbeidsmarktpositie van de groep als geheel. Of en in welke mate de arbeidsmarktpositie van Turken en Marokkanen zal verbeteren, is voorts in sterke mate afhankelijk van de ontwikkelingen in de kansenstructuur. Het gaat hier in het bijzonder om de werkgelegenheidsontwikkelingen, maar ook de beeldvorming over etnische minderheden van selecteurs (bij instroom in arbeidsorganisaties) en intermediairs (bij arbeidsbemiddeling) kan hieronder worden begrepen. In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat Turken en Marokkanen, en dan met name de lager opgeleiden onder hen, achteraan in de aanbodrij staan. Willen genoemde groepen hun positie verbeteren, dan is een krappe arbeidsmarkt een belangrijke voorwaarde. Verdichtingsprocessen krijgen in een ruime arbeidsmarkt de overhand en treffen eerst en vooral de zwakke arbeidsmarktcategoryën zoals lager opgeleiden en minderheden. Zoveel hebben selectieprocessen op de arbeidsmarkt van de jaren tachtig en beginjaren negentig wel uitgewezen.

De onderwijs- en arbeidsmarktpositie van Surinamers en Antillianen is beduidend gunstiger dan van Turken en Marokkanen, hoewel ook onder jongeren uit de Surinaamse en Antilliaanse groep de werkloosheid fors en het aandeel werkenden met een laag beroepsniveau opvallend hoog is. Typerend voor de Antillianen is de toegenomen heterogeniteit in posities, waar enerzijds de tweede generatie zeer succesvol is in het onderwijs en op de arbeidsmarkt en waar anderzijds Antillianen die in de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen, een zeer ongunstige on-

derwijs- en arbeidsmarktpositie innemen. De structurele integratie van Surinamers kenmerkt zich veeleer door een geleidelijke verbetering, waar verschillen tussen leeftijdsgroepen en migratiecategorieën betrekkelijk gering zijn. Het is dan ook te verwachten dat Surinamers in toenemende mate te vinden zullen zijn in hogere posities in de stratificatie en dat zij voor wat betreft de structurele integratie de Antillianen steeds dichterbij zullen naderen.

8.4 SOCIAAL-CULTURELE EN STRUCTURELE INTEGRATIE

In deze studie zijn sociaal-culturele en structurele integratie op twee manieren op elkaar betrokken. In de eerste plaats is nagegaan in hoeverre beide vormen van integratie met elkaar samenhangen. Vastgesteld is dat dit inderdaad het geval is en wel zodanig dat een gunstige sociaal-economische positie doorgaans samengaat met een hoge mate van sociaal-culturele integratie. Hoewel causale uitspraken niet aan de bevindingen zijn te ontleen, kan wel worden gesteld dat beide vormen van integratie samen opgaan en elkaar versterken. Hoogstwaarschijnlijk integreert werk: de contacten met autochtonen nemen toe, ook in de vrije tijd, culturele oriëntaties worden mogelijk bijgesteld en ook is het denkbaar dat de beheersing van de Nederlandse taal verbetert. Het omgekeerde geldt ook: wie in sterke mate sociaal-cultureel is geïntegreerd heeft vaker werk (op hoger niveau) en een hoger inkomen.

Voorts is nagegaan in hoeverre de integratie van groepen kan worden getypeerd door zogenoemde integratieprofielen. Dergelijke profielen kenmerken zich door uiteenlopende posities op beide dimensies van integratie. Theoretisch zijn vier profielen te onderscheiden, namelijk minderheidsvorming, onderklassevorming, gesegmenteerde assimilatie en assimilatie. De uitgevoerde homogeniteitsanalyse laat zien dat de integratie van de hier bestudeerde minderheden zich vooral kenmerkt door de mate van minderheidsvorming of assimilatie. Het profiel dat zich kenmerkt door een geringe mate van structurele integratie en een sterke mate van sociaal-culturele integratie (onderklassevorming) en het profiel dat wordt gekenmerkt door een sterke mate van structurele integratie en een geringe mate van sociaal-culturele integratie, worden niet aangetroffen. De integratie van groepen (en van individuen) laat zich dan ook het meest adequaat beschrijven door de mate waarin zij zowel sociaal-cultureel als structureel zijn geïntegreerd.

Het onderzoek naar de samenhang tussen sociaal-culturele en structurele integratie en naar de integratieprofielen wijst eveneens op de sleutelrol die het opleidingsniveau heeft bij de integratie van minderheden. Behalve dat het opleidingsniveau, dat als 'economische' hulpbron zou kunnen worden beschouwd, in belangrijke mate de arbeids- en inkomenspositie bepaalt, is deze hulpbron evenzeer bepalend voor de mate van sociaal-culturele integratie. Bij de hier bestudeerde etnische minderheidsgroepen komt nadrukkelijk naar voren dat de sociale en culturele afstand afneemt, naarmate het opleidingsniveau hoger is. Er bestaat een

sterke onderlinge verwevenheid tussen structurele en sociaal-culturele integratie met het opleidingsniveau als belangrijkste determinant. Het opleidingsniveau vormt een tweesnijdend zwaard. Participatie in het onderwijs genereert niet alleen economisch kapitaal, maar ook sociaal en cultureel kapitaal. Het is deze combinatie van hulpbronnen die de integratie van minderheidsgroepen in Nederland bevordert.

LITERATUUR

- ABF (1999) *Woonmilieudatabase 1998*, Delft.
- Atzema, O., E. Lensink en H. Zondag (1992) *Economische dynamiek werkgelegenheid in de Randstad*, Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Bakker, B.F.M. (1994) 'De CBS Standaard Beroepenclassificatie 1992', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 10, 4: 322-335.
- Böcker, A. (1994a) 'Op weg naar een beter bestaan. De ontwikkeling van de maatschappelijke positie van Turken in Nederland', in H. Vermeulen en R. Penninx (red.). *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Böcker, A. (1994b) *Turkse migranten en sociale zekerheid. Van onderlinge zorg naar overheidszorg?*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- CBS (1993) *Standaard Beroepenclassificatie 1992*, Voorburg/Heerlen.
- Child, I.L. (1943) *Italian or American? The second generation in conflict*, New Haven: Yale University Press.
- Crul, M. (2000) *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Dagevos, J.M. (1995) *De rafelrand van de arbeidsmarkt. Dynamiek in het laagste segment en arbeidskansen van allochtonen*, Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J.M., E.P. Martens en J. Veenman (1996a) *Scheef verdeeld. Minderheden en hun maatschappelijke positie*, Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J.M., E.P. Martens en A.O. Verweij (1996b) 'Over directe en indirecte loondiscriminatie', in J. Veenman (red.) *Keren de kansen? De tweede-generatie allochtonen in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J. (1998) *Begrensde mobiliteit. Over allochtone werkenden in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J., A. Odé en T.Pels (1999) *Etnisch-culturele factoren en de maatschappelijke positie van etnische minderheden. Een literatuurstudie*, Rotterdam: ISEO.
- Dagevos, J. (in druk) 'Geblokkeerde loopbanen van allochtonen? De vertegenwoordiging van allochtonen en autochtonen aan de onderkant van de beroepenstructuur', te verschijnen in *Gedrag en Organisatie*.
- Distelbrink, M., T. Pels en A. Roode (1995) *Een wil, maar nog geen weg. Marokkaanse vrouwen en hun relatie tot de arbeidsmarkt*, Rotterdam: ISEO.
- Distelbrink, M. (1998) *Opvoeding in Surinaams-Creoolse gezinnen. Een eigen koers*, Assen: Van Gorcum.
- Eekert, P. van, en E. Gelderloos (1990) *Vroeger was de wereld groter. Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers*, Utrecht: Jan van Arkel.
- Ester, P., L. Halman en R. de Moor (1993) *The individualising society. Value change in Europe and North America*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Gibson, M.A. (1989) *Accommodation without assimilation. Sikh immigrants in an American High school*, Ithaca: Cornell University Press.

- Hooghiemstra, B.T.J., en J.G.F. Merens (1999) *Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier.
- Houtman (2000) *Een blinde vlek voor cultuur. Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*, Assen: Van Gorcum.
- Hulst, H. van (1994) 'Op advies van de minister van Koloniën. Antillianen, in het bijzonder Curaçaoënaars naar en in Nederland' in H. Vermeulen en R. Penninx (red.) *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Gabennesch, H. (1972) 'Authoritarianism as world view', *American Journal of Sociology* 77: 857-875.
- Gordon, M. (1964) *Assimilation in American Life. The role of race, religion and national origins*, New York: Oxford University Press.
- Kloosterman, R.C. (1994) 'Double Dutch. An enquiry into trends of polarization in Amsterdam and Rotterdam after 1980', Congress paper Cities, Enterprises and Society at the Eve of the 21st Century.
- Kloosterman, R. (in druk) *Een zaak van geduld. Incorporatiepatronen van migranten* (werktitel).
- Kohn, M.L. (1977) *Class and conformity. A study in values* (second edition), Chicago.
- Light, I. (1972) *Ethnic enterprise in America. Business welfare among Chinese, Japanese and Blacks*, Berkeley: University of California Press.
- Lindo, F. (1996) *Maakt cultuur verschil? De invloed van groepspecifieke gedragspatronen op de onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische migrantenjongeren*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Martens, E.P., Th. Roelandt en J. Veenman (1992) *Sociale positie en voorzieningengebruik van allochtonen en autochtonen. Eerste uitkomsten en methodische verantwoording*, Rotterdam: ISEO.
- Martens, E.P. (1995) *Minderheden in beeld. Kerncijfers uit de survey Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen 1994 (SPVA-94)*, Rotterdam: ISEO.
- Martens, E.P. (1999). *Minderheden in beeld. SPVA-98*, Rotterdam: ISEO.
- Martens, E.P., en Y. Weijers (2000) *Integratiemonitor 2000*, Rotterdam: ISEO.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2000) *Arbeidsongeschiktheid onder allochtonen*, Brief aan vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid van de Tweede Kamer. Den Haag, 21 november 2000.
- Niekerk, M. van (2000) 'De krekel en de mier'. *Fabels en feiten over maatschappelijke stijging van Creoolse en Hindoestaanse Surinamers in Nederland*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Nijsten, C. (1998) *Opvoeding in Turkse gezinnen in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Odé, A. (1996) *Migrant workers in the Dutch labour market today*, Amsterdam: Thesis.
- Odé, A.W.M., en E.P. Martens (2000) 'Allochtonen. Langzaam hoger op de ladder', *Economisch Statistische Berichten* 22-9-2000: 744-746.

- Oomens, S., en G. Driessen (1999) *Integratie en onderwijsprestaties. Een exploratief onderzoek naar effecten van structurele en culturele integratie op onderwijsprestaties van allochtonen kinderen in het basisonderwijs*, Nijmegen: ITS.
- Park, R.E. (1928) 'Human migration and the marginal man', *American Journal of Sociology* 33: 81-117.
- Penninx, R.(1988) *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagenbewoners 1967-1987*, Alphen aan den Rijn/Brussel: Samson.
- Phalet,K., C. van Lotringen en H. Entzinger (2000) *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*, Utrecht: Ercomer.
- Piore, M.J. (1975) 'Notes for a theory of labor market segmentation', blz.125-150 in R.C. Edwards, M. Reich en D.M. Gordon (red.). *Labor market segmentation*, Lexington, D.C.: Heath and Company.
- Portes, A., en M. Zhou (1992) 'Gaining the upper hand. Economic mobility among immigrant and domestic minorities', *Ethnic and racial studies* 15 : 491-522
- Portes, A., en M. Zhou (1994) 'Should immigrants assimilate?', *Public Interest* 18, summer: 116-125.
- Rettab, B. (1995) *The economic performance of the immigrant workforce. A case study of Moroccans in the Netherlands*, Rotterdam.
- Roelandt, T.J.A. (1994) *Verscheidenheid in ongelijkheid. Een studie naar etnische stratificatie en onderklassevorming in de Nederlandse samenleving*, Amsterdam: Thesis.
- SCP (2000) *Sociaal en Cultureel Rapport. Nederland in Europa*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sansone, L. (1992) *Schitteren in de schaduw. Overlevingsstrategieën, subcultuur en etniciteit van Creoolse jongeren uit de lagere klasse in Amsterdam 1981-1991*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Shadid, W.A. (1979) *Moroccan workers in the Netherlands*, proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.
- Sowell, T. (1981) *Ethnic America. A history*, New York: Basic Books.
- Steijn, A.J., en M.C. De Witte (1992) *De Januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*, Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Stonequist, E.V. (1937) *The marginal man*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Tesser, P.T.M., C.S. van Praag, F.A. van Dugteren, L.J. Herweijer en H.C. van der Wouden (1995) *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*, Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Tesser, P.T.M., F.A. van Dugteren en J.G.F. Merens (1998) *Rapportage minderheden 1998. De eerste generatie in de derde levensfase*, Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier.
- Tesser, P.T.M., J.G.F. Merens, C.S. van Praag (m.m.v. J. Iedema) (1999) *Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau /Elsevier.

- Tillaart, H. van den, M. Olde Monnikhof, S. van den Berg en J. Warmerdam (2000) *Nieuwe etnische groepen in Nederland. Een onderzoek onder vluchtelingen en statushouders uit Afghanistan, Ethiopië en Eritrea, Iran, Somalië en Vietnam*, Nijmegen/Ubbbergen: ITS/Felix Tandem.
- Veenman, J. (1994) *Participatie in perspectief. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland*, Houten/Zaventem en Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/Koninklijke Vermande.
- Veenman, J. (1995) *Onbekend maakt onbemind. Over selectie van allochtonen op de arbeidsmarkt*, Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1996a) (red.) *Keren de kansen? De tweede-generatie allochtonen in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1996b) *Heb je niets, dan ben je niets. Tweede-generatie allochtone jongeren in Amsterdam*, Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1996c) *Als de toekomst naar je toekomt. Tweede-generatie Turkse, Marokkaanse en Kaapverdise jongeren in Rotterdam*, Rotterdam: ISEO.
- Veenman, J. (1998) (m.m.v. E.P. Martens en A.O. Odé) *Buitenspel. Over langdurige werkloosheid onder etnische minderheden*, Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1999) *Participatie en perspectief. Verleden en toekomst van etnische minderheden in Nederland*, Houten/Diegem en Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/Koninklijke Vermande.
- Vermeulen, H., en R. Penninx (1994). *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vogels, R., P. Geense en E. Martens (1999) *De maatschappelijke positie van Chinezen in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Wilson, W.J. (1987) *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass and public policy*, Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Wissen, L. van, en J. De Beer (2000) 'Internationale migratie in Nederland. Trends, achtergronden, motieven en vooruitzichten', in N. van Nimwegen en G. Beets *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2000*, Den Haag: NIDI.
- Zhou, M. (1992) *Chinatown. The socioeconomic potential of an urban enclave*, Philadelphia: Temple University Press.
- Zhou, M., en C.L.Bankston (1994) 'Social capital and the adaption of the second generation. The case of Vietnamese youth in New Orleans', *International Migration Review* 28, 4: 821-825.
- Zijleman, E.L.M., H.J.M. Braat en E.P. Martens (1989) *Kerncijfers SPVA. Onderzoek Sociale positie en voorzieningengebruik Allochtonen*, Rotterdam: ISEO.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1: BRONNEN

Survey Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA)

Het onderzoek naar de sociale positie en het voorzieningengebruik van allochtonen is opgezet om de positie van de vier grootste minderheidsgroeperingen – Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen – regelmatig in kaart te brengen. Het wordt in de eerste plaats gebruikt om te onderzoeken in welke mate personen uit de minderheden naar evenredigheid participeren in de maatschappelijke kerninstituties onderwijs en arbeidsmarkt.

Doelpopulatie	allochtone bevolkingsgroepen in Nederland: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	huishoudens en personen
Steekproefkader	gemeentelijke bevolkingsregisters
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, huishoudens
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst
Opdrachtgever	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO). Vanaf SPVA-1998, ISEO en SCP.
Frequentie	onregelmatig sinds 1989
Berichtgevers	hoofd huishouden voor de algemene vragenlijst; overige leden van het huishouden ouder dan twaalf jaar krijgen een verkorte vragenlijst
SPVA-98	
Veldwerkperiode	eerste helft 1998
Uitvoerder veldwerk	Veldkamp
Aantallen	7.553 huishoudens; 14.483 personen
Respons	circa 50%

185

Aantal personen naar land van herkomstgroepering

	Turkije	Marokko	Suriname	Antillen	Nederland
1998	3.755	3.112	3.408	1.696	2.512

Voor een uitgebreidere toelichting op dit bestand wordt verwezen naar Martens (1999), waarin een methodische verantwoording en externe validering is opgenomen.

Nationaal Scholierenonderzoek (NSO)

In het kader van het project 'Nationaal Scholierenonderzoek, een monitor op de toekomst' worden scholieren in het voortgezet onderwijs geënkquêteerd; vanaf 1999

ook scholieren uit groep 8 uit het basisonderwijs. Doel van het project is het in kaart brengen van gedrag, gezondheid, opvattingen en ideeën over financiën, leefwijze en toekomst van de huidige generatie scholieren.

Doelpopulatie	scholieren in het voortgezet onderwijs	
Soort onderzoek	enquête	
Steekproefeenheid	school	
Entiteiten	personen	
Steekproefmethode	clustersteekproef school/klas; mailing naar alle onderwijsinstellingen; representatieve selectie uit aanmeldingen	
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst	
Opdrachtgever	1984 en 1990: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Econometrisch Instituut van de Erasmus Universiteit en Keesings Onderwijsbladen; 1992 tot 1996: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Stichting Economisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam (SEO) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) 1999: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Ministerie van vws en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)	
186	Uitvoerder veldwerk	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD)
	Frequentie	1984 en vanaf 1990 in principe tweejaarlijks
	Weging	herweging naar provincie, denominatie en schooltype/leerjaar op basis van CBS-onderwijsstatistieken
	NSO '99	
	Veldwerkperiode	december 1999 - februari 2000
	Steekproefomvang	ca. 30.000 uitgezette vragenlijsten in het voortgezet onderwijs en ca. 4.000 in het basisonderwijs
	Respons	13.994 personen in het voortgezet onderwijs en 3.011 in het basisonderwijs

BIJLAGE 2: AFBAKENING VAN INTEGRATIEPROFIELEN

In hoofdstuk 7 is gewezen op de mogelijkheid om de wijze van integratie van groepen te operationaliseren door een tweedeling aan te brengen in de mate van structurele en in de mate van sociaal-culturele integratie. Deze werkwijze heeft als voordeel dat ze transparant is en dat naar aanleiding hiervan duidelijk de ontwikkelingen binnen groepen voor het voetlicht kunnen worden gebracht. Nadeel is dat de uitkomsten sterk onderhevig zijn aan de gekozen afbakeningsgrenzen. In deze bijlage worden zowel de voor- als nadelen geschetst.

Vier integratieprofielen

In de tabel B.1 is het schema dat onderscheid maakt in vier integratieprofielen, empirisch ingevuld. Daartoe zijn beide dimensies van integratie gedichotomiseerd. Er is onderscheid gemaakt in personen die zwak tot matig sociaal-cultureel zijn geïntegreerd en in personen met een sterke tot zeer sterke sociaal-culturele integratie. Er is gebruikgemaakt van de eerder toegelichte variabele 'sociaal-culturele integratie', die is ontleend aan een Homals-analyse waarin de samenhang tussen sociale integratie (informele participatie), culturele oriëntaties ('moderne opvattingen') en gebruik en beheersing van de Nederlandse taal is vastgesteld. De scheidslijn die personen die in (zeer) geringe mate sociaal-cultureel zijn geïntegreerd onderscheidt van personen met een (zeer) sterke sociaal-culturele integratie is gelegd bij de mediaan. De mediaan bedraagt 3.1 op een schaal die loopt van 1 tot en met 5.33.

187

De *structurele integratie* wordt afgemeten aan de arbeidsmarktpositie. Personen die werkloos zijn of werkzaam aan de onderkant van de beroepenstructuur (elementair en laag beroepsniveau) worden beschouwd als personen met een lage arbeidsmarktpositie, degenen die werkzaam zijn op middelbaar, hoger of wetenschappelijk beroepsniveau beschikken over een hoge arbeidsmarktpositie. De gekozen indeling is tot op zekere hoogte arbitrair en de keuze voor een andere indeling beïnvloedt vanzelfsprekend de relatieve omvang van de categorieën. Voorts leidt de dichotomisering van variabelen tot nogal brede categorieën waarbinnen eveneens differentiatie in de mate van sociaal-culturele integratie wordt aangetroffen.

Genoemde beperkingen zijn zwaarwegend. De uitkomsten voor wat betreft het relatieve aandeel personen dat een bepaald integratieprofiel volgt, veranderen sterk. (Zie verderop in deze bijlage, waar dit cijfermatig wordt onderbouwd.)

Uit de tabel blijkt dat de Turkse en Marokkaanse groep vaak een lage positie in de sociale stratificatie combineert met een geringe mate van sociaal-culturele integratie. Ruim 60 procent van de Turken en Marokkanen (die in dit geval tot de beroepsbevolking behoren) neemt op beide dimensies van integratie een dergelijke positie in. In onze termen is hier sprake van minderheidsvorming. Gegeven hetgeen eerder in deze studie is gepresenteerd, is deze uitkomst weinig verrassend. Turken en Marokkanen zijn vaak werkloos of werkzaam aan de onderkant van de

beroepenstructuur en ze zijn vaak in geringe mate sociaal-cultureel geïntegreerd. Desondanks zijn er binnen de Turkse en Marokkaanse groep verschillen aan te wijzen. Van de Turkse groep heeft 16 procent een lage sociaal-economische positie, maar is in sociaal-cultureel opzicht (tamelijk) sterk geïntegreerd. Bij de Marokkanen gaat het om 19 procent. Deze categorie voldoet meer aan het profiel van onderklassevorming. Zeker bij de Turken zijn er betrekkelijk weinig personen die het pad van assimilatie volgen. Acht procent van de Turken combineert een (tamelijk) gunstige sociaal-economische positie met een sterke mate van sociaal-culturele integratie. Een hoger aandeel Turken (12%) heeft een (tamelijk) gunstige maatschappelijke positie en een geringe mate van sociaal-culturele integratie. Voor deze categorie geldt veeleer dat er sprake is van gesegmenteerde assimilatie. Dit integratieprofiel geldt voor 9 procent van de Marokkanen.

Tabel B.1 Integratieprofielen onderscheiden naar structurele en sociaal-culturele integratie, naar etnische groep (1998; in % van het totaal)

		sociaal-culturele integratie			
		laag	hoog	laag	hoog
structurele integratie	laag	minderheid	onderklasse		
	hoog	gesegm.ass.	assimilatie		

		sociaal-culturele integratie		sociaal-culturele integratie	
		laag	hoog	laag	hoog
structurele integratie	laag	63	16	62	19
	hoog	12	8	9	10

		<i>Turken</i>		<i>Marokkanen</i>	
		laag	hoog	laag	hoog
structurele integratie	laag	10	43	10	42
	hoog	4	43	4	48

		<i>Surinamers</i>		<i>Antillianen</i>	
--	--	-------------------	--	--------------------	--

De integratie van Surinamers en Antillianen verloopt duidelijk anders dan die van de Turken en Marokkanen. Bij deze groepen is assimilatie en onderklassevorming dominant. Deze uitkomst weerspiegelt de grotere differentiatie in de sociale stratificatie en de sterkere mate van sociaal-culturele integratie van Surinamers en Antillianen. Meer dan 40 procent van de Surinamers en bijna 50 procent van de Antillianen is 'geassimileerd'. Ruim 40 procent van de Surinamers en Antillianen heeft een ongunstige maatschappelijke positie, maar is tegelijkertijd sociaal-cultureel geïntegreerd ('onderklassevorming'). Een patroon dat wijst op gesegmenteerde assimilatie

beschrijft slechts het integratieprofiel van een zeer kleine categorie Surinamers en Antillianen. Bij Turken en Marokkanen komt dit integratieprofiel vaker voor.

Ontwikkelingen binnen groepen

Assimilatietheorieën wijzen op de betekenis van tijd. Primaire migranten moeten kennisnemen van de gebruiken en heersende praktijken van een ontvangende samenleving en het ligt volgens deze theorieën niet in de rede dat deze generatie assimileert: hun positie in de stratificatie is overwegend laag en de sociale en culturele afstand ten aanzien van de ontvangende samenleving is hoog. Minderheidsvorming is dominant. Assimilatie, dat zich als gezegd kenmerkt door een grotere spreiding van een groep over de beroepenstructuur en een geringe mate van sociale en culturele afstand, zou volgens de theorie pas binnen het bereik komen van de generaties die volgen op de primaire migranten. In hoeverre deze gedachtegang geldig is voor de minderheidsgroepen in Nederland kan worden nagegaan door te bezien in hoeverre leden van de eerste en tweede generatie verschillen qua integratieprofiel. De verwachting is dan dat de tweede generatie minderheden beduidend vaker beantwoorden aan het assimilatieprofiel dan de eerste generatie en minder vaak voldoen aan het profiel van minderheidsvorming.

Deze verwachting blijkt in belangrijke mate te worden ondersteund door de gegevens in tabel B.2. De integratie van Surinamers en Antillianen ontwikkelt zich sterk in de richting van assimilatie en onderklassevorming. Dit blijkt uit de forse verschillen tussen leden van de eerste en tweede generatie. Onder tweede generatie Surinamers en Antillianen zijn er nauwelijks personen te vinden die hun sociaal-economische positie combineren met een geringe mate van sociaal-culturele integratie. Er worden nauwelijks personen aangetroffen in een minderheidspositie of voldoen aan het profiel van gesegmenteerde assimilatie. Tweede-generatie Surinamers en Antillianen beantwoorden in grote lijnen aan het beeld van integratie zoals voorgesteld door assimilatietheorieën; een behoorlijke spreiding over posities in de sociale stratificatie in combinatie met een sterke mate van sociaal-culturele integratie. Deze categorie is in de Nederlandse samenleving 'geassimileerd'.

Ook bij Turken en Marokkanen zie we bij de leden van de tweede generatie een beweging in de richting van assimilatie en een afnemend aantal personen dat een minderheidspositie inneemt. Zoals eerder geconstateerd onderscheiden Marokkanen zich van de Turken door hun sterkere mate van sociaal-culturele integratie, waardoor de tweede-generatie Marokkanen vaker voldoet aan het profiel van onderklassevorming en assimilatie, terwijl onder tweede-generatie Turken minderheidsvorming en gesegmenteerde assimilatie vaker voorkomt. Nochtans is de stap die zowel de tweede generatie Turken als Marokkanen ten opzichte van de tweede generatie maken groot. Bij de eerste generatie Turken neemt 72 procent een minderheidspositie in, bij de tweede generatie is dit aandeel met 38 procentpunten gedaald. Bij Marokkanen is zelfs sprake van een daling van 46 procentpunten. Die daling komt vooral op het 'contó' van de toegenomen sociaal-culturele

integratie, want Turken en Marokkanen blijven overwegend aan de onderkant van de sociale stratificatie gesitueerd, hetgeen ook geldt voor de tweede generatie Turken en Marokkanen. Nog betrekkelijk weinig leden van de tweede generatie slagen er in een positie in de hogere regionen van de stratificatie te verwerven. Desondanks is het aandeel tweede generatie Turken en Marokkanen dat ‘geassimileerd’ mag worden genoemd in vergelijking met de eerste generatie fors toegenomen. Daarbij moet bovendien in ogenschouw worden genomen dat slechts een betrekkelijk klein deel van de tweede generatie Turken en Marokkanen actief is op de arbeidsmarkt, waar (zie ook hfdst. 5) lager opgeleiden sterk zijn vertegenwoordigd.

Tabel B.2 Integratieprofielen, naar generatie en etnische groep (1998; %)

	Minderheids- vorming	Onderklasse- vorming	Gesegmenteerde assimilatie	Assimilatie
Turken				
2 ^e generatie	34	31	15	19
tussengeneratie	55	16	18	11
1 ^e generatie	72	13	10	5
Marokkanen				
2 ^e generatie	26	39	10	25
tussengeneratie	45	26	8	21
1 ^e generatie	71	14	9	6
Surinamers				
2 ^e generatie	2	46	1	51
tussengeneratie	9	43	3	45
1 ^e generatie	13	43	5	39
Antillianen				
2 ^e generatie	0	32	0	68
tussengeneratie	6	38	0	56
1 ^e generatie	14	45	6	35

Bron: ISEO/SCP (SVPA-98)

Alles bijeengenomen wijzen deze gegevens op een ontwikkeling in de richting van assimilatie en onderklassevorming. Het innemen van een minderheidspositie is vooral weggelegd voor primaire migranten, en dan in het bijzonder onder de eerste generatie Turken en de Marokkanen. Afgaande op de verschillen tussen eerste en tweede generatie minderheden lijkt het erop dat minderheidsvorming van voorbijgaande aard is, en dat met de toename van het aantal leden van de tweede generatie onderklassevorming en assimilatie een steeds groter gewicht krijgen. Het tempo waarin dit gebeurt moet evenwel niet overschat worden. De getalsmatige betekenis van de zogeheten tussengeneratie en eerste generatie blijft groot, zeker bij de Turken en Marokkanen, dit als gevolg van de gezinsherenigende en, vooral, de gezinsvormende migratie.

Andere indelingscriteria

Om het effect te laten zien is van de gehanteerde indelingscriteria worden hieronder twee aanvullende tabellen gepresenteerd. In tabel B3 zijn op de dimensie structurele integratie werklozen onderscheiden van werkenden. Ter herinnering: hiervoor is uitgegaan van het onderscheid in werklozen en personen met een elementair en laag beroepsniveau aan de ene kant en werkenden met een middelbaar, hoger of wetenschappelijk beroepsniveau aan de andere kant. De grens voor een geringe en voor een sterke mate van sociaal-culturele integratie is hier niet gewijzigd: dit is de mediaan.

Tabel B.3 Integratieprofielen onderscheiden naar structurele en sociaal-culturele integratie, naar etnische groep (1998; in % van het totaal)

		sociaal-culturele integratie			
		laag	hoog	laag	hoog
structurele integratie	laag	minderheid	onderklasse		
	hoog	gesegm.ass.	assimilatie		

		sociaal-culturele integratie		sociaal-culturele integratie	
		laag	hoog	laag	hoog
structurele integratie	laag	16	4	16	6
	hoog	60	19	55	23

		<i>Turken</i>		<i>Marokkanen</i>	
		laag	hoog	laag	hoog
structurele integratie	laag	2	9	4	11
	hoog	12	77	11	75

		<i>Surinamers</i>		<i>Antillianen</i>	
		laag	hoog	laag	hoog
structurele integratie	laag	2	9	4	11
	hoog	12	77	11	75

De keuze voor een andere afbakening laat een volstrekt ander beeld zien. In vergelijking met tabel B.1 is het aandeel Turken en Marokkanen dat een minderheidspositie inneemt fors gedaald. Wanneer wordt uitgegaan van een grens van werklozen en personen met een elementair en laag beroepsniveau heeft circa 60 procent van de Turken en Marokkanen een minderheidspositie, in tabel B.2 waar uitsluitend werklozen in geringe mate structureel zijn geïntegreerd, geldt dit voor 16 procent van de Turken en Marokkanen. Het aandeel dat voldoet aan het profiel van gesegmenteerde assimilatie stijgt daarentegen fors: bij de Turken van 12 naar 60 procent, bij de Marokkanen van 9 naar 55 procent. Voorts neemt het aandeel dat is 'geassimileerd' toe van 12 naar 19 procent bij de Turken en van 10 naar 23 procent bij de Marokkanen. Het aandeel dat voldoet aan het profiel van onderklassevorming neemt daarentegen af.

Het aandeel Surinamers en Antillianen dat tot de categorieën 'gesegmenteerde assimilatie' en 'assimilatie' worden gerekend, neemt in vergelijking met de afbakening uit tabel b1 zeer sterk toe, de getalsmatige betekenis van de twee andere categorieën wordt kleiner.

De veranderingen zijn goed te begrijpen. Als gevolg van de hier gekozen indeling neemt het aandeel personen met een 'lage' sociaal-economische positie af. Afhankelijk van hun sociaal-culturele integratie komt een groot aandeel terecht in de categorieën 'gesegmenteerde assimilatie' en 'assimilatie'. Hoewel goed te begrijpen is het beeld van de verschillende groepen dramatisch veranderd. Assimilatie en gesegmenteerde assimilatie zijn nu de dominante integratieprofielen, terwijl bij de hiervoor gekozen afbakening de diversiteit beduidend groter is.

Deze uitkomsten wijzen op de nadelen die verbonden zijn aan de indeling van structurele en sociaal-culturele integratie in twee categorieën. De uitkomsten blijken gevoelig te zijn voor de gekozen grenzen. Aan dit bezwaar zou nog voorbijgegaan kunnen worden indien er een beslissend criterium zou zijn dat door een brede kring geaccepteerd wordt over wat nu 'hoog' en wat nu 'laag' is wanneer het gaat om structurele en sociaal-culturele integratie. Zo'n criterium is er evenwel niet, waardoor de afbakeningskwestie immer wordt omgeven door allerhande arbitraire keuzes.

Uiteindelijk leidt dit tot de conclusie dat de werkwijze om vier integratieprofielen af te bakenen geen schoonheidsprijs verdient. Deze constatering wordt niet alleen ingegeven door de afbakeningskwestie, maar ook en vooral door de uitkomsten van de homogeniteitsanalyse. Deze analyse, die als expliciete doelstelling heeft om na te gaan in hoeverre de theoretisch onderscheiden integratieprofielen ook daadwerkelijk voorkomen, wijst op vrij overtuigende wijze uit dat integratieprofielen die doen denken aan gesegmenteerde assimilatie en aan onderklassevorming niet of nauwelijks voorkomen. De samenhang tussen sociaal-structurele en sociaal-culturele integratie laat zich veel beter beschrijven door middel van een schaal waarin de mate van structurele en sociaal-culturele integratie samen oplopen; een lage sociaal-economische positie gaat gepaard met een geringe mate van sociaal-culturele integratie, een middenpositie in de sociale stratificatie met een gemiddelde mate van sociaal-culturele integratie en een hoge sociaal-economische positie met een sterke mate van sociaal-culturele integratie. De analyse toont aan dat het weinig voorkomt dat een extreem (hoge of lage) positie voor wat betreft de sociaal-structurele integratie samengaat met een extreem (hoge of lage) positie voor wat betreft de sociaal-culturele integratie. Bijgevolg kunnen de integratieprofielen dan ook veel beter worden getypeerd door de *mate* waarin er sprake is van minderheidsvorming dan wel van assimilatie. Een bijkomend voordeel van deze uitkomst is dat arbitraire keuzes met betrekking tot de afbakening van categorieën vermeden kunnen worden. Om genoemde redenen is de uitkomst van de homogeniteitsanalyse dan ook te prefereren boven een vierdeling in categorieën waarvan de afbakening op theoretische gronden niet goed kan worden gemaakt en het patroon van integratieprofielen niet adequaat beschrijft.